

(پاکستان رائٹرز گلڈ تے پنجاب یونیورسٹی اتعام یافتہ)

پنجابی لسانیات

ڈاکٹر شہباز ملک ایم۔ اے، پی ایچ ڈی

پھیٹر مین
شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور

عزیز نیک ڈپو ۰ اردو بازار۔ لاہور

جملہ حقوق بحق مصنف محفوظ

۱۹۹۶ء	_____	تیجی وار
عزیز بک ڈپو، لاہور	_____	ناشر
علی پرنٹرز، موہنی روڈ، لاہور	_____	طابع
	_____	مل

ISBN 969-486-011-3

پنجابی لسانیات

(پاکستان رائٹرز گلڈ تے پنجاب یونیورسٹی انعام یافتہ)

ڈاکٹر شہباز ملک ایم اے، پی ایچ ڈی

چیرمین

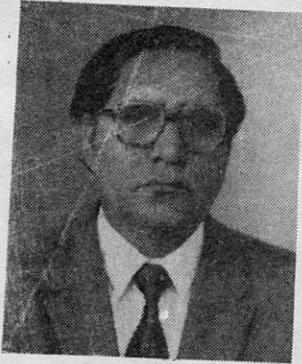
شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی، لاہور

Dr.ShahbazMalik@gmail.com

عزیز بک ڈپو ○ اردو بازار ○ لاہور

booklibrary847@gmail.com

جان نچھان

- نام : پروفیسر ڈاکٹر شہباز ملک
 ولدیت : ملک محمد دین
 پیدائش : ۳۱ اپریل ۱۹۳۷ء، لاہور
 تعلیم : ایم اے، پی ایچ۔ ڈی (پنجابی)
 فاضل (پنجابی) پرو۔ شیکاگو (پنجابی) گورنمنٹ، بھارت
 پیشہ : تدریس، پروفیسر گریڈ: ۲۰
 صدر، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
 مدیر : ششماہی، کھوج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
 (دسمبر ۱۹۹۵ء تک ۳۵ شمارے شائع کیے)

مطبوعات

(الف) کتاباں

- (۱) پدھرے راہ : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۶۱ء (علمی، ادبی، تدریسی)
 (۲) اجو کی کہانی : لاہور۔ مکتبہ پنجابی ادب، ۱۹۶۲ء (بہ اشتراک، ادبی، انتخاب پنجابی افسانہ)
 (۳) چانن : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۶۲ء (تنقید، تحقیق، علمی، ادبی)
 (۴) سوکھے پینڈے : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۶۲ء (علمی، ادبی، تدریسی)
 (۵) راہے راہ : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۶۳ء (علمی، ادبی، تدریسی)
 (۶) سو سیانے اکو مت : لاہور۔ پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۶۷ء (تحقیق، لوک ادب، انعام پاکستان رائٹرز گلڈ)
 (۷) کچی روٹی (خرد) : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۷۳ء / دوسرا ایڈیشن ۱۹۸۷ء (تحقیق، تنقید و تدوین متن)
 (۸) جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۷۴ء / دوسرا

- ایڈیشن ۱۹۸۹ء (تحقیق تنقید، تدوین متن، انعام یافتہ پاکستان رائٹرز گلڈ)
- (۹) منہ آئی گل : لاہور۔ اقدس پبلی کیشنز، ۱۹۷۶ء (تحقیق، تنقید، تاریخ پنجابی ادب)
- (۱۰) پنجابی لسانیات : لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۷۷ء / دو جہ ایڈیشن ۱۹۸۹ء / تہا ایڈیشن، لاہور۔ عزیز بک ڈپو، ۱۹۹۶ء (تحقیق، تنقید، انعام یافتہ پاکستان رائٹرز گلڈ تے پنجابی یونیورسٹی)
- (۱۱) پنجابی کماوتیں : لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۷۷ء لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۹۲ء (تحقیق، لوک ادب، انتخاب موضوع وار)
- (۱۲) ساڈے اکھان : لاہور۔ ڈان بک سوسائٹی، ۱۹۷۸ء (تحقیق، لوک ادب، الف توں ی تیکر مکمل)
- (۱۳) نثارے : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۷۹ء (تحقیق، تنقید، انعام یافتہ پاکستان رائٹرز گلڈ)
- (۱۴) ادبی مہکاں : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۰ء (بہ اشتراک، انتخاب پاکستانی پنجابی ادب، علمی، تدریسی)
- (۱۵) آزادی دے مجاہد لکھاری : لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۸۱ء (تحقیق، تحریک پاکستان تے پنجابی ادب، قومی ادب)
- (۱۶) تنقیدی وچار : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۱ء (بہ اشتراک، نظری تنقید، علمی، تدریسی)
- (۱۷) چونواں پنجابی ادب : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۱ء (بہ اشتراک، انتخاب پنجابی ادب، علمی، تدریسی)
- (۱۸) راقب قصوری دیاں مہتلاں : برج کلاں (قصور)۔ مرکزی مجلس امیر ملت، ۱۹۸۲ء (تحقیق، تنقید، تدوین متن)
- (۱۹) جنگ نامہ پیر محمد کاسبی : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۲ء (تحقیق، تنقید، تدوین متن، پنجابی دا پہلا جنگ نامہ کربلا)

- (۲۰) پاکستانی پنجاب ادب : لاہور۔ عزیز بک ڈپو، ۱۹۸۳ء (تحقیق، بلیوگرانی)
- (۲۱) تحریک پاکستان اور پنجابی ادب : لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۸۳ء (تحقیق)
- تحریک پاکستان دے حوالے نال وجود وچ آیا پنجابی ادب، تحریک دی تاریخ نال
- (۲۲) مولوی احمد یار۔ فکرتے فن : لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۸۳ء (تحقیق)
- تقدیر، مقالہ پی، ایچ، ڈی پنجابی، اکادمی ادبیات پاکستان وارث شاہ ہجری ایوارڈ یافتہ
- حکومت پاکستان)
- (۲۳) گوپٹ : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۵ء (تحقیق، تقدیر)
- (۲۴) سسی پنوں حافظ برخوردار (مسلمانی) : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۷ء
- (تحقیق، تقدیر، تدوین متن)
- (۲۵) سسی پنوں حافظ برخوردار (مسلمانی) : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۷ء
- (تحقیق، تقدیر، تدوین متن)
- (۲۶) نویں درتے (۱) : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۸ء (تحقیق، تقدیر، تاریخ ادب
- پنجابی)
- (۲۷) پنجابی ادبی جائزے : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۹ء (تحقیق، تقدیر، محکمہ
- اطلاعات و ثقافت پنجاب جام درک ایوارڈ)
- (۲۸) پنجابی کتابیات (جلد ۱) : اسلام آباد۔ اکادمی ادبیات پاکستان، ۱۹۹۱ء (تحقیق،
- فارسی رسم الخط وچ پھپھیاں پنجابی کتابیات دی۔ بلیوگرانی، ۳۰ اپریل ۱۹۹۱ء ٹیکر مکمل،
- شاہ عبداللطیف بھٹائی ایوارڈ، محکمہ اطلاعات و ثقافت حکومت پنجاب)
- (۲۹) وچار : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۹۲ء (تحقیق، تقدیر)
- (۳۰) پنجابی ادب تے منزل پاکستان : لاہور۔ عزیز پبلشر، ۱۹۹۵ء (تحقیق، تحریک
- پاکستان دے حوالے نال وجود وچ آؤن والا پنجابی ادب، تاریخی پچھو کر دے نال،
- مسعود کھدر پوش ایوارڈ)
- (۳۱) میریاں بھارت پھیراں، لاہور تاج بک ڈپو۔ ۱۹۹۶ء (سفرنامہ بھارت)

(ب) مقالے/ تنقیدی تحقیقی مضمون

ششماہی، کھوج، پنجاب یونیورسٹی لاہور وچ (۲۵) دو بے تحقیقی جلیاں تے مجموعیاں
 وچ (۱۲۵) ہفت روزہ تے اخباراں وچ (۱۳۶) کل ۲۷۶

(ج) ہور اعزاز (مطبوعہ کتاباں تے نوں اعزازاں توں اڈ)

محلکہ تعمیر نو مغربی پاکستان، ۱۹۶۸ء	قوی گیت	(۱) پہلا انعام
محلکہ تعمیر نو، مغربی پاکستان، ۱۹۶۸ء	قوی گیت	(۲) دوسرا انعام
علامہ علاؤ الدین صدیقی	ایم اے پنجابی	(۳) میرٹ سکلر شپ
میرٹ سکلر شپ، ۱۹۷۲-۱۹۷۱ء	(سال اول وچ اول)	
اول، پنجابی یونیورسٹی،	پنجابی پرویشکا	(۴) یونیورسٹی میڈل
پٹیالہ (بھارت)، ۱۹۸۲ء	گورکھی	
کلچرل ایسوسی ایشن آف	بہترین کمپیئر (ادبی)	(۵) گریجویٹ ایوارڈ
پاکستان گریجویٹس، ۱۹۸۳ء	(ریڈیو پاکستان - لاہور)	
عشق لہرا کیڈمی، لاہور - ۱۹۸۹ء	پنجابی ادب لئی خدمات	(۶) یادگاری شیلڈ
مسعود کھدر پوش ٹرسٹ،	پنجابی وچ پہلی پی ایچ ڈی	(۷) یادگاری شیلڈ
لاہور، ۱۹۸۹ء	پنجاب یونیورسٹی لاہور	
ادارہ ہم سخن ساتھی، لاہور - ۱۹۹۱ء	پنجابی ادب لئی خدمات	(۸) یادگاری شیلڈ
مولانا شاہ سوسائٹی کڑیال کلاں، ۱۹۹۲ء	پنجابی ادب لئی خدمات	(۹) یادگاری شیلڈ
ماں بولی پرچار کمیٹی لاہور - ۱۹۹۲ء	پنجابی ادب لئی خدمات	(۱۰) یادگاری شیلڈ
پنجابی ادبی محفل، لاہور - ۱۹۹۳ء	پاکستان وچ پہلا پروفیسر	(۱۱) یادگاری شیلڈ
	گریڈ: ۲۰	
پنجابی ادب تے منزل پاکستان جیوے پاکستان ادبی محفل، لاہور - ۱۹۹۵ء		(۱۲) یادگاری شیلڈ
پنجابی سہمت اکادمی - لدھیانہ (بھارت)	پنجابی ادب لئی خدمات	(۱۳) دھالیوال ایوارڈ

ویروا

دیباچہ : ڈاکٹر وحید قریشی (ایم اے پی ایچ ڈی لٹ)
پہلی گل : ڈاکٹر شہباز ملک

ص ۱۸ توں ۶۹

پہلا باب : لسانیات دی جان پچھان

لسانیات کیہ اے

تعریف : بولن تے سنن دا عمل، زبان تے سماجی رشتے۔ لسانی تبدیلیاں، لسانیات دی اہمیت تے گھیرا، لسانیات تے گرامر

لسانی مطالعے دے اڈواڈو ڈھنگ : بیانیہ تے تقابلی

عمل دا گھیرا : صوتیہ تے اوبدیاں قسماں - صوتیہ : بندشی صوتاں - صغیری صوتاں - پہلوی صوتاں - ارتعاشی صوتاں - انفی یاں گنگنیاں صوتاں - حرف علت یاں مصوتہ حرف صحیح یاں معصمتہ، بلوم فیلڈ دی ونڈ: رولے والیاں صوتاں، موسیقی والیاں صوتاں گرامر: بیجاں دا علم، صورتیاں یاں صرف دا علم، نحو دا علم، معنویات، اشتقاقیات بیانیہ تے تقابلی لسانیات دا اڈواڈو نکھیڑا

لسانی مطالعے دا تاریخی ویروا، ڈھلا دور: ستارویں صدی عیسوی تیکر، ڈھلے دور دے لسانیات دے کھسیانے

وچلا دور: اٹھارویں صدی عیسوی، اٹھارویں صدی عیسوی دے لسانیات دے کھسیانے پھیکرلا تے جدید دور: انھویں صدی عیسوی تے جدید دور، پھیکرلے دور دے لسانیات دے کھسیانے

ص ۷۰ توں ۱۹۹

دو جا باب: پنجابی صوتیات

پنجابی زبان دا کنبہ، دو وڈے نظریے۔ آریائی - غیر آریائی۔ پنجابی زبان دا کنبہ غیر آریائی اے

پنجابی زبان دی صوتی بنسرت:

صوتیہ تے علامتی روپ۔ پنجابی لئی فارسی رسم الخط پنجابی دے مڈھلے صوتیہ۔
 صوتاں دی مکمل پٹی، ہائیہ صوتاں دا اچارن، روشن تے التاویں ل۔ سادی تے اژن،
 گول جزم دی شکل، نون غنہ، مصوتے تے معمتے: پنجابی معمتیاں دی ونڈ، پنجابی
 مصوتیاں دی ونڈ، موسیقی تے رولے والیاں پنجابی صوتاں۔ پنجابی مصوتیاں دا ویروا،
 علامتاں، پنجابی املا دے کچھ اصول، گورکھی لپی دیاں گھاناں۔ گورکھی لپی دی مکمل پٹی۔

پنجابی زبان دا لسانی ڈھانچہ:

پنجابی صرفیاں صورتیاں: کلمے دیاں قسماں، اسم فعل حرف، اسم معرفہ دیاں قسماں،
 ضمیر دیاں قسماں، اسم نکرہ دیاں قسماں، مشتق تے مرکب ساہتے لاحتہ
 پنجابی نحو: کلام تامیاں جملہ، جملے دیاں قسماں، ترکیب نحوی دی اک ونگی، کچھ مفاہمتا
 محاورہ تے اکھان: محاورہ۔ اکھان، اکھان تے محاورے دی ورتوں، کچھ محاورے تے اکھان

تیجا باب: پنجابی زبان دے علاقائی روپ

ص ۱۳۰ توں ۱۳۷

لسانی جغرافیہ: زبان وچ علاقائی لہجے دا تھاں۔ علاقائی بولڑی دا جنم، علاقائی بولڑی تے
 زبان دا رشتہ پنجاب دیاں حدوں تے گھیرا۔ معیاری نکسالی یاں مرکزی پنجابی
 پنجابی دیاں علاقائی بولڑیاں: مشرقی بولڑیاں دا ویروا: بھٹیانی پوادھی، راٹھی، دوابی،
 مغربی بولڑیاں دا ویروا: پوٹھوہاری، دھنی، چھاچھی، شاہ پوری، ریاستی، ملتان، جانگھویاں
 جانگلی، پنجابوں باہری پنجابی دا ویروا: ہندکو، ڈوگری یاں پہاڑی، گوجری، سرائیکی، کھیتراں
 (جٹسکی، جعفری) لورستانی۔ علاقائی بولڑیاں دے کچھ آپسی فرق

ص ۱۳۸ توں ۱۷۸

چوتھا باب: پنجابی زبان دا ادبی روپ

پنجابی زبان دی ادبی روایت دا مڈھ۔ پنجابی ادب دی مسلمانی روایت۔ پنجابی ادب
 دی سکھی روایت، پنجابی زبان دا اجوکا ادبی روپ
 کتابیات تے اصطلاحواں:

ص ۱۷۹ توں ۱۸۴

ویباچہ

اٹھارویں تے انھیویں صدی وچ ایس دھرتی تے زبانوں بارے جیہڑا کم ہويا اوہدے وچ بوہتا زور فلاوجی تے زبانوں دی شجرہ بندی بارے ہوندا رہیا۔ رائل ایشیاٹک سوسائٹی بنگال نے ہند آریائی زبانوں بارے جیہڑی روایت قائم کیتی اوہدے وچ وی لسانیات دے ایس کلاسیکی ڈھنگ دا حصہ سی تے اور "سٹیل کالج وچ پروفیسر ولز، ڈاکٹر ہناری داس جین تے ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں جو کجھ لکھیا تے اور "سٹیل کالج دے پرنسپلں نے ایس علاقے دیاں بولیاں تے زبانوں بارے جو رسالے چھاپے۔ سب وچ لسانیات دا ایہو پرانا طریقہ ورتیا سی۔ ایہہ بڑی خوشی دی گل اے کہ ایسے کالج دے اک استاد نے ہن اوس روایت نوں آگے لیجان لئی ایہہ کتاب لکھی اے۔ ہن تیکر لسانیات دا مضمون ڈھیر سارا بدل چکیا اے۔ تے ایہدی بنیاد فلاوجی تے شجرہ بندی توں لسانیات دے جدید اصولوں تے رکھی گئی اے۔ جیہدے وچ زبان دا صوتی نظام تے معاشرتی زندگی نال زبان دے رشتے بوہتے اہم ہو گئے نیں تے لسانیات نے اک بھروسے علم دا رنگ اختیار کر لیا اے۔ ایس گل دی لوڑ سی کی پنجابی زبان نوں جدید لسانیاتی اصولوں دے مطابق ویکھیا جاوے، تے ایس گل دا قصہ لایا جاوے کہ زبان اپنے مصوتیاں تے معنیوں دے حوالے نال کیہ مزاج رکھدی اے تے ایہدے علاقائی تے ادبی روپ سماجی حالات دے حوالے نال کیوں بدلے نیں۔

شہباز ملک ہوراں اور "سٹیل کالج دی لسانی روایت وچ ایہہ کتاب لکھ کے نواں اضافہ کیتا اے تے لسانیات دے جدید اصولوں نوں پنجابی زبان دے اتے ورت کے ایس

زبان دے صحیح مزاج واپتہ لایا اے۔

پنجابی لسانیات تے اردو رسم الخط وچ ایسہ پہلی کتاب اے ظاہر اے نوں کم وچ اپنی
راہ آپ بنانی پیندی اے۔ ایس کر کے ہو سکدا اے بعض ادبیاں نوں کجھ گلاں نال
اختلاف وی ہووے تے بعضے لوک سیاسی حوالے نال پنجابی دے پاکستانی روپ نوں پسند نہ
کردے ہوں، پر میں سمجھناں شہباز ملک ہوراں پنجابی زبان نوں اک پاکستانی دے نقطہ نظر
نال دیکھ کے جدید لسانیاتی اصولاں دے حوالے نال گل کتھ کہتی اے۔ ایسہ آؤن والیاں
لئی اک نوں راہ مہیا کرے گی۔

ڈاکٹر وحید قریشی (ایم اے پی ایچ ڈی، ڈی لٹ)

ڈین

فکلیٹی آف اسلامک اینڈ اوریینٹل

لرننگ

پنجاب یونیورسٹی، لاہور

پہلی گل

شہباز ملک (ڈاکٹر)

ایس کتاب ”پنجابی لسانیات“ دی بنیاد اوہ لیکچر نہیں جیہڑے میں پنجاب یونیورسٹی دے پنجابی شعبے دی ایم۔ اے (پنجابی) کلاس وچ اڈو اڈو ویلیاں وچ دتے ایہناں دا موضوع سی:

پنجابی زبان دا لسانی مطالعہ

ایس بارے کم کردیاں پیر پیر تے مینوں ایس گل دا احساس ہويا کہ پنجابی لسانیات بارے اکا کم نہیں ہويا ایس بنے سانوں خاص دھیان دین دی لوڑ اے۔ ایس لئی کہ اجو کے دور وچ لسانیات دے علم نے انتہاں دی ترقی کر کے باقاعدہ اک سائنس دا درجہ مل لیا اے اج جدوں زبانوں نوں لسانیات دے جدید تے سائنٹیفک اصولاں موجب گوڑیا، پرکھیا، نکھیڑیا تے نتاریا جا رہیا اے ساڈے پلے کچھ وی نہیں! پنجابی وچ کدی انگریزاں نے گرامر دے حوالے نال ایس بارے کم کیتا سی پر اوہناں دا کم اج دے حساب نال غیر معیاری گنیا جاوے گا۔ اوہدی اک وجہ تے لسانیات دے علم دی پیرو پیر ترقی اے تے دوجی ایہہ اے کہ اوہناں نے ایس قسم دے کم صرف حاکماں دے ہتھ پکے کرن لئی کیتے کرائے سن، اجو کے دور وچ گورکھی (پنجابی) وچ ضرور ایس بارے ودھیرا کم ہويا اے پر ایہہ ایہہ اے کہ گورکھی (پنجابی) والیاں پنجابی زبان دے کنبے بارے اج تیکر سنسکرت دا پلہ نہیں چھڈیا جدوں کہ نویں کھوج موجب پنجابی تے ایس خطے دیاں دوجیاں زبانوں دا کنبہ دراوڑی پک اے۔

ظاہر اے گورکھی (پنجابی) وچ ہويا کم جس نقطہ نظر نال سامنے آیا اے اوہ ساڈے اتھے وارا نہیں کھاندا پھیر ایہہ کہ لسانیات بارے درتیاں سنسکرت ہندی دیاں

اصطلاحوں ایہدر اکیاں نہیں سمجھیاں جاندیاں پنجابی بارے اردو وچ حافظ محمود شیرانی
توں مگروں عین الحق فرید کوٹی دا کم سلاہن جوگا اے۔

اج جدوں اسی پنجابی زبان تے ادب نوں پھیسوں توں لے کے۔ ایم اے، پی ایچ۔
ڈی دے پدھر تیکر پڑھنے پڑھانے آں ساڈے لئی لسانیات دے جدید اصولاں موجب
پنجابی نوں گویزنا، پرکھنا، نکھیڑنا تے نتارنا بڑا ضروری اے ایسو سوچ سی جس لیکچراں
توں ”پنجابی لسانیات“ دا روپ وٹایا۔

جنہاں لیکچراں نوں ایس کتاب وچ بنیاد بنایا گیا اے اوہناں وچوں اکثر نوں میں اپنی
سہولت لئی ماڑا چنگا لکھت وچ لے آندا سی پھیر ایسہ کہ لیکچر ویلے ایہناں دے ویروے
لئی کئی قسم دیاں ضمنی گلاں وی آؤندیاں رہیاں، وچار وٹاندیاں وچ کئی نویں بھادی
ملدے رہے ایہناں ساریاں گلاں نوں ”پنجابی لسانیات“ وچ تھان دتی گئی اے ایس توں
اڈاک گل دا اچھا وادہا کیتا گیا اے کہ ایہناں گلاں تے نقطہ نظر نوں دلیل وندا بنان لئی
تھان تھان لسانیات دے علم دیاں مٹیاں پر مٹیاں تے موضوع نال تعلق رکھن والیاں کتاباں
دے حوالے وی شامل کیتے گئے نیں۔

سارے کم نوں چونہ حصیاں (باباں) وچ ونڈ دتا گیا اے۔ پہلے حصے (باب) وچ
لسانیات دے نظری (Theory) انگاں دا ویروا اے۔ دوہے وچ پنجابی زبان دیاں صوتاں
(Phonetics) دا بیان اے۔ تیجے وچ پنجابی زبان دے علاقائی انگاں (Philology) دا
نکھیڑا اے تے چوتھے حصے (باب) وچ پنجابی زبان تے ادب دے پچھو کڑ دے حوالے
نال ایہدے اجوکے ادبی روپ دا نتارا کیتا گیا اے۔ آخرتے اصطلاحوں تے کتابیات دا
ویروا اے، اصطلاحوں بوہتیاں کر کے اردو والیاں ای ورتیاں نیں۔ ایس سلسلے وچ حالی
کم کرن دی لوڑ اے۔

پنجابی لسانیات، پنجابی وچ اک نواں موضوع اے ایس لحاظ نال ایسہ میرے لئی وی
نواں ای سی، میں اک طالب علم وانگ ایس نوں مڈھلے پکھوں سمجھن سمجھان دی کوشش

کہتی ہے۔ ایسے لئی میں انگریزی تے اردو وچ ہوئے کم نوں سامنے رکھیا اے خاص کر کے نظری مسئلیاں وچ خلیل صدیقی دی ”زبان کا مطالعہ“ تے بلوم فیلڈ دی Language میرے سامنے رہیاں نیں عملی مسئلیاں لئی پنجابی وچ ڈاکٹر بنارس داس جین تے عین الحق فرید کوئی دے کم نوں خاص کر کے تے تاریجاں، تذکریاں وچ دے لسانی ویریواں نوں عام کر کے نظر وچ رکھیا اے ایس توں اذ عین الحق فرید کوئی تے ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں نال لسانی مسئلیاں تے وچار وٹاندرے وی ہوندے رہے ایہناں دانیان ویاں گلاں مینوں کئی گنہگلاں وچوں کڈھیا۔ خاص کر کے ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں دی ذاتی لائبریری تے ایہناں دے مفید مشوریاں مینوں بڑا کم دتا جس لئی میں ایہناں دا شکر گزار آں۔

سیانے کہندے نیں ”انگلیاں راہ تے پھکیاں جیتڑے“ جے پہلاں ایس بارے کوئی ٹھکرا کم ہویا ہوندا تے مینوں کوئی پینترا لہہ جاندا تے کم سوکھا ہو جاندا پر حالی کوئی نکھیڑواں راہ نہ بنے ہون پاروں مینوں راہ آپوں بنانا پیا ظاہر اے نواں راہ بنان وچ آوکھا ہونا لازمی ہوندا اے ایس آوکھیاں وچ کوئی نہ کوئی ٹھیکڑا لگ جانا وی امکانوں باہر خیال نہیں کیتا جا سکدا۔ ایس لئی مینوں ایس گل دا احساس اے کہ حال دی گھڑی ”پنجابی لسانیات“ کوئی معرکے دی چیز نہیں، ہاں ایس گل تے اطمینان اے کہ چلو ”نہ ہون نالوں کچھ ہونا بہتر اے“ پھیر سیانیاں دی ایسہ گل وی مینوں حوصلہ دیندی اے کہ جیہڑا ”غوطہ خور کنڈے اتے بہہ رہیا اوس دریا دی دولت کیہ حاصل کرنی اے؟“ ایس لئی حال دی گھڑی جو کچھ سرا بنیا، حاضر اے۔

آس اے کہ میرے ایس کم نوں پنجابی زبان تے ادب دے اک نئے جے طالب علم دا کم سمجھ کے ایہدیاں چنگیاں تے ہلا شیری تے بھلاں تے (درگزر کر کے) بھادے کے پنجابی زبان تے ادب دے واہدے دے ایس سانجھے کم وچ ہتھ پوایا جاوے گا۔

دوجا ایڈیشن

”پنجابی لسانیات“ دا پہلا ایڈیشن ۱۹۷۷ء وچ چھپیا سی اوس ویلے ایسہ کتاب پاکستان وچ ایس موضوع اتے پہلی کتاب سی۔ اج ۱۹۸۹ء وچ وی ایسدا ایسہ اعزاز برقرار اے سگوں ایسے آدر بھال وچ وادھا ہویا اے کہ ایم اے پنجابی دے نصاب وچ شامل ہون توں اڈا ایسہ مقابلے دے امتحان وچ وی شامل ہوگی اے۔

میں رب تعالیٰ دا لکھ لکھ شکر ادا کرنا آں کہ ایسے چھپن اتے پاکستان وچ تے پاکستان توں باہر ایس نوں جی آیاں آکھیا گیا۔ پاکستان راسٹرز گلڈ نے ۱۹۷۷ء دی کھوج دی بہترین کتاب پارون نقد انعام دتا تے پنجاب یونیورسٹی نے ایسہ کتاب لکھن تے مینوں پیشگی ترقیاں دے کے حوصلہ افزائی کیتی۔ پاکستان دے اندر تے پاکستان توں باہر ایس کتاب اتے بھروسے تبصرے ہوئے جنہاں وچ ایس کم نوں سلاہیا گیا۔ کجھ ہندیاں نے اپنے مخصوص نقطہ نظر پاروں ایس وچ دے وچاراں نال اختلاف وی کیتا۔

ہن جدوں ایس دا نواں ایڈیشن شائع کرن دا ویلا آیا اے تے گھٹ و گھٹ ایسہ احساس ہے اے کہ ہن پنجابی زبان تے ادب لئی اکادمک حوالے نال ایسہ موضوع نواں نہیں رہیا۔ ایسہ وی اک حقیقت اے کہ ایس موضوع دل ساڈے کھوج کاراں دا دھیان اے جے وی گھٹ ای اے، بلاشبہ ایسہ اک آوکھا مضمون اے، محنت تے گھانا منگدا اے بہر حال کم تے کیتیاں ای ہوندے نیں۔ ایسے احساس نال پہلاں ایس بارے کم کیتا سی تے اپنی بت موجب ایس نوں جاری وی رکھیا ہویا اے تے نواں ایڈیشن کجھ وادھے گھائے نال چھاپیا جا رہیا اے:

۱- نوین ایڈیشن وچ کتاب دا مدھلا ڈھانچہ اوہو رکھیا اے۔ پہلے ایڈیشن وچ رہ گئیاں غلطیاں بارے کتاب نال جیہڑا غلط نامہ شامل کیتا گیا سی ایسہ غلطیاں درست کردتیاں گئیاں نیں۔

۲- پنجابی صوتیات اجیہا باب اے جس بارے بوجھے توں بوہتا کم کرن دی لوڑ اے

پہلے ایڈیشن وچ گرامردے حصے وچ پنجابی قواعد (محمد علی فائق تے مرزا مقبول بیگ بدخشانی) نوں کھ رکھ کے اختصار نال گل کیتی سی۔ ایس حصے نوں ہن نویں سرپوں ہور نتارواں کرن دی کوشش کیتی اے تے ہن کجھ اردو قواعد وی سامنے رکھیاں نیں۔

۳۔ جتھوں تیکہ پنجابی دی معیاری ادبی الماء دا جوڑ میل اے پہلے ایڈیشن توں بعد ایس بارے جیہڑی پیش رفت ہوئی اے ایس نوں ایہدے وچ شامل کیتا گیا اے پر جاہدا اے کہ اجے گل بنے نہیں لگی تے سانوں ایس پاسے ہور کم کرن دی لوڑ اے۔

پنجابی زبان دے مڈھ تے نکاس، پنجابی صوتیات تے لسانی جغرافیہ بارے نویں ایڈیشن وچ اوہ ساریاں گلاں شامل کرن دی کوشش کیتی اے جیہڑیاں پہلے ایڈیشن توں بعد سامنے آئیاں۔

”لسانیات“ اک اچھا موضوع اے جس بارے ترقی یافتہ ملکاں وچ اتناں دا کم ہويا اے۔ ساڈے اتھے ایہدی کوئی پچھہ پر تیت نہیں پھیروی اپنی ہمت تے حاصل وسیلیاں نوں ورتوں وچ لیا کے ”پنجابی لسانیات“ دے نویں ایڈیشن نوں کے حد توڑی مکمل کرن دا چارا کیتا اے، میں آس کرنا آں جتھوں تیکہ میں اپڑ سکیاں ایس دی حوصلہ افزائی کیتی جائے گی تے ایس موضوع وچ دلچسپی لے کے ایس سلسلے نوں ہور اگے نونر دا ادم کیتا جاوے گا انج نریاں گلاں نال نہیں سگوں کم کرن نال ہونا اے رب سانوں نیک نیٹی نال کم کرن دی توفیق دیوے۔ آمین

ڈاکٹر شہباز ملک

۱۹۸۹ء

تیجا ایڈیشن

”پنجابی لسانیات“ دا ترمیم شدہ ایڈیشن ۱۹۸۹ء وچ چھاپیا گیا سی ۱۹۹۶ء تیکہ اپڑ دیاں

ست ورھے بیٹے نہیں، لسانیات، اک اچھا مضمون اے جس وچ تھوڑی کیتیاں تے پھیتی پھیتی تبدیلیاں نہیں ہوندیاں ساڈے اتھے جتھے لسانیات دا مضمون خصوصی طور تے کتے وی پڑھایا نہیں جا رہیا ساڈی کسے یونیورسٹی وچ ایس دا الگ شعبہ موجود نہیں نہ ای اچھے پدھر دی کوئی لینگویج لیبارٹری موجود اے جتھے نویں نظریئے کڈھے جان۔ ساڈے اتھے تے باہر لے ترقی یافتہ ملکاں وچ ایس مضمون بارے ہو رہی پیش رفت وی نیڑے دی تاریخ وچ اتھے نہیں اپڑدی ایس لئی کینسے کم وچ واڈھے گھالے دیاں گنجائشاں گھٹ ای نکھلیاں نہیں فیرومی اپنے کم نوں ویکھدیاں رہناتے ایس نوں تا تاریخ کرن دا چارا کرنا میری عادت اے ایس کر کے ایس نقطہ نظر نال میں تیجے ایڈیشن نوں ویکھیاتے کجھ گنجائشاں نکل ای آئیاں ایہناں دا ویروا بیٹھ درج کیتا جا رہیا اے:

۱۔ پہلے باب وچوں سرنانویں لسانی مطالعے دا تاریخی ویروا، دے شروع وچ دی تفصیل وچ ایہہ گل کھنکی کہ زبان دے مڈھ تے نکاس بارے نظریاں دا ذکر کردیاں میں ویداں، قدیم یونان، آسمانی کتاباں وچوں انجیل تے تورات دے نظریاں دا ذکر تے کیتا اے پر رب دی آخری ہدایت قرآن مجید وچ درج زبان دے مڈھ تے نکاس بارے نظریہ درج کرنا رہ گیا سی ایس کر کے اید کی ایس گھاٹ نوں کسے حد تیکر پورا کردیاں قرآنی آیات دے حوالے نال ایہہ گل درج کردتی اے کہ زبان دے مڈھ تے نکاس بارے اسلامی نظریہ کیہ اے؟

۲۔ پہلے باب وچ ای سرنانویں، لسانی مطالعے دا تاریخی ویروا دی ذیلی سرخی، پھیکڑ لے دور دے لسانیات دے کجھ سیانے، دے حصے وچ لسانیات تے پنجابی لسانیات بارے کم کرن والے دوہور سیانیاں دا ذکر شامل کر دتا اے۔

۳۔ دوجے باب: پنجابی صوتیات دی ذیلی سرخی پنجابی زبان دی صوتی بنتر دے تحت ”گورکھی پی دیاں گھاناں“ دی بحث وچ بھارتی پنجاب دے بھاشاتے بھاشا و گیان (زبان تے لسانیات) دے اک سیانے ڈاکٹر کلبیر سنگھ کانگ دا نظریہ وی

درج کیتا اے جس وچ اوہناں گورکھی لپی دیاں گھٹاں تے فارسی رسم الخط دیاں خوبیاں دا نتارا کیتا اے ایس نقطہ نظر نوں درج کرن نال ایس مسئلے کہ ”پنجابی واسطے کیہڑا رسم الخط بہتر اے“؟ نوں سمجھن وچ ودھیری مدد ملے گی۔

۳۔ دو جے باب: وچ پنجابی زبان دے لسانی ڈھانچے دے سلسلے وچ گرامر دے حصے وچ ۲۵ محاوریاں تے ۱۰ اکھاٹن دا وادھا کیتا گیا اے تاں جے پنجابی زبان دے ایس کچھ نوں ہور اگھائیا جاسکے۔

ایس دے باوجود کہ لسانیات دا مضمون ہن اردو تے پنجابی وچ مقبول ہو رہیا اے ایس اچے وی مغربی ملکاں توں ایس سلسلے وچ ودھیرے پچھے آں۔ ضرورت ایس گل دی اے کہ پاکستان وچ وی لسانیات دے الگ شعبے قائم کیتے جان جتھے جدید قسم دیاں لینگویج لیبارٹریاں ہون کمپیوٹر تے دو جے جدید سندر ایہدے لئی ورت کے سائنٹیفک ڈھنگ نال زباناں نوں ویکھیا واپچاتے گویزیا جاوے کیوں جے انج نہ ہون نال ساڈے اتھے زباناں بارے غیر سائنٹیفک رویہ پکا ہو رہیا اے جس پاروں زباناں بارے تعصب پاروں لسانی جھگڑے پننگرن دا ہر ویلے امکان ہوندا اے جے زباناں نوں ویکھن واچن دا جدید رویہ اپنالیا جاوے تے کھل دلی دا ماحول چنگر سکدا اے۔

پنجابی لسانیات، نوں حال دی گھڑی تیکر اپنی بت دے مطابق مکمل کرن دا چارا کیتا گیا اے ضرورت ایس گل دی اے کہ پنجابی وچ ایس مضمون نوں زیادہ توں زیادہ مقبول کیتا جاوے تے ہور لوک وی ایس میدان وچ داخل ہون کیوں جے سیانے کہندے نیں اک اک تے دو یاراں ہوندے نیں۔

پروفیسر ڈاکٹر شہباز ملک

چیرمین

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

۳۱ اپریل ۱۹۹۶ء

لسانیات دی جان پچھان

(الف) لسانیات کیہ اے

۱۔ تعریف: لسان جہدے توں لفظ ”لسانیات“ بنیا اے عربی زبان دا لفظ اے جہدا مطلب اے زبان یا جیمہ، اصطلاحی مطلب وچ لسانیات دے معنے زبان یاں زبانوں دے علم دے ہوندے نیں۔ ایس علم نوں انگریزی وچ Linguistics ہندی وچ بھاشا ستر گورکھی (پنجابی) وچ بھاشا وگیان تے اردو پنجابی وچ لسانیات داناں دتا جاندا اے۔

لسانیات دا اج دا روپ کوئی بوہتا پرانا نہیں سگوں ایس بارے ایسہ گل آکھی جا سکدی اے کہ انھیویں صدی تیکر ایہنوں اج دا تگوں دا کوئی باقاعدہ روپ نہیں سی دتا جا سکیا پر پھیکرٹیاں دو صدیاں وچ ایس نے اپنی ترقی کیتی اے کہ اج ایسہ باقاعدہ اک سائنس دا روپ دھار چکیا اے ایس لئی ایم۔ اے۔ کے ہالڈے لسانیات دی تعریف تے ایہدا مقصد بیان کردیاں لکھدا اے کہ زبان اک ”منظم۔ رولا اے“ تے لسانیات تے صوتیات اوہ نظام نیں جنہاں دا مقصد زبان نوں واچنا ہوندا اے۔ صوتیات زبان دے ایس رولے دا مطالعہ کردا اے جدوں کہ لسانیات ایس دی تنظیم کردا اے ایس لحاظ نال لسانیات تے صوتیات نوں رلاملا کے جیہڑ علم ہوند وچ آؤندا اے اوہنوں لسانی علم یاں Linguistic Sciences داناں دتا جاندا اے۔

۲۔ بولن تے سنن دا عمل: زبان

عام کر کے اسی اپنے خیال، احساس، سوچ یاں جذبے نوں ظاہر کرن لئی بولنے آں ایس لحاظ نال بولنا تے سننا دو وڈے عمل متھے جا سکدے نیں۔ اک وچ اسی اپنے مفہوم

۲۔ (Substance) نون ظاہر کرنے آں تے دوہے وچ اوس مفہوم (Substance) نون سن کے سمجھنے آں ایسہ دونوں ظاہری عمل نیں۔ ڈونگھے کچھوں ویکھیا جاوے تے بولن تے سنن دے پچھے وی عمل موجود نیں جیویں کہ انسان اپنے مطلب، مقصدیاں مفہوم نون پہلاں اپنے ذہن دی مٹھی وچ ڈھالدا اے ایسہ مقصدیاں مدعا فکریاں سوچ دا روپ وئا کے منظم آوازاں یاں اکھراں دی شکل وچ ظاہر ہوندا اے جنہوں زبان آکھیا جاندا اے انج ای معاملہ سنن والے دا اے اوہ جدوں کوئی گل سن دا اے تے اپنے کناں راہیں اوس مطلب یاں مقصد نون اپنے ذہن وچ رچاندا اے تے آکھن والے وانگر دے ذہنی حالییاں وچوں لنگھ کے اوس مطلب، مقصدیاں مفہوم تیکر اپڑ جاندا اے ایسہ دو عمل ظاہری نہیں سگوں باطنی یاں گجھے عمل نیں۔

کئی واری انج وی ہوندا اے کہ بولن والا بولن دے نال نال لوڑ موجب آپ ہمارے دوہے ذریعہاں دی مدد وی لیندا اے جیویں تقریر کردیاں تھہ یاں سرنوں ہلانا یاں کوئی ہور اشارہ یاں حرکت کرنا کئی واری تے انج وی ہوندا اے کہ سینٹاں یاں اشاریاں نال ای گل کر لئی جاندی اے مثال وجھوں کوئی بندہ جان لگے تے دوجا اوس نون تھہ دے اشارے نال بمن لئی آکھے تے اوہ آگوں سرہلا کے نہ کر دیوے، ہن ویکھیا جاوے تے آکھن (گجھے طور تے) تے سنن (گجھے طور تے) وچ سمجھان تے سمجھن وچ مقصد تے مفہوم اتھے وی موجود اے پر ایسہ عمل گجھے یاں باطنی نیں۔ ظاہری نہیں ایہدے وچ زبان دی تعریف والا اوہ ”منظم رولا“ موجود نہیں بھانویں ایسہ کہ اظہار دے ایہناں گجھے عمل والے طرح تھیاں نون وی زبان دا ناں دتا جاندا اے۔ کیوں جے آکھن تے سنن والیاں دے ذہناں وچ مفہوم دا جیہڑا طوفان اٹھدا تے سمٹدا اے ایسہ ای اظہار تے ابلاغ واکم کر جاندا اے۔ پر لسانیات وچ زبان دے ایس روپ تے غور نہیں کیتا جاندا۔ لسانیات وچ زبان دے ظاہری روپ (جیہدے وچ ”آواز“ ڈھلا دھرا اے) تے بحث کیتی جاندی اے۔

۳۔ زبان تے سماجی رشتے

ایہہ گل چنٹے دن وانگوں چانن بھری اے کہ زبان اک بندے (فرد) دی کاڈھ نہیں سگوں ایہہ اوس ویلے ہوند وچ آئی جدوں انساناں نے رل مل کے رہنا شروع کیتا۔ اک انسان نے اپنی کوئی گل یاں مدعا دوہے انسان تیکر اپڑان لئی اشارے، سینت بٹھے دی کے حرکت یاں منہ دی کے آواز کولوں کم لیا تے ایہہ ڈھنگ اگے ٹرکے انسانی رمل دی ترقی دے نال نال ودھدا باقاعدہ زبان دا روپ دھار گیا۔

مطلب ۳۔ ایہہ اے کہ زبان بنی ہتری صورت وچ انسان نوں نہیں لہمی سگوں ایہہ انسان دے ورہیاں دے تجربیاں کوششاں تے کھچل دا سٹہ اے زبان اک پیڑھی توں دوجی پیڑھی تیکر اپڑی اے تے اپنے کئی روپ وٹاندی اگے ٹروی اے تے ترقی کردی یاں ایہہ آکھ تو کہ اک جاندار وانگوں اپنے آلے دوالے تے ماحول دا اثر قبولدیاں ودھدی یاں گھنڈی رہندی اے۔

لسانیات ۴۔ دے اک سیانے آؤ جسپرسن دا آکھنا اے کہ انسان ہر ویلے اپنے خیالاں نوں ظاہر کرن لئی ای نہیں بولدیا سگوں اپنے آپ نوں اپنی رمل نال جوڑیاں رکھن لئی وی کجھ نہ کجھ بولدیا رہندا اے ایس گل دی بنیاد وچ جیہڑا نکتہ اے اوہ سانوں ایہہ پیا دسدا اے کہ انسان دے بولن دی ایس طاقت نے زبان کولوں ودھ توں ودھ تے بہتر توں بہتر کم لین دی آکھ گھ دتی اے۔ لسانیات ۵۔ دے اچے ماہر بلوم فیلڈ Leonard Bloom Field ایس نوں ذرا کو آگے ٹور کے Speech-Community دا نال دتا اے تے اسپٹ کورڈر زبان دے لوکاں وچ Communication دے کردار نوں مرکزی حیثیت دیندا اے۔

جیویں کہ آکھیا جا چکیا اے کہ زبان اک مسلسل عمل وچ رہندی اے اک تھاں رہن والے لوکاں وچ مختلف طبقے موجود ہوندے نیں ایہناں طبقیاں دی زبان اک ہوندیاں وی اک خاص نوعیت نال اڈو اڈ شکل وچ موجود ہندی اے جیویں پنجابی دا

اکھان اے کہ

باراں کوہ تے بولی بدل جاندی اے

اک تھان رہن والے اکو زبان بولن والے لوکاں وچ اک زبان دے ہوندیاں
 ہویاں اک خاص نوعیت دی اڈری شکل اڈو اڈو بولیاں دے روپ وچ آؤندی اے
 ایہناں وکھ وکھ روپاں دا وڈا کارن سماجی رشتیاں دی دوری ہوندا اے کیوں جے اک
 تھان رہن والا اکو تھان ای ملدا جلد (Move کردا) تے مل ورتن رکھدا اے ایس لئی
 اوہدی زبان اتے اوسے تھان دی حیاتی دا پرچھانواں پیا رہندا اے جدوں کہ ایہو عمل
 ایہدے توں کجھ دور اپنا اک وکھرا گھیرا بنا کے ہوند وچ آؤندا اے انج رہل دے حساب
 نال تے دوری دے حساب نال زبان دے صوتی نظام (Phonetics) نوں وکھراؤندا اے
 مثال وجھوں پنجابی زبان وچ موجود علاقائی روپ پیش کیتے جا سکدے نیں جیہڑے اک
 زبان پنجابی ہوندیاں ہویاں وی ماجھی، لندی، پوٹھوہاری، ہندکو، دوآبی، ڈوگری، گوگری،
 بھینانی، پودھی، راشی، مالوی، جانگلو تے سرائیکی وغیرہ دے نال نال پچھاتے جاندے
 نیں۔

بولی توں زبان بنن دا عمل لسانیات دے ماہراں دی کھوج موجب کجھ انج ہوند
 وچ آؤندا اے کہ سیاسی، معاشی، معاشرتی حالیاں پاروں ایہناں وکھ وکھ ہوند وچ آئیاں
 بولیاں وچوں کسے اک نوں ودھن حاصلن دا موقع مل جاندا اے تے پھیرا ایہہ ایہناں
 دو جیاں بولیاں توں ذرا کوآگے پیر پٹدی اک ترقی یافتہ زبان دا تھان مل لیندی اے ایہہ
 بولئی اپنے بولن والیاں دی سیاسی سماجی، معاشی تے ثقافتی ترقی دے نال نال آگے ٹردی
 اے ایہدے وچ ادب پنکھدا اے تے مڑا ایہدے بولن والیاں دی سماجی، معاشی تے
 ثقافتی ترقی دے نال نال ایہدا گھیرا ودھدا ٹریا جاندا اے۔ ایس دی بہترین مثال انگریزی
 زبان اے جس نے اپنے بولن والیاں دی سیاسی، سماجی تے ثقافتی ترقی دے نال نال ترقی
 کیتی۔

سامی رشتیاں دے حوالے نال ایسہ گل وی آکھی جا سکدی اے کہ اک زبان
جدوں دوجی زبان دے نیڑے آؤندی اے تے ایسہ اپنی شکتی دے حساب نال اک دوجی
کولوں اثر لیندی اے۔ لسانیات دے علم وچ ایہناں ساریاں حقیقتاں نوں کھ رکھ کے
زبانیاں زبانوں دا مطالعہ کیتا جاندا اے

۴۔ لسانی تبدیلیاں

زبان کیوں جے ہر ویلے تے مسلسل اک عمل وچ رہندی اے ایس لئی ایہدے وچ
تبدیلیاں آؤندیاں تے ردوبدل ہوندا رہندا اے ایس نوں سمجھن لئی اک مثال دتی جا
سکدی اے کہ اکو واقعے نوں ویکھن والے پنج ہندے (جیہدے وچ سوانیاں وی شامل کر
لوں) جدوں ایس دا حال بیان کرن گے تے ایہناں دے بیان کرن وچ نہ نرے لفظی
بھنڈار دے لحاظ نال سگوں بیان ڈھنگ ایتھوں تیکر کہ واقعے ویاں حقیقتاں تیکر دے
لحاظ نال کجھ نہ کجھ اختلاف ہوئے گا۔

زبان کیوں جے لوک لے کے چلدے نیں ایس لئی اکھر اکھرتوں زبان دے سوچے
ڈھانچے تیکر جدوں ایسہ عمل اک پیڑھی توں دوجی پیڑھی تیکر اپڑدا اے تے ایہدے وچ
بندیاں دے سبھا، تعلیم، تجربے، ماحول، رہتل، داخلی تے خارجی اثراں پاروں تبدیلیاں
ہوند وچ آؤندیاں نیں۔ ایہناں تبدیلیاں وچوں علاقائی روپ دا ویروا پچھے کیتا جا چکیا
اے۔ نال نال لگدیاں تحصیلاں یاں گراواں دی بولی وچ فرق بہت تھوڑا ہوندا اے۔
ایس لئی کہ نال وسدے لوک اک دو جے نال لفظاں دا وٹاندر اکوے رہندے نیں۔
اتھے جے کوئی تبدیلی ہوند وچ آؤندی اے اوہ اچارن یاں کسے لفظ سے اڈو اڈا کرن
دی تبدیلی ہوندی اے پر جے پاڑا ودھ ہو جائے یاں سو پنجاہ میل دی وٹھ پے جائے تے
ایسہ فرق قدرتی طور تے ودھدا چلیا جاندا اے جیویں ملتان تے دوآبی وچ ودھیرا فرق
دیکھیا جا سکدا اے پر ایہدے ہوندیاں ہو یاں وی ٹڈھلے پکھوں ایسہ اکو پنجابی زبان دے
وکھ وکھ علاقائی روپ نیں روپاں والا ایسہ معاملہ نرا پنجابی نال ای نہیں سگوں دنیا دی ہر

وہی زبان نال اے ایسے لئی لسانیات دے علم وچ ایہدے اتے باقاعدہ بحث کیتی جاندی اے کیوں جے تبدیلیاں دا ایہہ سفر جدوں لمیرا ہوندا اے تے ایہہ دکھ دکھ زبانوں دا روپ وٹاندا اے تے جدوں لسانیات دا ماہر ایس سفر دا گوہ نال مطالعہ کردا اے تے اوس نوں زبانوں دے کنسیاں دے لیمن وچ مدد ملدی اے۔

تبدیلی دے دی اک شکل ایہہ ہوندی اے کہ ماحول وچ دے اوہ لوک جنہاں دی کوئی زبان نہیں ہوندی جیویں نویں جے بال، جدوں ایہہ زبان نوں سکھنا شروع کردے نیں تے نقل وچ پورے نہ اتردیاں یاں اپنے علم یاں کسے بدنی بیسنے پن پاروں جیہڑا وگاڑ ہوند وچ آؤندا اے اوہ کئی واری زبان دا حصہ بن جاندا اے۔ تبدیلی دی ایس شکل وچ اوہناں بندیاں نوں وی شامل کیتا جا سکدا اے جنہاں دی مادری زبان اوہ نہیں جنہوں اوہ سکھ رہے ہوندے نیں۔ بچے دی کیوں جے کوئی زبان نہیں ہوندی ایس لئی اوہ اپنے آلے دوالے دی یاں ماں باپ دی زبان نوں جدوں سکھدا اے تے اوہ اک باقاعدہ عمل وچوں لنگھدا اے ایس عمل دے سنے وچ ضروری گل اے تھوڑا بہت فرق زبان وچ ضرور پے گا ایس گل نوں انج وی سمجھیا جا سکدا اے کہ بعض ویلے نکلے بالوں دی تو تلی زبان وچوں نکلے تو تلی لفظ زبان دا حصہ بن جاندا اے۔ انج ای ایس زبان دے بولن والے وڈے جدوں ایہناں نکیاں نال کوندے بولدے نیں لاڈ پیار کردے نیں تے ایہہ نکیاں نکیاں گلاں یاں لاڈ پیار نال بالوں وانگوں ادا کیتے جملے (تیکر) مشہور ہوکے زبان دا حصہ بن جاندا اے۔ جیویں اکھان اے۔

اللہ ہو چرے اللہ گوچرے

یاں محاورہ روٹی نوں چوچی آکھنا وغیرہ

زبان وچ تبدیلیاں دے سلسلے وچ اک گل یاد رکھن والی اے کہ سوانیاں زبان دی تبدیلی دے ایس عمل وچ بہت گھٹ حصہ پاندیاں نیں۔ ایس لئی کہ سوانیاں دی زبان اک لحاظ نال دکھ وی ہوندی اے تے اک خصوصیت وی رکھدی اے سوانیاں دی زبان

اتے دو جیاں زبانوں دا اثر مرداں دی زبان نالوں گھٹ ہوندا اے۔ ایس دا کارن شاید ایہہ اے کہ سوانی سماج وچ عام کر کے پھردی ٹردی گھٹ اے۔ ایس دے گھن پھرن دا گھیرا محدود ہوندا اے۔ دوجی گل شاید ایہہ اے کہ کیوں بے اوہ مرداں نالوں گلا دھڑی ودھ ہوندی اے ایس لئی اوہ اپنے لفظی بھنڈار نوں ہر ویلے ورتوں وچ رکھدی اے ظاہر اے کہ جیہڑے لفظ ورتیندے رہن گے اوہ زبان وچ چالو رہن گے ایس لحاظ نال سوانیاں دی زبان وچ تبدیلیاں دے عمل دی رفتار بڑی ست ہوندی اے دو بے لفظاں وچ ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ سوانیاں دی زبان، زبان دے پرانے روپ دے زیادہ توں زیادہ نیڑے رہندی اے۔

ہرزبان دی اہج دی شکل صورت ایس دے ماضی دے مسلسل عمل تے رد عمل دا سٹہ ہوندی اے ایس لئی ایہدی تبدیلی دی ٹور نوں دیکھنا ایہدیاں اوڈا نو عیتاں دا گوڑا لانا تے ایس زبان وچ ہوئے، بہن تروڑ دے عمل تے پھیر سدھرائی دا مطالعہ کرنا لسانیات دے علم دا کم اے، انج کرن نال ای زبان دے اصل دا تھوہ لہندا اے تے ایہدے مزاج بھاتے ڈھ نکاس نوں متھن وچ مدد ملدی اے۔

۵۔ لسانیات دی اہمیت تے گھیرا

زبان، فکر، سوچ جذبے تے احساس نوں لفظاں راہیں دس پان دا اک ذریعہ اے پر ایہہ آپوں اپنی ذات وچ کوئی مقصد نہیں سوچ، احساس یا جذبہ نہیں ایس لئی عام کر کے ایس نوں ڈھلی حیثیت نہیں دتی جاندی دو بے لفظاں وچ ایہہ آکھ تو کہ ڈھلی حیثیت سوچ فکر جذبے یاں احساس نوں حاصل ہوندی اے جیہدی دس ایہہ زبان پاندی اے ایسے لئی زبان نوں سوچ، فکر، خیال، احساس تے جذبے دے سامنے ثانوی حیثیت دتی جاندی اے۔ انج کیوں ہوندا اے؟ ایس دی اک وجہ تے ایہہ وی اے کہ زبان والے جو کجھ بولدے یاں سن دے نیں ایہدے ٹھیک یاں غلط ہون دا گوڑا آپوں لائیندے نیں پر بھانویں ایہہ کہ زبان کے مقصد نوں ظاہر کرن دا ذریعہ اے آپ کوئی مقصد نہیں پر ایہہ

ایس کر کے اہم اے کہ ایہدے بنال مقصدیاں مدعا سامنے نہیں آ سکا ایسے لئی ۸۔ ایم اے کے۔ ہالڈے آکھدا اے کہ زبان بھانویں اوہ بولی گئی ہووے یاں لکھی گئی ہووے ایہہ کوئی نہ کوئی اصل مفہوم (Substance) رکھ دی اے تے ایہہ زبان دامادی کچھ اے انج مفہوم (Substance) صوتی یاں صوتی ہو سکا اے۔ اسی کیوں جے زبان دے معاملے وچ صوتی نوں اہمیت دینے آں ایس لئی ایہہ صوتی کچھ وی باقاعدہ مدعا یاں مقصد قرار دتا جا سکا اے۔ جیہڑا باقاعدہ اک نظام دے تحت ہوندا اے ایہہ نظام زبان دی ساخت ہوندی اے۔ ایس لئی کسے زبان نوں سمجھن لئی۔ ایس دی ساخت نوں واپنا پیندا اے تے۔ ایس گل دا اتارا کرنا پیندا اے کہ ایس ساخت (جیہڑی کہ صوتاں دے نظام نال ہوند وچ آئی اے) تے موقعے دا آپسی رشتہ کیہ اے؟

جدوں فی یاں سائنٹیفک ڈھنگ نال نظر مارنی ہووے کہ زبان کیوں ترقی کردی اے؟ ایہدی بنتریاں بٹھ کنج دا اے؟ ایہدے لفظ کس سبھا دے نیں تے ایہناں دے ماخذ کیہڑے نیں؟ اسی جو کچھ بولنے آں ساڈا ایہہ کلام کس کس جزو نال رل کے مکمل ہوندا تے بھرپور مطلب دیندا اے؟ پھیر ایہہ کہ زبان وقفہ پاکے بدلدی رہندی اے تے ایس دا سبب کیہ اے؟ ایہناں ساریاں گلاں دا گویز لان لئی ایہہ لسانیات دا علم ای اے جیہڑا ساڈی آگوائی کردا اے۔ لسانیات دے مقصد بارے ۹۔ ڈاکٹر محی الدین قادری زور اپنی مشہور کتاب ”ہندوستانی لسانیات“ وچ لکھدے نیں کہ زبانوں دا تجزیہ اوہناں دی تاریخ اوہناں دے آپسی ملاپ دے تھپیاں تے ایہناں دے معیناں دی بنترتے ایہناں دی ظاہری ونڈ تے گروہ بندی تے سوچ وچار کرنا لسانیات دا سب توں وڈا مقصد اے۔

کسے زبان یاں زبانوں دے ذکر کیتے انگ نوں مکھ رکھ کے ایہدے اتے سوچ وچار کر کے کلیسے قانون تے اصول گھڑے جانڈے نیں تے پھیر ایہناں کلیسے قانوناں تے اصولاں اتے زبان یاں زبانوں نوں پرکھیا تو لیا جاندا اے درست یاں غلط دا اتارا کیتا

جاندا اے۔ ایسہ گل یاد رکھن والی اے کہ ایسہ کلیسے قانون یاں اصول نویں حالیاں تے تجربیاں، مشاہدیاں موجب بدلے رہندے نیں تے انج زبان وی پیر پشٹی اگے لگی جاندی اے۔

زبان کیوں جے آواز توں بن دی اے تے آوازاں لفظاں دے بنن دا کارن بن دیاں نیں۔ ایس لئی عام کر کے زبان دے مطالعہ کرن والیاں دا واسطہ تے تعلق ایہناں آوازاں یاں دو جے اکھراں وچ ایہناں لفظاں نال ہوندا اے۔ لفظاں اتے اوہ اوہناں دے مطلب یاں معنییاں نوں دسن دساں لئی غور نہیں کردے سکوں اوہناں دا ایسہ غور لفظاں دی بنتر تے اوہناں دی تاریخ بارے ہوندا اے۔ کیوں جے علم لسانیات ایس بارے بحث کردا اے کہ انسان کیہ بولدا اے تے کیوں بولدا اے؟ اوہ ایس گل تے اکا بحث نہیں کردا کہ اوہدے بولن دی غرض کیہ سی یاں ایسہ کہ اوس جیہڑی گل آکھی کیوں آکھی؟ علم لسانیات ایس گل نوں گھیرے وچ لیوندا اے کہ بولن والے نے لفظاں تے کھلیاں دے کیہڑے نظام نوں اپنایا؟

لسانیات دا علم زبانوں دے خزانیاں دی اک اجسی کنجی اے جیہدے نال زبانوں دا بولن والے گروہاں یاں قوماں دے طور طریقے، رسم رواج مطلب ایسہ کہ اوہدی قدیم رہتل دے خزانے لکھے جا سکدے نیں۔

۶۔ لسانیات تے گرامر

کسے خاص زبان دی ظاہری شکل صورت نوں کھ رکھ کے اوہدے درست یاں نادرست نکھیڑن لئی کجھ قاعدے، قانون یاں ضابطے گھڑ لینا گرامر اکھواندا اے۔ ایم۔ اے۔ کے ہائیڈے گرامر نوں سوڑا نظام (Closed System) آکھدا اے۔ مطلب ایسہ اے کہ ایہدا گھیرا سوڑا ہوندا اے۔ ایسہ کسے اک زبان دے درست یاں نادرست دا ویروا کردی اے انج ایسہ لسانیات دے علم وچ اک شاخ دے طور تے منی گئی اے کیوں جے لسانیات دے علم وچ کسے زبان دے بولن والیاں دے مزاج، ماحول تے

روایتوں کو رکھ کے زبان دے صوتی نظاموں کو جیسے قانونوں سے قاعدیاں اتے پرکھیا جاندا اے۔ جیہڑے سوڑے نہیں ہوندے سگوں آفاقی تے کھلے ڈھلے ہوندے نہیں ایہدے وچ زبان دی تاریخ راہیں اوہدے مڈھ تے نکاس دا پتہ لایا جاندا اے لسانیات وچ زبانوں دیاں گرامراں نوں تقابلی پرکھ پڑچول لئی ورتیا جاندا اے۔

مکدی گل ایہہ اے کہ لسانیات زبان یاں زبانوں دے اوس علم نوں کہندے نہیں جیہڑا انسان دی سوچ، خیال، احساس تے جذبے دے سٹے وچ مومنوں نکلے اکھراں تے اوہناں دی ترتیب پاروں ہوند وچ آئی۔ زبان دے روپ، مڈھ تے نکاس۔ کلام دے جزاں تے ایہدے درست یاں غلط دا ویرا پاندا اے۔

ایہہ علم سماجی رشتیاں دے پچھو کڑ وچ زبان دی ترقی بارے گل بات کردا اے۔ اندر لے تے باہر لے عملگاں تے ایہناں پاروں ہوئے رد عملوں صدقہ زبان وچ دیاں تبدیلیاں دا کھوج لاند اے تے انج اوہدی ترقی دی تاریخ بناند اے۔ جیہدے توں کے زبان اوہدے لفظی بھنڈار تے اوہدے مڈھ ماخذاں دا تھوہ لگدا اے۔ ایس علم وچ زبانوں نوں وڈے تے عالمی پدھر دے اصولاں تے قاعدیاں نال گویا جاندا اے تے جیہدے اصول گھڑے جاندے نہیں جنہاں نال زبانوں بارے سائنسی تجربے نال اوہدے مڈھ ماخذ، مزاج، بھاتے اوس زبان دے وادھے دی تاریخ دا پتہ لایا جا سکدا اے نال ای ایہہ کہ ایہدی اک شاخ گرامر وچ اوس خاص زبان دے لفظاں تے کھلیاں دے ٹوٹیاں نوں اوس زبان دے بولن والیاں دی رہتل تے مزاج دے پچھو کڑ وچ درست یاں غلط متھیا جاندا اے تے وکھ وکھ زبانوں دیاں گرامراں توں کم لے کے زبانوں دا مقابلہ کر کے ایہناں وچ دی سانجھ دا نتارا کیتا جاندا اے۔

(ب) لسانی مطالعے دے اڈواڈھنگ

(الف) بیانیہ تے تقابلی لسانیات

جیویں کہ پہلے باب دے حصہ (الف) وچ ایس گل دا نتارا کیتا جا چکيا اے کہ لسانیات یاں مطالعہ زبان باقاعدہ اک سائنس وانگ دا علم بن چکيا اے اجو کے دور وچ

زبان یاں زبانوں بارے لسانیات دے علم موجب کھوج پڑچول کیتی جاندى اے تے
ایہدے لئی اڈواڈ ڈھنگ اپنائے جانده نیں۔

زبان دے لسانی مطالعے ویلے زبان دی بنتریاں ساخت نوں مڈھلی حیثیت دتی
جاندى اے ایہہ بنتریاں ڈھانچہ لفظی بھنڈار تے اوہدے مزاج یاں سبھاتے اوہار
ہوندا اے۔ ایہدے وچ اوس زبان دیاں خاص آوازیاں یاں صوتاں دا نظام وی آوندا
اے گرامری آوندى اے۔ اوس زبان دے لفظاں دے بھن تروریاں مول ماخذ
اتے وی گوہ کیتا جاندا اے تے زبان دی تشریح لئی اوہدے معیناں نوں وی واپیا جاندا
اے۔ ایہدے نال نال ای آوازیاں یاں صوتاں دے بدنی نظام نوں وی ویکھیا جانچیا
جاندا اے تے نال ای زبان یاں زبانوں نوں اوہدی ر ہل دے حوالے نال گوڑیا جاندا
اے۔ ایہناں وچوں زبان یاں زبانوں دی بنتریاں ساخت دے تقابلی کچھ نوں اچھیچھے
طور تے دھیان وچ رکھ کے ایس قسم دیاں نظری بھٹاں کیتیاں جاندىاں نیں کہ زبان دی
کھوج دیاں غرضاں کیہ نیں؟ زبان کیوں ہوند وچ آوندى اے؟ زبان دا انسانی ر ہل تے
اثر کیہ اے؟ مطلب ایہہ کہ زبان تے ثقافت دا آپو وچ جوڑ میل کیہ اے؟

امریکہ دے انسائیکلو پیڈیا وچ لسانی مطالعے دے تن ڈھنگ دے گئے نیں (۱) عام
لسانیات (۲) تقابلی لسانیات (۳) گرامر ایس سلسلے وچ ۳۔ خلیل صدیقی دا آکھنا اے کہ
پہلے دو ڈھنگاں وچ وی جدوں کہ زبان دا تجزیہ کرن گلیاں گرامر توں بناں کم نہیں
سر کدا تے پھیر گرامر نوں لسانی مطالعے دے سلسلے وچ اک وکھ ڈھنگ متھنا مناسب
نہیں ایے لئی اوہ وڈے پکھوں لسانیاتی مطالعے دے دو ڈھنگ سامنے لیوندے نیں۔

بیانیہ لسانیات تے تقابلی لسانیات

ایہناں دونواں ڈھنگاں توں اڈ کچھ ماہراں نے لسانی جغرافیہ نوں وی اک وکھ
ڈھنگ متھیا اے جیہدے وچ کسے لسانی نظام یاں زبان دیاں اڈواڈ بولڑیاں (علاقائی) تے
ایہناں دی ساخت، بنتر، جیہڑی کہ جغرافیائی اثر پاروں ہوند وچ آوندى اے ایہدے
تے اچھیچھے پکھوں بحث کیتی جاندى اے۔

(ب) عمل دا گھیرا

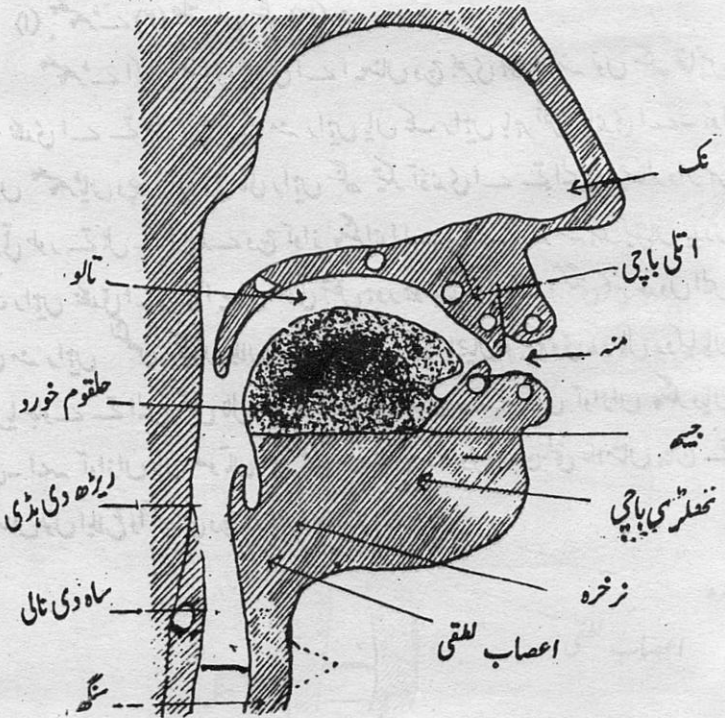
مناسب جا پدا اے کہ لسانیات دے ذکر کیتے ڈھنگاں وچ لسانی نظام یاں زبان دے جنہاں انگاں تے ویروے نال بحث کیتی جاندی اے تے ایہناں دے پھل سروپ جیہڑے نتیجے کڈھ کے مڑاوتناں نوں دو وڈھے ڈھنگاں بیانہ تے تقابلی لسانیات وچ ورتیا جاند اے اوہناں تے اک نظر پالئی جاوے ایہہ انگ لگ بھگ ایہہ نیں:

- (۱) صوتاں دا بدنی (عضویاتی) نظام (۲) صوتیات (۳) گرامر
(الف) علم ہجا (ب) صورتیات یاں علم صرف (ج) نحو (د) معنویات یاں فرہنگ (۴)
اشتقاقیات

(۱) صوتاں دا بدنی نظام

آوازاں یاں صوتاں دا تعلق سدھا انسان دے بدن نال اے تے ایہہ تعلق دو قسم

صوتاں پسنکران والے بدنی اعضاء (خاکہ الف)

دا اے اک آوازں دا پیدا کرنا یاں بولنا، دو جا ایہناں نوں سننا تے مفہوم توں جانوں ہونا۔ بدن وچوں آواز دے نکلن تے ایہدے سن کے مفہوم نوں سمجھن کچھے باقاعدہ اک عضو یاں بدنی (طبعی) نظام کم کردا اے۔ ایس نوں ٹھک سر سمجھن لئی پہلاں واہیاں

بدنی شکلاں ویکھو:

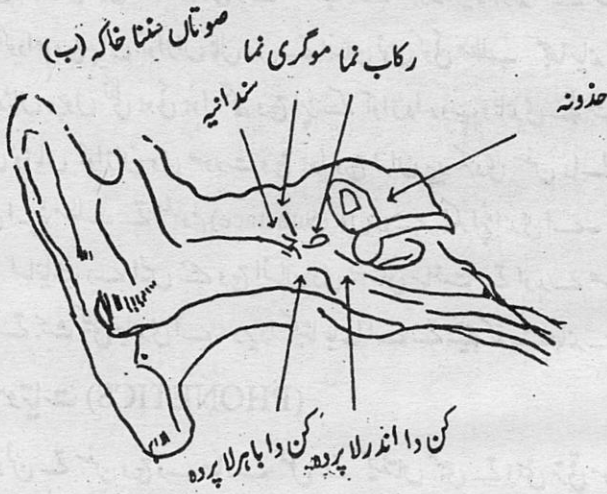
الف۔ صوتاں پنگران دا عمل

آوازں پیدا کرن یاں صوتاں پنگران وچ جیڑے بدنی اعضاء کم کردے نیں اوہناں وچ پھیرے، سنگھ، زرخہ، اعصاب، نطقی، منہ، تالو، جیسہ، باچیاں، دند، بل تے

نک بھ شامل نیں ایہناں ساریاں نوں وڈے کچھوں اسی تیاں حصیاں وچ ونڈ سکے آں:

(۱) پھیرے (۲) حلق یاں سنگھ (۳) منہ

پھیرے اک قسم دی پھوکنی اے ایہناں وچ بھری ہوا اتانہ نوں سنگھ تھانیں باہر نکھدی اے تے منہ وچ آکے منہ راہیں یاں نک راہیں باہر نکل جاندی اے۔ ہوا جدوں پھیریاں وچوں ساہ دی نالی راہیں سنگھ تیکر آؤندی اے تے ایس دا جھالدار سرا قدرتی طور تے بل کے ایہدے وچ آواز پنگراندا اے۔ ایہہ آواز منہ بند کیتیاں جدوں نک راہیں نکھدی اے تے ایہدی صوتی شکل ہور ہو جاندی اے۔ (گنگنی) پر جدوں ایس نوں منہ راہیں نکلن گلیاں بلاں، دنداں، جیسہ، تالو، باچیاں وغیرہ دی مدد نال روکیا یاں چھڈیا جاوے تے ایس عمل نال اڈو اڈو قسم دیاں لسیاں تے چھوٹیاں آوازں پنگر دیاں نیں۔ ایہہ آوازں یاں صوتاں ای نیں جیڑیاں کسے وی زبان لئی علامتاں بنان تے ایہناں توں ابلاغ دا کم لین وچ ورتیاں جاندیاں نیں

ب۔ صوتوں سنن دا عمل

جدوں صوتوں پہنگان دا عمل مکدا اے تاں صوتوں سنن دا عمل شروع ہو جاندا اے پھمپھریاں وچوں آئی ہوا سگھ وچوں لنگھدیاں جیہڑی آواز دا روپ دھار دی اے تے آگوں منہ تے ایہدے نیڑے تیڑے دے بدنی اعضاء دی مدد نال کجھ آوازاں نکلیاں نہیں تے ایہہ ہوا وچ اپڑ جانداں نیں ۳۔ ایہہ آوازاں ہوا وچ اک قسم دی ہل جل چاندیاں نیں ایس نوں ارتعاش آکھ تو ایہہ ارتعاش جدوں لہراں دے دھنگاڑے چڑھ کے کن تیکر اپڑا اے تے ایہہ کن وی موری وچوں لگھ کے کن دے پڑوے اتے وی ہو ہونجے دیاں آوازاں، صوتوں ہل جل یاں ارتعاش پیدا کر دیندا اے۔ ایتھوں لگھ کے ایہہ ارتعاش یاں ہل جل کن دے اندر لے حصے وچ جاندا اے جس نوں حلزونہ آکھدے نیں ایہہ نالیاں اک قسم دے مادے نال بھریاں ہوندیاں نیں۔ ایس ہل جل یاں ارتعاش پاروں ایہناں وچ وی ہل جل پیدا ہوندی اے تے ایہہ ہل جل کن دے اندر لے پڑوے ول منتقل ہو جاندی اے ایس پڑوے اتے بریک بریک والاں وانگوں ریشے ہوندے نیں۔ جنہاں وچ اک قسم دی بجلی دوڑ جاندی اے تے ایہہ عمل آگوں اعصابی

ریشیاں اتے تے ایسوں دماغ دے اوس گودام تیکر اپڑ دا اے جتھے سنن والے انسان نے سنیاں آوازاں نوں سنے اوہناں دے مطلب دے محفوظ کیتا ہوندا اے فٹ ایسہ اپڑی آواز گودام وچ پیاں آوازاں نال رل تے انسان نوں کوئی مطلب سمجھا جاندا اے۔ انج پھمپھریاں وچوں نکلی ہوئی ہوا سنگھ وچ اپڑ کے آواز دا روپ وٹاندی تے منہ وچ اپڑ کے نکیاں وڈیاں آوازاں دی صورت وچ ہوا وچ لہراں پید کردی سنن والے دے کناں راہیں اپنے مطلب تے منہوم (Substance) نوں دوہے تیکر اپڑاندی اے۔

لسانیاں دے ایس حصے وچ انسان دی جسمانی ساخت تے اوہدے صوتی تے بدنی نظام اتے بحث کیتی جاندا اے۔ ویروا کیتا جاندا اے تے نتیجے کڈھے جانداے نیں۔

۲۔ صوتیات (PHONETICS)

بولن تے سنن وچ دے سارے عمل تے کینتھیاں طبعی تے ذہنی ترقی موجب قدرتی طور تے ہولی ہولی چنگ دیاں نیں تے اگے ودھیاں رہندیاں نیں۔ انسان دے تجربیاں دے سٹے وچ آپو وچ سمجھ سمجھا گمروں پہلاں مفرد (کلیاں) آوازاں یاں صوتاں پیدا ہوئیاں پھیرا ایہناں دے جوڑ میل نال مرکب (جوڑے) آوازاں یاں صوتاں ہوند وچ آئیاں تے انج آگواں ایہناں دے میل ملاپ پاروں انسانی گل بات وچ اکسار تاپیدا ہو گئی انسان دیاں ایہناں آوازاں نوں جانچنا، گویڑنا تے ایہناں دا ویروا کرنا لسانیاں دے علم وچ صوتیات آکھواندا اے۔ آوازاں نوں سمجھن تے ایہناں دے حساب نال ونڈ کرن تے ایہناں دا تجزیہ کرن وچ صوتیات دے علم دی پردھانی قائم اے۔ ایس دی تھلاں کوئی نہیں مل سکدا۔

صوتیہ تے اوہدیاں قسماں

الف۔ صوتیہ (Phoneme)

انسان دی گل بات آوازاں دا مجموعہ اے اوہ آواز جیڑی سینے وچوں ہوا دے آؤن نال گلے دے زرخرے دے فعل نال چنگ دی اے۔ ایس آواز نوں انسان کتے روکدا

اے کتے انج ای باہر جان دیندا اے تے کتے انج جان ویلے اوس نوں منہ وغیرہ دے کتے
 حصے نال روک کے گھٹ کر دیندا اے۔ ایہناں نکیاں وڈیاں اچیاں نیویاں تیز مدہم
 آوازاں دے مجموعے دا ناں لفظ کلہ کلام یاں گل بات اے۔ ایہناں لفظاں نوں علامتاں
 یاں حرفاں دے ذریعے لکھت وچ لیا ندا گیا سی۔ ایہناں لفظاں نوں صوتی لحاظ نال توڑیے
 تے ایہو نکیاں وڈیاں آوازاں نتیجے و جھوں حاصل ہوندیاں نیں ایہناں حرفی علامتاں نوں
 آگوں پھیر صوتاں وچ بدلایا جا سکدا اے۔ ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ انسانی گل بات دی
 بنیاد اوہ نکیاں وڈیاں آوازاں (صوتاں) نیں جنہاں نوں انسان نے علامتاں یاں حرفاں دا
 روپ دے کے بامعنی بنا لیا سی ایہہ بامعنی صوتاں لسانی اصطلاح وچ صوتی اکائی، صوتیہ
 یاں Phoneme آکھواندیاں نیں صوتیہ یاں Phoneme^{۱۵}۔ دی پچھان ماہراں نے
 ایہہ دی اے کہ جس بارے ایہہ جاننا ہووے کہ ایہہ صوتیہ اے ایہنوں کلمے دے کسے
 دوہے حرف نال بدل دیو۔ بدلن گروں جے معنیاں والا کلمہ حاصل ہووے تے ایہہ صوتیہ
 اے جیویں وال اک کلمہ اے ایہنوں چال وچ بدل دتا ”ڈ“ دی تھاں چ آگئی۔ ایس نے
 پہلے کلمے توں ایس کلمے نوں وکھ کر دتا تے معنی وی وکھ ہو گئے بس چ صوتیہ یاں
 Phoneme اے ایہہ بولن یاں سنن دونوں حالتاں وچ اکائی اے۔ چینی زبان اتے
 صوتیہ دا معاملہ لاگو نہیں ہوندا کہ ایہہ رکتاں دا مجموعہ اے تے رکن وچ اک توں ودھ
 صوتیہ وی ہو سکدے نیں۔

ب۔ صوتیاں (Phonemes) دیاں قسماں

۱۵۔ سیانیاں نے صوتیاں نوں بیٹھ لکھیاں قسماں وچ ونڈیا اے :

(i) بندشی صوتاں (Stops)

ہوانوں پورا پورا بند کر کے ایہدے دبانوں سنگھ یاں ایڈوں اگے منہ وچ کسے دی
 تھاں تے ڈک دین نال جیریاں صوتاں پننگ دیاں نیں ایہناں نوں بندشی صوتاں آکھیا
 جاندا اے جویں پ۔ ب۔ ت۔ د۔ ٹ۔ ڈ۔ ک۔ گ وغیرہ

(ii) صفیری صوتاں (Spirants)

سنگھ وچوں نکل رہی آواز نوں منہ وچ کے تھاں تے ایس طریقے نال ڈکالایا جاوے کہ آواز کڈھن وچ بوہتا زور لانا پئے۔ انج جیہڑی آواز پیدا ہووے گی اوس نوں صفیری آواز داناں دتا جاندا اے جیویں ف و س ز ش ٹر خ غ وغیرہ

(iii) پہلوی صوتاں (Laterals)

منہ وچوں نکلندی آواز دے وچکار زبان نال اجیسی اڑوئی پائی جائے کہ آواز زبان دے اک پاسیوں یاں دونوں پاسیوں لنگھ جائے انج کرن نال جیہڑی آوازیں صوت پیدا ہوئے گی۔ اوس نوں پہلوی (مطلب اے پہلو ولوں نکلن والی آواز) آکھدے نیں جیویں ل

(iv) ارتعاشی صوتاں (Trill)

منہ وچوں آواز دے نکلندیاں منہ دا کوئی عضو نال ای ہل جائے تے ایس توں جیہڑی آواز سنے وچھوں ہنگرے اوس نوں ارتعاشی آواز آکھدے نیں ایہدے وچ جے ایہہ کیفیت اکی چھوٹی ہوئے یاں ایہہ کہ انج کرن نال صرف اک ای آواز ہنگرے تے ایس آواز نوں تھپکدار آوازیں Flap آکھدے نیں جیویں ر۔ ژ وغیرہ

(v) انفی یاں گنگنیاں صوتاں (Nasal)

آواز نوں کڈھن گکیاں جدوں زرخرے دے اتوں اوہدا رخ منہ دی تھاں تک ول کردتا جائے تے انج جیہڑیاں صوتاں پیدا ہون گیاں اوہناں نوں انفی گنگنی یاں Nasal آکھیا جاندا اے جیویں م۔ ن وغیرہ

(vi) حرف علت۔ مصوتے یاں Vowels

اوہ آوازاں جیہڑیاں منہ وچوں ایس طریقے نال لنگھ کے پیدا ہوندىاں نیں کہ منہ دا راہ لگ بھگ کھلا چھڈ دتا جاندا اے ایہناں نوں مصوتے، حرکات Vowels کہندے نیں سکرٹ ۳۔ والیاں ایہناں دا نال سور رکھیا ہویا اے تے گور مکھی والے لگان

مازوں کھنڈے نیس۔

زبان یاں بلاں دے نال منہ دے اندر لے حصے وچ اڈواڈ تہدیلیاں کیتیاں جانڈیاں

نیس ایہناں نوں حرف علت، مصوتے یاں Vowels آکھیا جاندا اے۔

ایہدیاں آگوں تن حالتاں ہونڈیاں نیس:

پہلی : زبان دا کچھے والا حصہ جیہڑ سنگھ دے نال جاگدا اے

دوجی : زبان دی انچائی

تہجی : بلاں دی حالت

حرف علت، مصوتے یاں Vowels اچارن ویلے جدوں جیمہ دی نوک ورتی

جائے تے ایس مصوتے نوں Front یاں اگلا مصوتہ، جدوں جیمہ دا درمیانی حصہ ورتیا

جاوے اوس نوں مرکزی Central مصوتہ تے جدوں جیمہ دے کچھلے حصے نوں ورتوں وچ

لیاندا جائے تاں ایس نوں پچھلا یاں Back مصوتہ آکھیا جاندا اے لسانیات دے سیانیاں

نے ایہناں تہاں حالتاں نوں کھ رکھ کے منہ وچوں نکلن والیاں آوازاں نوں آگوں نیویں

Low درمیانی Mid تے اچی High تہاں حالتاں وچ ورتیا ہویا اے تے انج دنیا دیاں

زبانوں دے صوتی نظام دی درجہ بندی کیتی جانڈی اے۔

(Vii) حرف صحیح یاں مصمتے (Consonants)

حرف صحیح یاں مصمتیاں دیاں پنج قسماں کچھے بیان ہویاں نیس منہ دے اندر لے حصے

وچ آواز نوں باہر کڈھن ویلے اڈواڈ تہاں اتے جیہڑی منہ دے اڈواڈ حصیاں نال دخل

اندازی کیتی جانڈی اے۔ ایس دے پھل سروپ ایہناں مصمتیاں نوں آگوں ہور پنجواں

حصیاں وچ ورتیا جا سکدا اے۔

(i) بلحاں نال چنگنن والیاں آوازاں نوں لبی یاں Labial آکھدے نیس جیویں

ب۔ پ وغیرہ

(ii) جیمہ دی نوک نال پیدا ہون والیاں آوازاں نوں کیلیاں یاں Apical آکھوانڈیاں

نیس جیویں ت۔ س۔ دوغیرہ

(iii) تالو ولوں نکلن والیاں آوازاں نوں تالوی، یاں Paltal آہندے نیس جیویں

الف۔ وچ وغیرہ

(iv) تالو دے مگر لے حصے والیاں آوازاں نوں غشائی یاں Velar آکھدے نہیں جیوں

ک۔ گ وغیرہ

حلق (سنگھ) وچوں نکلن والیاں آوازاں حلقی یاں Glottal اکھواندیاں نہیں جنہاں
وچ ق۔ ح۔ خ۔ ع۔ غ وغیرہ شامل نہیں۔

بندشی یاں Stops قسم دیاں آوازاں جنہاں نوں ہنرے جیسے بی آوازاں وی آکھیا
گیا اے ایہناں دیاں دو قسماں ہوندیاں نہیں پہلی قسم سادہ آوازاں نہیں ب پ وغیرہ تے
دوئی وچ ہکار بھ مہ وغیرہ ایسہ آوازاں مفرد آوازاں نیاں گیاں نہیں انج ای Apical
یاں نوکیلیاں آوازاں دیاں وی دو قسماں نہیں پہلی قسم سادہ ت د۔ وغیرہ تے دوئی قسم
معکوسی جس وچ ث۔ ڈ۔ ٹھ۔ ژ وغیرہ آوندیاں نہیں

• (ج) بلوم فیلڈ دی ونڈ

لسانیاں دے اگے یاں ۷۔ Bloomfield نے صوتیاں (phonemes) نوں
مجموعی کچھوں دو خانیاں وچ ونڈیا اے:

۱۔ رو لے والیاں آوازاں (Noise-Sounds)

۱۔ بندشی (Stops)

۲۔ ارتحاشی (Trills)

۳۔ صفیری (Spirants)

۲۔ موسیقی والیاں آوازاں (Musical-Sounds)

(۱) کنگنی (Nasals)

(۲) پہلوئی (Laterals)

(۳) مصوتے، حرف علت (Vowels)

جیوں کہ شروع وچ ای عرض کیتا جا چکیا اے کہ اجو کے دور وچ علم لسانیاں نے

باقاعدہ اک سانس دا درجہ مل لیا ہویا اے ایہدے ہر انگ وچ انتہاں دی ترقی ہوئی اے ایس دے اک ضروری تے ڈھلے انگ صوتیات دے باب وچ وی چالو دور وچ بڑیاں کاڈھاں کڈھیاں گئیاں نیں تے ودھیرے مہین انگاں تے بحثاں کیتیاں گئیاں نیں۔ اتھے صوتیات دے علم دیاں کجھ ڈھیلیاں نظری گلاں کیتیاں نیں۔ ایس ضمن وچ کجھ عملی گلاں آؤن والے ”پنجابی صوتیات“ دے باب وچ کیتیاں جان گیاں

بیانیہ یاں تشریحی لسانیات دے ڈھنگ وچ صوتیات نوں زبان یاں زبانان دے مطالعے دا ادھرا سمجھنا چاہیدا اے کیوں جے کسے دی زبان دیاں صوتاں ای اوس دے وکھرے یاں اڈرے پن دا نشان ہوندا اے۔ ایس توں اڈا ایہہ صوتیات دا نظام ای اے بیہرے کسے زبان نوں باقاعدہ اک نظام وچ لیاؤندا اے صوتیات پاروں ای زبانان دے خانداناں دی سانجھ دا کھوج لایا جاندا اے۔

۳۔ گرامر

گرامر^{۱۸}۔ زبان دے نظام، کلام دے جزاں تے ایہناں دے قاعدیاں اڈو اڈو صوتاں تے لگاں ماتراں تے مختلف دوراں وچ ایہناں دے چالو ہون رواج پان تے ایہناں وچ ردوبدل اتے بحث کردی اے۔ گرامر^{۱۹}۔ دے سیانے ڈنی سیس تھرکس نے گرائمر بارے ایہہ رائے ظاہر کیتی اے کہ گرائمرناں اے کسے زبان دے پکے پیڈے لکھن والیاں دی زبان توں عملی طور تے جانکاری دا۔

خلیل صدیقی^{۲۰}۔ دا خیال اے کہ گرامر توں مراد زبان دے اوہ قاعدے تے اصول نیں جنہاں دی پابندی، زبان دے ٹھیک رکھن لئی ودھیری ضروری اے اوپری زبان لکھن لئی گرامر دا لحاظ رکھنا پیندا اے ایہو ای نہیں سگوں بالہن وچ مادری زبان دی تعلیم وچ گرامر دی تعلیم ایس لحاظ ناں اہم اے کہ عملیاں دی ٹھیک۔ترتے لفظاں دے ٹھک سر ورتارے دا گیان چھیتی ہو سکدا اے۔

گرامر وجود وچ کیویں آؤندی اے؟ جدوں زبان بن دی اے تے ایہہ ترقی ول پیر چھدی لگی جاندی اے۔ لفظاں دی۔ تر اہناں دی ترتیب وچ ردوبدل ہوندا رہندا اے انج کجھ ہنگامی قسم دے اصول تے ضابطے گرامر لئی بنائے جاندے نیں۔ زبان وچ

ہولی ہولی پکیمائی آؤندی جانندی اے تے ارج زبان معیاری بن جانندی اے۔ ایہدے وچ ادب رچیا جاندا اے اتھے کجھ قاعدے تے قانون بنائے جاندے نیں۔ جیہڑے کہ زبان دیاں ایہناں معیاری لکھتاں نوں مکھ رکھ کے ہوند وچ آؤندے نیں مطلب ایہہ اے کہ گرامر دے اصول تے قاعدے معیاری زبان توں گھڑے جاندے نیں۔

ڈاکٹر شوکت سبزداری^{۲۱} دی جاچے گرامر دا زبان نال اوہو تعلق اے جیہڑا لفظ نال معنی دا لفظ معنی نال ہوند وچ آؤندا اے گرامر دی زبان دے نال ہوند وچ آؤندی اے لفظ دی حیاتی معنی نال اے۔ زبان وی حرفی تے نحوی قاعدیاں نال جیوندی اے۔ ایس لئی گرامر نوں زبان دے لفظاں دی بنسرتے مہلیاں یاں کھلیاں دی ترکیب توں اڈ نہیں کیتا جا سکدا۔

اک گرامر اوہ ہوندی اے جس وچ صرف کسے زبان دے قاعدے قانوناں دی دس پائی جانندی اے۔ مطلب اے گرامر دا علمی کجھ ابھاریا جاندا اے پر اک گرامر ایسی وی ہوندی اے جیہدے وچ ایہناں قاعدیاں تے قانوناں نوں عملی کچھوں سامنے لیاندا جاندا اے تاریخی یا تقابلی گرامر زبان دیاں اڈو اڈ منزللاں وچ زبان دی صورت دا پتہ دیندی اے۔

گرامر بارے کیتیاں ایہناں ساریاں گلاں توں ایہہ گل نکھرتے نتر کے سامنے آگئی اے کہ گرامر اصل وچ بنیادیاں دھرا اے۔ دونواں قسماں دے لسانیاتی ڈھنگاں دا بیانیہ تشریحی لسانیات یاں تقابلی لسانیات دونواں وچ گرامر مڈھلا کردار ادا کردی اے ایس لئی کہ زبان یاں زباناں دے مطالعے وچ محدودیاں و شمال کچھوں جو وی گوہ کیتا جاندا اے اوہ گرامر و جھوں مہیا کیتے مواد دی مد نال ای کیتا جاندا اے بھانویں ایہہ کہ گرامر نوں^{۲۲} M.A.K Haliday لسانیات دے مقابلے وچ Closed System دا نال دتا اے پر لسانیات دے علم وچ انہاں دے واہدے پاروں گرامر وچ وی جنہاں مسئلیاں نوں بحث دا موضوع بنایا جاندا اے اوہ ای لسانیات دے مسئلے ہوندے نیں پر فرق صرف ایہا اے کہ گرامر وچ Closed System دے پھل سروپ جو مواد سامنے آؤندا اے اوس نوں آفاقی پدھرتے سرتے لسانیاتی اصولاں دی کسوٹی تے پرکھ پڑچول

کر کے سٹے کڈھے جانے میں ۲۳۔ لفظ تے جملہ گرامریاں بین الاقوامی اکائیاں نہیں۔ پھیر ایسہ کہ کیوں بے گرامریاں بھٹاں تے مسئلے ای لسانیات دیاں بھٹاں تے مسئلے ہونڈے نہیں تے ایسناں اتے لسانیات وچ بحث کرن لئی گرامر دے مسئلیاں توں جانوں ہونا ضروری اے ایس کر کے اتھے گرامر تے اوہدے مختلف انگاں دا ویروا ضروری جاچدا اے۔

(الف) بھیاں دا علم

انسان دے بدنی یاں طبعی عمل پاروں ہوا دے خارج کرن نال منہ وچوں اظہار لئی جیہڑیاں آوازاں شروع شروع وچ نکلیاں اوہناں بھدے ای حرفاں دا روپ نہیں وٹا لیا سگوں ایسہ اٹکل انسان نوں بہت بعد وچ آئی لوکاں نے کجھ کہنا ہوندا سی تے ماڑیاں چنگیاں تصویراں بنا کے دکھا دیندے سن جیویں ایسہ کہ شکار کرن دی گل کہنی ہوندی سی تے اوہ لیکاں واہ کے تیر تیردی تصویر بنا دیندا سی۔ تصویراں دا بنانا ڈاڈا آوکھا کم سی تے ودھیری محنت منگدا سی۔ ہولی ہولی انسان نے اپنی ذہنی سوچ نال ایس دے وچ روو بدل کیتا، کہتے جان دی گل کرنی ہوندی تے دولتاں واہ دیندا کجھ وکھن دا ذکر کرنا ہوندا تے اکھ دی تصویر واہ دیندا ایس دے نال کجھ سکھ ملیا تے ایسے اٹکل نے اگے چل کے منہ وچوں نکلن والیاں آوازاں لئی کجھ نشانیاں واہنیاں دسیاں جیہڑیاں اگے چل کے حرفاں دا روپ دھار کے حرف جمی بنیاں، انج بولن تے سنن دے نال بن پڑھن دا عمل وی زبان دے سلسلے وچ شامل ہو گیا۔ رسم الخط دے ذریعے انسان دے جذبے، احساس، خیال یاں مفہوم (Substance) دی تصویر وی دسن ڈیسہ پئی لسانیات دے علم وچ ایس علم نوں وی بحث دا موضوع بنایا جاندا اے

(ب) صورت یاں صرف دا علم (Morphology)

۲۴۔ اڈواڈ لفظ گل کلام وچ آوندے نہیں تے ایسناں دی تصویر یاں علامتی شکل لکھن وچ آوندی اے لفظ یاں کلمہ جملے دا گھٹ توں گھٹ حصہ ہوندا اے جدوں کلمے بارے ایس گل تے گوہ خیال کیتا جاوے کہ ایس دی اصل شکل کیہ اے، کیہڑی کیہڑی

تبدیلی لیاؤن نال ایہدی ایہہ صورت بنی اے؟ ایہدے وچ ہور کیہڑا کیہڑا رو بدل کیتا جا سکدا اے؟ ایہہ کم علم صرف یاں صورتیاں دے ذریعے پیرے چڑھا اے۔ ایس علم نوں انگریزی وچ Morphology کہندے نیں۔ ایہدے سمجھن لئی اک مثال دیکھو۔

عبدالرحمن آگیا اے

ایہدے وچ عبدالرحمن دے آچکن دے زمانے دا ذکر اے، مطلب ایہہ اے کہ اصل ”آجانا“ سی ایہدے توں ”آگیا“ بنایا گیا۔ اسی ایہدے توں ہور ودھیرا کجھ بنا سکے آں آگیا سی، آگیا ہونا اے، آجاوے گا، آجاندا اے وغیرہ۔ ایہہ اڈو اڈو جملے عبدالرحمن دے اڈو اڈو زمانیاں تے حالتاں وچ آجان نوں ظاہر کر رہے نیں۔ اوہ قاعدے جنہاں نال کلمیاں دی بناوٹ نوں مفہوم تے مدعا دے حساب نال بنایا جاوے ایہہ علم صرف یاں Morphology کہندے نیں ۲۵۔ علم صرف دا موضوع جملے دے حوالے نال لفظ ہوندے نیں۔ منصب دے لحاظ نال لفظاں دی ونڈ، ورتارا، لفظاں وچوں لفظ کڈھنے، گرداناں ایہہ سب علم صرف دیاں بحثاں وچ شامل نیں۔ ایہہ ساریاں بحثاں کیوں جے لفظاں دی ظاہری صورت نال جوڑ میل رکھدیاں نیں۔ ایس کر کے ایس علم نوں صورتیاں دی آکھیا جاندا اے۔

(ج) نحو دا علم (Syntax)

جدوں اسی کسے جملے وچ دے کلمیاں دے آپو وچ جوڑ میل بارے گوہ خیال کر کے ایس جوڑ میل دا نکھیڑا تے نتارا کرنے آں ساڑے ایس عمل نوں گرامر وچ نحو آکھیا جاندا اے۔ ۲۶۔ مرزا مقبول بیگ بدخشانی ہوراں ایس دی مثال انج دتی اے:

میری بھر جانی ہیکوں واپس آگئی اے

ایس پورے جملے وچ کل پنج کلمے نیں۔

۱۔ میری ۲۔ بھر جانی ۳۔ ہیکوں ۴۔ واپس۔ ۵۔ آگئی اے

ایس دا ہور نکھیڑا کریئے تے گل انج بنے گی کہ

آگئی اے۔۔۔۔۔ اک کم اے!

آؤن والا کون اے؟ — میری بھر جانی!
اوہ کتھوں آئی اے؟ — میکیوں!

ایسہ سارے سوال تے ایہناں دے جواب ایسہ دس پاندے پئے نہیں کہ ایس جملے دے سارے کلمیاں دا آپو وچ جوڑ میل اے۔ جدوں ایس جوڑ میل اتے گئے متھے اصولاں تے قاعدیاں موجب بحث کیتی جاوے گی ایسہ علم نحو آکھوائے گی، علم نحو مفہوم تے معنیوں دے لحاظ نال کلام نوں ویکھدا اے۔ جدوں کہ علم صرف وچ اوہدی ظاہر صورت دی تبدیلی نوں واچیا جاندا اے

(ر) معنویات یاں فرہنگ (Semasiology)

سامی لوڑاں تھوڑاں نے لفظ تے معنے دے اک روپے لئی ضروری ہون نوں ہوند وچ لیاندا اے، لفظ ہوند وچ آؤندیاں ای کے نہ کے معنے یاں مفہوم نال جڑ جاندا اے، مطلب ایسہ کہ لفظ کے نہ کے خیال دی دس پاندا اے تے کے نہ کے خیال یاں احساس دی علامت سمجھیا جاندا اے۔ ایس لحاظ نال خیال یاں سوچ دا لفظ نال ڈوہنگا جوڑ میل ثابت ہوندا اے ایسے لئی علم لسانیات وچ ایس گل دی لوڑ محسوس کیتی جاندا اے کہ لفظاں دے معنیوں نوں سمجھیا تے گوڑیا جاوے۔

لسانیات وچ فرہنگ یاں معنویات نوں اچھا تھان دتا جاندا اے۔ ایسہ گل یونانی گرامراں دے ذریعے سمجھی، کچھ سیانیاں موجب معنویات وچ اوہناں اصولاں نوں ویکھیا و اچھا جاندا اے جنہاں دے تحت علامتاں تے اشارے معنے دار ہو سکدے نیں مطلب ایسہ اے کہ حیاتی دے سامنے دے انگاں وچ دے ول ولویاں دے معنے دار رشتیاں نوں پڑھنا یاں سمجھنا معنویات اے۔ ہولی ہولی ایس علم دا گھیرا ودھدا گیا تے ایس دے وڈے پکھوں دو حصے بن گئے اک ۱۔ فرہنگ یاں Dictionary تے دوجی Lexis یاں Thesaurus اکھوائی ڈکشنری وچ الف بے دی پٹی دے حساب نال لفظاں تے اوہناں دے ممکن معنیوں نوں لکھ دتا جاندا اے۔ جدوں کہ Thesaurus وچ لفظاں نوں اوہناں دے معنیوں تے مفہوم دے حساب نال اوہناں دے گروپ بنا کے جمع کیتا جاندا اے۔ جویں واہی بیٹی دے کاروبار بارے ورتیندے لفظ ترکھانے کم دے لفظ وغیرہ انج ایس

سارے کم نون Lexis یاں معنویات ای کہندے نیں۔

گل بات وچ لسانی خصوصیتاں تے ذہنی عملآں وچالے جیہڑ جوڑ میل اے ایس نون گویدنا "معنویات" دا کم اے۔ پھیر ایہہ کہ آواز تے ایس دے معنے دے روپ وچ جیہڑ تعلق ہوندا اے اوس دی حیثیت خالص سیاقی ہوندی اے لفظ بھانویں اوہ حرفی لحاظ نال کچھ وی ہون تجربے واسطے ہوندے نیں ایس لئی ایہناں وچ اک تون ودھ معنیاں، مفہوم یاں ابہام ممکن ہوندا اے ایس لئی کلام دے ورتارے تے استعمال دے محل نون کچھ رکھ کے ای لفظ نون اوہدی اصلی شکل صورت وچ ویکھیا یاں سمجھیا جا سکدا اے ایس بارے لسانیات دے اک ماہر^{۲۸}۔ وپٹنے دا آکھنا اے کہ ہر لفظ اک لحاظ نال تصویر دی اک لکیر ہوندا اے ایس دا ٹھک سرتے درست مطلب سمجھن لئی تصویر دیاں لکیراں دے جوڑ میل نون کچھ رکھنا ضروری اے۔

کے زبان دے لسانی تجزیے واسطے ایس گل دی لوڑ ہوندی اے کہ اوہدے بولے جان والے ممکن حد تک سارے لفظاں دے بھنڈار نون اک تھاں جمع کیتا جاوے تے ایہناں نال جڑے معنیاں تے مفہوم تے ایہناں دے تلفظ دا ویروا پایا جاوے۔ جڈی کسے زبان دی فرہنگ وڈی ہوئے گی اوڈی ای اوہ زبان وڈی ہووے گی ایہہ ٹھیک اے کہ کسے زبان دے سارے دے سارے لفظ اک تھاں جمع نہیں ہو سکدے پر ایہناں نون جمع کرنا تے پھیر ایہناں تے گوہ کرنا زبان دی ترقی وچ مدد دیندا اے کیوں جے انج زبان وچ نویں نویں لفظ بنان وچ فرہنگ نال مدد ملدی اے۔ ساڈے اتھے تے فرہنگ دا مطلب معنے تے تلفظ ای زیادہ اے پر اصل وچ ایہدا منصب لفظاں دے مڈھ ماخذ، عہد بہ عہد دیاں صورتاں، ایہناں دے استعمال دے محل دی اے۔

تشریح لفظاں تون اڈ Phonemes صوتیاں، صرفی صورتاں، قواعد دے اصولاں، لب و لہجہ، زور تے ہور کئی گلاں نون فرہنگ وچ لیاؤنا اے مغربی زباناں دیاں کئی فرہنگاں وچ اشتقاقیات دیاں بحثاں نون شامل کیتا جاندا اے پر ایہناں وچ صوتی، صرفی تے لب و لہجہ وغیرہ والے کم ول دھیان نہیں دتا گیا۔

۳۔ اشتقاقیات (Etymology)

زبان، سوچ یا فکر دے اظہار لئی آوازاں راہیں لفظاں دا روپ وٹاندی اے جیہڑے اظہار دے نظام دا اک حصہ ہون دے نال نال اپنی اک وکھری تے او چھی تھان وی رکھدے نیں۔ اظہار دے نظام دا حصہ ہون و جھوں ایہہ معنویات یاں فرہنگ وچ گویڑے جاندے نیں۔ انج ای لفظاں توں بنے کلمے تے کھلیاں توں بنے جملے جیہڑے کہ اچھیچھے کسے نہ کسی مقصد یاں مدعا لئی ہوندوچ آوندے نیں لسانیات وچ صرف تے نحو وغیرہ راہیں دیکھے پرکھے جاندے نیں۔ پرجیویں آکھیا جا پکھیا اے ایس نظام وچ پروئے لفظاں دی اپنی اک وکھ حیثیت وی ہوندی اے۔ ایہناں دی اپنی اک تاریخ ہوندی اے۔ کیوں جے ایہہ لفظ جیویں کہ اج ہے نیں ایسے شکل صورت وچ ساڈے تیکر نہیں اپڑے سگوں لسانیات دے اصول دے تحت مسلسل ایہناں وچ بھن تروڑ دا عمل ہوندا رہیا اے لسانیات وچ لفظاں دی ایس بھن تروڑ، ردوبدل تے ٹور اتے اشتقاقیات دے ڈھنگ وچ گوہ کیتا جاندا اے لفظاں دی ایس کھوج یاں اشتقاقیات نوں لسانی مطالعے دا دھرا بھگیا جاندا اے کیوں جے زباناں دے تقابلی ویروے لئی ایس ڈھنگ کولوں ای مدد لئی جاندی اے۔ وٹھنے آکھدا اے کہ لفظاں دی کھوج توں ای لسانی ساخت دے جز، اصول تے کلمے بنائے جاندے نیں۔ جیہڑے آفاقی ہوندے نیں کیوں جے ہر لفظ اپنی رہتل دے روپ نال او تھوں دے لوکاں دے ذہنی جھکاوا جھلکارا پاندا اے جس دور دا لفظ ہووے اوس دور دے ذہنی میلاناں دا پتہ دیندا اے ایہہ وی آکھیا جا سکدا اے کہ لفظ اپنے پچھو کڑ دی چنگی یاں مندی کمائی آپ پاندا اے۔ وٹھنے ایہہ وی آکھدا اے کہ ہندیورپی زباناں دی لفظی تحقیق توں ایہہ گل جی نکلی اے کہ ایہہ لفظ عام کر کے رل مل کے بنے نیں۔ جیہڑے لفظ اتوں تے مادہ یاں مفرد دسدے نیں ایہہ دی اڈواڈ لفظاں توں بنے نیں جیویں رن مرید۔ سفر خرچ وغیرہ ایہہ آپوں مادہ یاں مشتق نیں۔ انج ای مرکب لفظ چڑیمار۔ گندکپ وغیرہ دی مثال و جھوں پیش کیتے جا سکدے نیں۔

مدعا ایہہ کہ اشتقاقیات لسانی مطالعے لئی اک ضروری انگ اے ایہہ تاریخی تے تقابلی گرامر لئی مواد مہیا کردا اے۔ جدید اشتقاقیات اک سائنس دا درجہ حاصل کر چکا

انے ۲۹۔ کیٹ نے لسانی تقابلی لئی اشتقاقیات دے ایسہ اصول پیش کینسے نیں۔ ایسہ اصول بالکل مکمل تے نہیں آکھے جا سکدے پر پھیر وی ایہناں راہیں جیڑے سٹے نکلدے نیں اوہ درست ہون دے نیزے تیزے آکھے جا سکدے نیں:

۱۔ لفظاں دی ڈھلی سترتے ایہناں دے ورتارے نوں متھن مگروں ایہناں دا تاریخی جائزہ لیا جاوے۔

۲۔ سیاسی تاریخ تے جغرافیسی نوں دھیان وچ رکھیا جاوے کیوں جے دو اڈو اڈو زبانیں بولن والے اک دو جے توں لفظ لے دے سکدے نیں

۳۔ صوتی اصولاں نوں مکھ رکھیا جاوے خاص طور تے آریائی زبانیں وچ

۴۔ اکو زبان دے دو لفظاں دا مقابلہ کردیاں جیہدے رکن گھٹ ہون اوس نوں پرانا سمجھیا جاوے جے دونوں دے رکن برابر ہون تے اوہناں دے وچلے مصوتیاں نوں رلایا جائے۔

۵۔ جے دو زبانیں دے دو لفظ بالکل رلدے پئے نیں اک ضروری گل اے دو جی زبان وچ رلیا اے ایسہ پتہ لان لئی سیاست تے ثقافت نوں رلاما کے ویکھن واچن نال آؤن والے لفظ دی نشاندہی کیتی جاوے گی۔

۶۔ دو اڈو اڈو زبانیں دے ظاہری تے مفہوم دے لحاظ نال رکن ملن والے لفظاں نوں پڑچولیا نہ جائے ہاں اک دا دو جی زبان وچ جانا متھیا جا سکدا اے۔

۷۔ لفظ دے اک اک حرف دی پڑچول ضروری اے۔ صوتی ردوبدل دے کھوج لئی صوتی اصولاں نوں مکھ رکھیا جاوے

ایس سلسلے وچ پھیکرٹی گل ایسہ اے کہ دو لفظاں وچ ایکتا لمھن لئی کوئی حساب وانگ دے اصول تے موجود نہیں ایسہ گل وی آوکھی اے کہ ایہناں دے صوتی وانگ تے زور دتا جاوے یاں معنیوں ول، صوتاں دے علم نے ترقی کر کے اپنی گل کردتی ای کہ دو لفظاں وچ ایکتا ویلے صوتی ایکتا نوں لمبیا جاوے تے ایس گل نوں آگے رکھ کے دونوں وچ معنیوں دی ایکتا لمبھی جائے

(ج) بیانیہ تے تقابلی لسانیات دا اڈواؤ نکھیڑا

پچھے دسیا جا پکپیا اے کہ وڈے پھوں لسانی مطالعے دے دو ای ڈھنگ نیں۔ پہلا بیانیہ، تشریحی یاں تو سمجھی ڈھنگ تے دو جا تقابلی ڈھنگ ایہناں دونوں ڈھنگاں وچ لسانیات دے کس کس انگ توں فائدہ اٹھایا جاندا اے تے لسانی پرکھ پڑچول وچ کس کس کولوں کناں کناں کم لیا جاندا اے تے نتیجے کڈھے جاندے نیں؟ ایہناں سمناں دا ویروا پچھلے صفیماں وچ پا دتا گیا اے۔ ہن مناسب گدا اے کہ لسانی مطالعے دے دو ڈھنگاں دا نکھیڑا کرو تا جوے جیہڑے اپنے سٹیاں دی عمارت ایہناں ویروے کیتیاں گلاں دے مٹی گارے نال بناندے نیں۔

۱۔ بیانیہ یاں تشریحی لسانیات (Descriptive Linguistics)

بیانیہ لسانیات دے ڈھنگ دا مقصد ایہہ ہوندا اے کہ وگتے وچ آسکدیاں زباناں دی درجہ بدرجہ ترقی نوں واچیا جوے تے ایہناں درجیاں وچ زبان دے روپ دا گویا والا کے اوہناں درجیاں وچ دیاں خاص تے ڈھلیاں گلاں تے اصولاں نوں ٹھک سر سمجھیا جوے۔ بیانیہ لسانیات نال صوتاں دے بدنی نظام، صوتیات، گرامر تے اشتقاقیات دے چانن وچ مطالعہ کیتی زبان دیاں اچھتاواں دی ترجمانی ہوندی اے۔ مطلب ایہہ اے کہ بیانیہ لسانیات دا طریقہ زباناں دے مطالعے وچ ڈھلی حیثیت رکھدا اے۔

۲۔ تقابلی لسانیات (Comparative Linguistics)

مطالعہ زبان دا ایہہ ڈھنگ کسے لسانی نظام وچ ویلے ویلے نال آؤن والیاں تبدیلیاں تے زباناں دے کنسیاں وچ دے رشتیاں نوں پڑھن واچن تے گوہ کرن نال تعلق رکھدا اے کئی ۳۱۔ زباناں آپو وچ رلدیاں ہوندیاں نیں اوہ کنیاں کو ملدیاں نیں۔ ایس گل دا ویروا اوہناں دے تاریخی ملاپ نال ای پے سکدا اے۔ کجھ سانجھاں دا تارا تے لسانیات دے آفاقی اصولاں نال کیتا جا سکدا اے۔ کیوں جے کجھ چیزاں انسانی ورثے وچ چلیاں آ رہیاں نیں جنہاں وچ صوتیے (Phonemes) صبیغے (Morpheme) لفظ (Word) جملے (Sentences) وغیرہ آؤندے نیں انج ای کجھ

چیزاں اچھیاں نیں جیہڑیاں آفاقی نہیں جنہاں وچ خاص طور تے گرامر دا سوزا نظام (Closed System) آؤندا اے جیہڑ ہر زبان دا اوہدے تاریخ جغرافیے تے محل وقوع موجب ہوندا اے۔ ایہناں وچ آپسی پاڑا تے اوڑا پن ہوندا اے پر لسانیات وچ ایس گل دی توقع کیتی جاندی اے کہ خبرے ایہہ انسانی نفسیات تے کوئی چائن پان ایس لئی ایہناں ساریاں گلاں نوں کھ رکھ کے سٹے حاصل کرن لئی زباناں دا تقابلی مطالعہ کیتا جاندا اے

تقابلی لسانیات نوں تاریخی (Historical) لسانیات وی آکھیا جاندا اے اوہ ایس لئی کہ ایہدے وچ کے زبان دے دور بہ دور دیاں اوڈا اوڈا صورتاں تے پیرو پیرو ہویا رو بدل تے ایس دیاں صورتاں تے بحث ہوندی اے تے انج اوس زبان دیاں ترقی والیاں منزلاں سامنے آؤندیاں نیں تے انج اوس زبان دی اک لحاظ نال لسانیاتی تاریخ بن دی اے تقابلی (Comparative) لسانیات ایس لئی آکھیا جاندا اے کہ ایہدے وچ زبان یاں زباناں دے دور بہ دور دیاں بنسٹراں تے روپاں دے مقابلے تے ٹا کرے کیتے جاندے نیں۔ تے نال ای دو جیاں زباناں دے اثر اوہناں دے ستر دے جزاں نال ٹا کر وی کیتا جاندا اے۔

تاریخی تے تقابلی لسانیات اصل وچ ہند یورپی زباناں نوں پڑھن دا سٹہ اے۔ ایہناں زباناں دے ٹا کرے نال تقابلی گرامر تے تقابلی یاں تاریخی لسانیات ہوند وچ آئی۔ تقابلی لسانیات وچ صرف، نحو معنویات، اشتقاقیات وغیرہ توں لوڑ موجب کم لیا جاندا اے۔ اشتقاقیات تے گرامر دے ہر انگ توں کم لے کے وی تقابلی لسانیات وچ ایس گل دا گوڑ لایا جا سکدا اے کہ فلانی زبان انج کیوں اے؟ تقابلی طریقے وچ علاقائی بولیاں دے جغرافیے^{۳۲} (Dialect Geography) توں وی کم لیا جاندا اے۔

مکدی گل ایہہ اے کہ زبان یاں زباناں دا مطالعہ سائنسی کچھ نال اوڈا اوڈا ڈھنگ نال کیتا جاندا اے جنہاں وچ بیانیہ یاں تشریحی تے تقابلی یاں تاریخی ڈھنگ سرکڈھویں نیں، بیانیہ یاں تشریحی ڈھنگ وچ انسانی مٹھے وچ آوازاں دے نظام دے حوالے نال آوازاں تے بحث کیتی جاندی اے بھانویں ایہہ کہ رب نے آوازاں دا نظام اکو جیسا بنایا

اے۔ پر جدوں اک بندے دی آواز دو بجے بندے نال نہیں رلدی تے پھیر نلی گروہی تے جغرافیائی فرق ایس نظام اتے ضرور اثر پاندے نیں ایس لئی ایس فرق دے حوالے نال آوازاں دے نظام بارے کھوج پڑھول تے پرکھ پڑتال کیتی جاندی اے۔ جدوں ایسہ آوازاں اکھراں دا روپ دھار کے صرفی، نحوی یاں معنویاتی روپ دھار دیاں نیں تے ایسہ دے وچ ایس ول گوہ کر کے نتیجے کڈھے جاندے نیں۔ تاریخی یاں تقابلی ڈھنگ وچ زبان یاں زباناں دے لسانی نظام وچ عہد بہ عہد آؤن والے روپ بدل تے نال لگدیاں زباناں نال رشتیاں دا مطالعہ کیتا جاندا اے۔ ایس نوں تاریخی لسانیات ایس کر کے آکھیا جاندا اے کہ ایسہ دے وچ زبان دیاں عہد بہ عہد شکلاں دے ٹا کرے نال دو جیاں زباناں دے اثر تے اوہناں دے جزاں دی نشان دہی کیتی جاندی اے ایہناں دونواں ڈھنگاں وچ لوڑ موجب صوتاں دے بدنی نظام، صوتیات، گرامر تے اشتقاقیات سب توں کم لیا جاندا اے بعض ویلے زبان یاں زباناں دے جغرافیائی کچھ نوں کھ رکھ کے گوڑیا جاندا اے۔ سارے ڈھنگاں نال زبان دے مطالعے دا مقصد سائنٹیفک ڈھنگ نال زبان دا تجزیہ کرنا تے اوہنوں سمجھنا ہوندا اے۔

(ج) لسانی مطالعے دا تاریخی ویروا

جیویں کہ ایس پہلے باب دے شروع وچ ایسہ گل کیتی جا چکی اے کہ سائنسی کچھوں لسانیات دا علم کوئی ایڈا پرانا نہیں۔ سگوں لگ بھگ انیسویں صدی تیکر ایسہ کوئی باقاعدہ تے ٹھکویں شکل نہیں سی بن سکی پر ایڈوں گروں دیاں دو صدیاں ایس دی ترقی دا سنہری دور اکھوا سکدیاں نیں۔ ایہدا مطلب ایسہ نہیں کہ انیسویں صدی عیسوی توں پہلاں لسانیات دے علم دا وجود امی نہیں ملدا یاں ایڈوں پہلاں زبان یاں زباناں بارے گوہ خیال کرن دی ریت نہیں ملدی سگوں ایس بارے کھوج کرن نال پتہ لگدا اے کہ زبان یاں زباناں بارے سوچ وچار کرنا انسان دا ات قدیمی کم رہیا اے ایس دی آگھ گھگ سانوں قدیم مذہبی کتاباں توں وی لہدی اے تے انیسویں صدی تیکر ایس وچ ترقی دے رجحان دی دس پیندی اے۔ ایس لحاظ نال اسی لسانیاتی مطالعے دی ترقی نوں وڈھے کچھوں نتاں

دور اور وچ وٹھ سکئے آں۔

۱۔ مڈھلا دور : ستارویں صدی عیسوی تیکر

۲۔ وچکارلا دور : اٹھارویں صدی عیسوی

۳۔ پھیکر کھاتے جدید دور : انیسویں صدی عیسوی تے ابوکار دور

۱۔ مڈھلا دور : ستارویں صدی عیسوی تیکر

پر انیاں مذہبی کتاباں وچ انسانی زبان بارے بیہڑے نظریئے لہدے نیں ایہناں وچ پر دھاگی مانوق الفطرتی کچھ نوں حاصل اے پر ایس گل نوں وی اتھے باقاعدہ گوڑیا جا سکدا اے کہ مڈھلے انسان وچ زبان یاں زباناں دے نکاس بارے ڈھونڈ بھال دا جذبہ وی ہے سی تے ایس بارے اوہ اپنے نظریئے وی رکھدا سی مثال لئی رگ وید دی حمد دے ایس حصے تے گوہ کرو:

۳۳۔ جدوں پہلاں پہلاں روشن ضمیر مہارشی برہمتی نے منہ
توں پہلے پہل کلن والیاں آوازاں نوں لفظاں دا روپ دتا تے اوہ
پاک جذبے جنہاں نوں انسان چراں توں اپنے دل دیاں
ڈونگھیاں وچ لکائی پھروا سی (سب تے) ظاہر ہو گئے۔“
اسہ حصے وی گوہ کرن والے نیں:

”دانیان نے سوچ سمجھ کولوں کم لے کے لفظاں نوں سوار کے
جیویں غلے نوں چھانی وچ پاکے چھانیا جاندا اے ایہناں نوں
چھانٹ کے (واہد و چیزاں نوں) دکھ کیتا“
”اوہناں نے لفظاں دی ڈھونڈ بھال وچ بڑی دوڑ بھج کیتی تے
اوہناں نوں دور دراڑے وسن والیاں ریشیاں نیاں توں لے کے کٹھا
کیتا پھیر کل عالم وچ ہر پاسے کھنڈا دتا تے ستاں گویاں نے رل کے
ایہناں نوں گیتاں دے روپ وچ گایا۔“

ایس حمد وچ مہارشی برہمتی نوں منہ وچوں کلن والیاں آوازاں نوں لفظاں دا روپ
دین والا دسیا گیا اے تے دوہے دانیان نوں ایہناں لفظاں دی چھان پھنگ کرن تے

ایہناں نوں بنان سوارن والا متھیا گیا اے

قدیم یونان وچ لفظاں دے معیناں تے گوہ کیتا جاندا سی تے ایس گل تے وچار کیتی
جاندی سی کہ لفظ جنہاں خیالاں دی ترجمانی کروے نیں آیا ایہناں خیالاں دے مظہر وی
نیں؟ یاں اوہ ایہناں لفظاں دی روایتی علامت نیں؟ ایس زمانے وچ افلاطون تے سقراط
نے ایس بارے سوچ وچار کیتی^{۳۴}۔ افلاطون (۴۲۷ تا ۳۴۸ ق م) اپنی لکھت
Cralylus وچ لکھدا اے:

”اؤژک زبان دے ڈھلے لفظ کیوں بنائے گئے؟ تے اوہ کیہڑے
اصول تے ضابطے نیں جنہاں نے لفظاں دی بناوٹ دے عمل وچ
آگوائی کیتی۔“

پر اوہ کسے خاص ٹے تے نہ اپڑ سکیا۔ عین الحق فرید کوئی ہو ری ایس دا کارن ایہہ
متحدے نیں کہ اوہ غیر ملکی زباناں توں لاطلم سی اوہ اپنی زبان دا دو جیاں زباناں نال ٹا کرا
نہیں سی کر سکدا اوہناں دے خیال موجب ایس^{۳۵}۔ گل دا احساس افلاطون دے استاد
سقراط (۴۶۹ تا ۳۹۹ ق م) نوں سی جس لکھیا سی:

۳۶۔ ”زبان دی اصل دا گوڑ لان لمی غیر ملکی لفظاں دی اصل
صورت دا گوڑ لانا ضروری اے جیویں کہ اوہ اپنے اصل وطن وچ
بولے جان دے نیں پر یونان والے وحشی گواہنڈیاں دی زبان توں
واقف نہ ہون پاروں ایس کھوج پڑچول توں وانجے ہونے نیں۔“

بائبل دے عہد نامہ عتیق وچ جیہڑ نظریہ پیش کیتا گیا اے اوہ وی کسے مہا انسان دا
زبان دے بنان والا جاہدا اے ایہہ حصہ دیکھو:

۳۷۔ ”خداوند خدا نے کل وستی جانور تے ہوا دے کل پرزے
مٹی نال بنائے تے ایہناں نوں آدم کول لیا یا کہ دیکھے کہ اوہ
ایہناں دے کیہ نال رکھدا اے تے آدم نے جس جانور نوں جو
آکھیا اوہو ای ایس دا ناں متھیا گیا۔“ (کتاب پیدائش)

تورات وچ درج اے کہ انساناں دیاں اڈو اڈو زباناں ہون دی وجہ ایہہ اے کہ آدم

نے جیہڑا گناہ کیتا سی ایس دی سزا ایس دی نسل وچ رب نے ایہہ زبانوں دا اختلاف پا کے دتی۔

دنیا تے آئے آخری تے سچے دین اسلام دی مذہلی ہدایت رب کائنات ولوں قرآن مجید دے روپ وچ نبی آخر الزماں سرور کائنات حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم جیہڑے امی سن آپ اتے نازل فرمائی پہلی آیت جیہڑی رب کائنات ولوں حضرت جبرائیل علیہ السلام راہیں آپ اتے نازل ہوئی ایہہ سی:

اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ (۱)

ایہدے وچ پہلا لفظ ”اقرا“ اے جس دا مطلب ”پڑھ“ اے جس دا جوڑ میل علم تے زبان نال اے اگے چل کے رب کائنات ولوں ارشاد ہوندا اے:

الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ (۲)

ایہدے وچ قلم دے ذریعے علم سکھان دی جانکاری دتی گئی اے، سورۃ علق دیاں آیتاں دا ترجمہ ایج اے:

”پڑھ اپنے رب دے نال نال جیہڑا سب دا بنان والا اے، بنایا آدمی نوں جسے ہوئے لو توں، پڑھ تیرا رب بڑا کرم کرن والا اے جس نے علم سکھایا قلم نال، سکھایا آدمی نوں جو اوہ نہیں سی جاندا“ (ترجمہ اردو از: مولانا محمد الحسن توں پنجابی)

قرآن مجید دی سورۃ الرحمن وچ رب مہربان ولوں انسان نوں دنیا اتے دتیاں جان والیاں نعمتاں دا ذکر ویردے نال کیتا گیا اے ایس سورۃ وچ اک آیت بار بار آؤندی اے ”فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبْنَ“ پھیر کیه کیه نعمتاں اپنے رب دیاں جھٹلاؤ گے (ترجمہ) سورۃ الرحمن وچ دیاں دو آیتاں انسان دی تخلیق تے اوہنوں زبان سکھان دی نعمت ول اشارہ کردیاں نیں ارشاد ربانی اے ”خَلَقَ الْإِنْسَانَ (۳) عَلَّمَهُ الْبَيَانَ (۴)“ ”بنایا آدمی“ پھیر سکھایا اوس نوں گل کرنا“ (ترجمہ اردو از مولانا محمود الحسن توں پنجابی القرآن پارہ

(۲۷)

اسلام دے حوالے نال لسانی نظریے دی گل کیتی جاوے تے ایہہ آکھیا جا سکدا

اے کہ رب کائنات نے انسان نوں تخلیق کیتا اوس نوں گل کرنی سکھائی گل کرن تے
 سمجھن دے علم نوں اگے ٹورن واسطے قلم تے قرأت نوں ورتن دی جاچ دی، ایسہ ودھیرا
 جدید نظریہ سی جیہڑا آج وی بنیا جاندا اے۔

قدیم کتاباں دے ایہناں ٹوٹیاں وچ دے نظریاں توں دو مڈھلیاں گلاں نتر کے
 سامنے آؤندیاں نیں۔ پہلی ایسہ کہ زبان دے مڈھ یاں نکاس دے سلسلے وچ ایہناں وچ
 دا نظریہ ایسہ اے کہ زبان کسے وڈی، ہستی ولوں انسان نوں ملی دوجے لفظاں وچ ایسہ
 آکھ لئو کہ زبان قدرت دا انسان لئی عطیہ اے ایسہ نظریہ مافوق الفطرتی اے یعنی کسے
 ہستی (رب یاں کسے طاقت) نے زبان اک دم انسان نوں اک عطیہ دے طور تے
 دے دتی تے ایسہ مافوق الفطرتی نظریہ صدیاں تیکر چلدا رہیا، دوجی گل ایہناں قدیم
 کتاباں دے ٹوٹیاں توں ایسہ سامنے آئی کہ قدیم انسان نوں (ق۔ م) وچ زبان یاں
 زباناں دے بنان سوارن دا احساس ہے سی۔ پر اوہ ایس بارے کوئی اصول یاں ضابطے
 نہیں سن رکھدے

جسوں تیکر لسانی مطالعے دا تعلق اے ایس بارے عام خیال ایسوی اے کہ ایس
 دا مڈھ اوہناں لکھتاں دے مطالعے توں بجھا جیہڑیاں مذہبی یاں دوجیاں قدراں نوں محفوظ
 کرن لئی وجود وچ آئیاں ایہناں لکھتاں وچ جو کجھ لکھیا سی ایس نوں سمجھن لئی ایہناں
 دی تشریح ضروری سی ایس سلسلے وچ اوہناں دے معنیاں تے لفظاں اتے گوہ کیتا جانا
 قدرتی امر سی۔ اوس ویلے بوہتا کر کے بھانویں ایہناں لکھتاں دے مطلب تیکر اپڑن دا
 مقصد سامنے ہوندا سی پر ایس دے واسطے نال ضمنی کچھوں زبان دی بناوٹ تے ترتیب
 اتے وی آپ مہارے گوہ ہوندا رہیا تے انج ہولی ہولی زبان دے کجھ اصول ہوند وچ آ
 گئے جنہاں نوں گرامر آکھیا جا سکدا اے۔

قدیم یونان وچ قواعد دے علم دی ترقی دا مڈھ انج بجھا کہ ۳۸۔ ارسطو (۳۲۲-۳۴۳ ق
 م) نے سب توں پہلاں صرفی ونڈ "حالت" دا تصور پیش کیتا۔ ایڈوں مگروں آؤن والے
 دوجی صدی قبل مسیح دے ڈیونیاں سس تھریکس نے یونانی گرامر اتے کتاب لکھی۔
 قدیم ہند دے گرامر بنان والیاں پہلی واری لسانیاتی مشاہدے تے لسانی درجہ بندی

دی اہمیت نوں محسوس کیتا قدیم بھجناں دی زبان اک لحاظ نال متروک ہو چکی سی پر مذہبی خیال پاروں ایہہ ضروری سی کہ اوہناں وچ واہدا گھانا نہ کیتا جاوے مطلب ایہہ کہ اوہ انج دے انجے اگے ٹر دے آئے تے زیر زبیریاں نقطے دا وی فرق نہ پیا ایہہ پرانی زبان دے نمونے سن جیہدے نال پرانی زبان دیاں آوازاں تے لفظاں دے تجزیے وچ مدد ملی۔ ایہناں گرامرستان والیاں وچوں پانی (چوتھی صدی ق م) تے دو جے سنسکرتی نحویاں دے نال لے جا سکدے نیں۔

ہند^{۳۹}۔ یونان تے روماتوں گروں سکندریہ وچ اوہناں پرانے شاعراں دے کلام دی تشریح تے ایس سلسلے وچ لفظی بحث دا دور شروع ہویا۔ جنہاں دی زبان سمجھ وچ نہ آؤن والی سی۔ اتھے لفظاں نوں دو حصیاں وچ ونڈیا گیا۔ قیاسی لغوی تے مخالف قیاسی لغوی پر زبان دی بنتر اتے کسے گوہ نہ کیتا۔ قدیمی زبان کسے عملی نقطہ نظر نال نہیں سی لکھی جاندی۔ بس مذہبی لٹریچر نوں پڑھن سمجھن دا اک وسیلہ سی ایس واسطے نال لاطینی گرامر اتے گوہ کیتا گیا۔ انج بوہتا کر کے پادریاں ولوں ہویا ایہدے وچ کلام دے جزاں تے لفظاں دے آپسی جوڑ میل تے گوہ کیتا گیا تے انج گرامر دے اصول گھڑے گئے۔

نشاة ثانیہ (Renaissance) گروں یونانی زبان ول وی رخ ہویا جدوں چھاپہ خانہ ایجاد ہویا تے ایہناں پرانیاں زباناں دے نال نال یورپ دیاں اوس ویلے دیاں زباناں بارے وی گوہ شروع ہویا تے گرامر دے کچھوں سوچ وچار شروع ہوئی عبرانی کیوں جے عمد نامہ عتیق دی زبان سی۔ ایس لئی مذہبی رجحان پاروں ایہدی واقفیت اتے زور دتا جان ڈیسہ پیا۔ عبرانی تے یورپ دیاں زباناں وچ زمین آسمان دا فرق سی پھیردی مشرقی زباناں نوں جانن دا شوق ضرور پیا پر ایہہ شوق اک لحاظ نال ایہناں نوں پٹھے پاسے لے ٹریا۔ عبرانی زبان نوں جنت دی زبان متھ لیا گیا ایس پاروں ساری خاندان دیاں زباناں بارے کوئی کھوج پڑچول نہ ہوئی۔ یورپ دیاں ساریاں زباناں نوں عبرانی وچوں نکلیا دیا جان ڈیسہ پیا۔ ایس نے اشتقاقیات تے لغت دے علم دا مڈھ بدھا بھانویں ایہہ کہ ایس رخ تے اشتقاقیات اک انویں جیسی چیز سی پر ایس کھوج پڑچول صدقہ لفظاں دا ودھرا بھنڈار کٹھا ہو گیا۔

ایس زمانے وچ زبانوں دے سیانے عام کر کے کسے اک زبان دی عہد بہ عہد ٹورتے ترقی ول ویکھن دی تھاں اڈواڈ سماکی زبانوں بارے جانکاری دین تیکر ای رہندے سن روسی ۳۰ مفکر Lebnez لسانی مسئلیاں اتے خاص دھیان دیندا سی تے اک آفاقی (Universal) زبان دے امکان بارے اوہدے کئی قول دھیان دین جوگ نیں۔ پر اوس نے حاکیاں نوں ایسہ پٹی پڑھائی کہ اوس دور دے روس وچ بولیاں جان والیاں اڈواڈ بولیاں دیاں ونگیاں کٹھیاں کیتیاں جان تے جدوں انج کیتا گیا تے ایسے کولوں بھانویں ہور کوئی لاجھ ہو یا نہ ہو یا اوس دور دیاں بولیاں دا ودھیرا ذخیرہ کٹھا ہو گیا۔

ایس دور وچ ہروس (Harus) نے پہلی واری اڈواڈ زبانوں دے ایسی رشتیاں بارے رائے قائم کرن لئی گرامرنوں لغت نالوں بہتر دیا۔ لاطینی زبان تے لاطینی گرامر نوں ایس ویلے خاص تھاں حاصل ہو یا ایتھوں تیکر کہ لاطینی زبان دے حساب نال دوجیاں زبانوں دیاں کلیمیاں نوں وندیا جان ڈیسہ پیا۔ بول چال دیاں زبانوں بھانویں ہور سن پر پڑھے لکھے اکھوان لئی لاطینی سکھنا، پڑھنا تے لکھنا ضروری سی ایس دور وچ روزمرہ دی تھاں گرامرنوں اچھتا دتی جان ڈیسہ پئی۔ دوجے لفظاں وچ صحیح تحریر دی کلانوں گرامر سمجھیا گیا۔ ایس واسطہ ایسہ نکلیا کہ لاطینی زبان ول لوڑ کولوں ودھ دھیان ہو گیا تے یورپ دیاں دوجیاں زبانوں دے غلطیاں درست دے فیصلے لاطینی زبان دے حوالے نال ہون ڈیسہ پئے تے ایسناں زبانوں دے اپنے صرفی تے نحوی قاعدیاں نوں اکھوں اوہلے کر دتا گیا۔ لاطینی تے ایسناں اڈواڈ زبانوں وچ جیہڑا اختلاف سی اوس نوں وی نہ ویکھیا گیا تے لاطینی زبان راہیں زبانیاں زبانوں نوں ویکھن پر کھن دا ایسہ ڈھنگ اک منطق دا درجہ وٹا بیٹھاتے انج ایسہ عملی دی تھاں نظریاتی بن گیا۔

مکدی گل ایسہ اے کہ لسانیات دی تاریخ دے ایس مڈھلے دور وچ جیہڑا شروع توں لے کے ستارویں صدی تے آکے مکدا اے۔ ات شروع وچ زبان دے نکاس بارے ایسہ نظریہ اپنایا گیا کہ زبان انسان نوں قدرت ولوں اک عطیہ اے ایس لحاظ نال ایسہ مافوق الفطرتی نظریہ قائم رہیا پر انسان نے زبان دے نکاس ول گوہ کرن دی تھاں موجود زبانوں سمجھن تے ایسوں بنان سوارن تے ایسے ذریعے زبانوں نوں سمجھن دے

عمل وچ ودھیرے ترقی کیتی گرامردا علم وجود وچ آیا۔ انج ایسہ علم ایس پہلے دور وچ نظریاتی گرامر تے لغت دیاں مسئلیاں اتے بحثاں تیکر اہڑ گیا۔ ایہدے اتے سکولی ڈھنگ دا چھاپہ سی پر کجھ کجھ اشتقاقی تے معنویاتی مسئلیاں بارے وی گوہ ول علم لسانیات نے پیر پٹیا۔

۱۔ مڈھلے دور وچ کجھ لسانیات دے سیانے

۱۔ پانی

ایس دا زمانہ چوتھی صدی قبل مسیح دسیا جاندا اے ایسہ سلاقر (پنجاب) دا وسنیک سی تے سنسکرت گرامردا ماہر ایس دے باقی حالات دا آگھ سکھ نہیں لہدا۔ پانی اک لحاظ نال دنیا دا پہلا ماہر لسانیات یاں گرامری آکھوا سکدا اے ایس دی گرامر ۸ کتاباں تے ادھار اے جس نوں باباں وچ ونڈیاں گیا اے، ایہدے وچ ۳۹۹۶ قاعدے نیں ایہناں قاعدے تے قانوناں وچ کلام دیاں جزاں اسم، فعل وغیرہ موجود نیں۔ مختلف قاعدیاں وچ ایس اشتقاق تے بحث وی کیتی اے۔

۲۔ سقراط

ایس دا زمانہ ۴۶۹ توں ۳۹۹ ق م دسیا جاندا اے۔ ایسہ یونانی مفکر سی تے افلاطون دا استاد، ایس نے یونانی وچ آوڑے غیر ملکی لفظاں دا ذکر کیتا اے۔

۳۔ افلاطون

ایس دا زمانہ ۴۲۷ توں ۳۴۷ ق م دسیا جاندا اے، ایسہ وی یونانی مفکر سی ایسہ زبان دے مڈھ ماخذ ما فوق الفطرتی نظریے دا حامی سی۔ بھانویں اوس بارے کوئی واضح گل نہیں کیتی اپنی کتاب Cratylus وچ زبان دے مڈھ ماخذ اں بارے اوہناں اصولاں تے ضابطیاں نوں جائز لئی اتولا اے جنہاں زبان نوں بنان دے عمل وچ (انسان دی) آگوائی کیتی

۲- وچکارلا دور: اٹھارویں صدی عیسوی

ایسہ گل گئی تھی اے کہ انسان دی زندگی بارے فلسفے نے انسان نال جڑی ہر شے اتے اثر کیتا اے اٹھارویں صدی عیسوی توں پہلاں انسان دا زندگی بارے عام کر کے نظریہ ایسہ ای سی کہ دنیا دی ہر شے دا مڈھ اک حادثے نال بجھا۔ مطلب ایسہ کہ زمین، چن، سورج، ستارے اک دم ہوند وچ آگئے تے زمین اتے انسان نے تے ہور جانداراں نے اک دم رہنا شروع کردتا۔ انسان نے آؤندیاں ای کاشتکاری، مکان بنانا تے کپڑا وغیرہ بنانا شروع کردتا تے انج دیاں دوجیاں گلاں پر اٹھارویں صدی وچ ارتقاء دا فلسفہ ہوند وچ آیا۔ جس نے ایسہ دسیا کہ زندگی یاں انسان نال جڑیاں دوجیاں چیزاں اک دم یاں جھبندے ای ہوند وچ نہیں آگئیاں۔ سگوں ایسہ باقاعدہ تے پیر و پیر و دھن واسطہ نہیں۔ ایس نظریے دے تحت دسیا گیا کہ ارتقاء دے کچھے قدرت دا اک مادی قانون جاری اے ارتقاء دے ایس نظریے نے زندگی نال جڑے ہر کچھ نوں اپنے اثر بیٹھ لیاندا تے حیاتی تے ایس نال جڑی ہر شے نوں ایس نظر نال ویکھیا تے گوڑیا جان ڈیسہ یا ایس نظریے نوں پیش کرن والیاں وچ الفریڈ والس تے چارلس ڈارون دے نال خاص ذکر جوگ نہیں۔

روسو (Rousseau) دی لکھت ”زباناں دا مڈھ“ ایس دور دی ذکر جوگ کتاب اے اوہدے وچ اوس دسیا کہ زبان انسان دے ارادے کر کے اک دوہے نوں سمجھ سمجھان پارون ہوند وچ آئی اک ہور ماہر لسانیات کنڈلاک نے اک اجیسے مروتے عورت دا تصور زبان دے نکاس بارے پیش کیتا جیسرے شروع وچ زبان دے ذریعے نال سمجھ سمجھا دے عمل توں بالکل خالی سن۔ اوس دا خیال اے کہ ایہناں ای جذبیاں وچ آن کے زبان دی اکی قدیم صورت نوں ہوند وچ لیاندا اوہ انج کہ ایس مروتے عورت نے جبلی جذبیاں وچ آکے جیسریاں آوازاں کڈھیاں تے حرکتاں کیتیاں دونواں ایہناں آوازاں تے حرکتاں توں اپنے جذبیاں دا گوڑ لایا ہووے گاتے پھر بعد وچ ایہناں آوازاں نال رلدیاں ملکیاں آوازاں کڈھ کے اک دوہے نوں سمجھانا چاہیا ہووے گا۔ اوہناں دی اولاد نے ایہناں نوں ویکھ کے اوہناں دیاں آوازاں تے عمل تے تجربے مگروں کچھ

اندازے لائے ہوں گے تے انج کچھ مطلب متھے ہون گے۔ ایسہ مطلب تجربیاں دی کسوٹی تے کدی ٹھیک تے کدی غلط نکلے ہون گے۔ انج آوازاں نال ہور ہور تجربے کر کے ہولی ہولی اگے ودھے ہون گے تے مطلب متھے ہون گے۔ انج صوتی اشاریاں نال سمجھ سمجھا دیاں سانجھیاں قدراں پننگیاں ہون گیاں۔ ایسہ صوتی اشارے نسل در نسل اک دوجے نوں ملدے تجربیاں نال ایہناں وچ ردوبدل تے داہرے گھاٹے ہوندے رہے ہون گے تے انج اوژک زبان دا اک باقاعدہ نظام ہوند وچ آگیا ہووے گا۔

لسانیات بارے ایس قسم دیاں گلاں گویا تے اندازے ایس گل دے شاہدی نیں کہ لسانیات دے علم نے اک لحاظ نال صحیح نمار تے ٹرنا شروع کر دتا اوہ نمار جیہڑی ایس نوں اک سائنسی پدھر ول لے جا رہی سی جان گا نغرائیڈ ہرڈر دا وارا آیا تے اوس ایس ٹور وچ انتال دا واہدا کوتا۔ ۱۷۷۲ء وچ برلن اکیڈمی نے اک انعامی مقابلے دا اعلان کیتا جیہدا موضوع سی ”زبان کیوں ایجاد ہوئی؟“ ہرڈر نے ایس مقابلے لئی جیہڑا مضمون لکھیا اوہدا سرناواں سی ”زبان دا ڈھ“ ایہدے وچ اوس زبان بارے پرانے مافوق الفطرتی نقطہ نظر دی نکھیدی کیتی تے ایس گل نال اختلاف پننگ ایا کہ ”زبان عطیہ الہی اے“ ایس دے مقابلے وچ اوس ایسہ نظریہ پیش کیتا کہ زبان انسان دیاں سانجھیاں کوششاں، محنت تے جدوجہد دا سٹہ اے۔ اوس آکھیا کہ انسان نے ارادے نال زبان نوں وجود وچ نہیں لیاند۔ سگوں انسانی لوڑاں نے آپ ہمارے کم کیتا اے۔ ہرڈر نے عمد نامہ عتیق وچ دے عقیدے اتے بحث کیتی تے آکھیا کہ ساڈی زبان اپنی نامکمل تے ناقص اے کہ ایہنوں قادر مطلق، (رب تعالیٰ) ولوں عطیہ آکھنا اوس دی مکمل ترین ذات توں انکاری ہونا اے ایس لئی صاف ظاہر اے کہ زبان انسان دیاں ناقص کوششاں دا سٹہ اے نہ کہ خدا تعالیٰ دی دین۔

قدیم سنسکرت زبان دا لسانیات دے علم نوں لہجہ جاناوی ایس دور دی اک نہ محلن والی گل اے ایس نے لسانیات وچ اوسے ڈھنگ دا انقلاب تے آندا جس ڈھنگ دا انقلاب ارتقاء دے نظریے نے انسانی سوچ وچ لیاند سی ۱۷۸۶ء وچ سرولیم جوز نے ایٹانک سوسائٹی دے تیجے سالانہ جلسے وچ جیہڑا کہ کلکتہ وچ اوس دی صدارت وچ ہویا

سی اپنے خطبے وچ دسیا کہ ”سنسکرت بتاں کسے رکی دے اپنے پرانے ہون پاروں بڑی چنگی بناوٹ والی زبان اے۔ ایہہ یونانی نالوں زیادہ کھل تے لاطینی زبان نالوں ودھ سپورن اے تے۔ ایہناں دونوں نالوں ڈھیر شاستہ تے کوئل اے۔ ایہناں دونوں نال ودھیری رلدی ملدی اے لفظاں دیاں آوازاں دے کڈھن صرف تے نچپاروں ایہی رلدی ملدی اے کہ ایس گل نوں صرف اتفاق نہیں آکھیا جا سکدا جے کوئی کھوجی ایہناں تیاں زبانوں دا گوہ نال مطالعہ کرے تے اوہ ایس سٹے تے اڑے گا کہ ایہناں تیاں دا مول ماخذیاں سوہاں اکوای اے۔“

یورپ نوں سنسکرت توں جانوں کران والا ایہو سرولیم جونز ای اے تے ایسے نوں تقابلی لسانیات دا موڈھی متھیا جاندا اے، ایس دور وچ اک ہور ماہر جنیش وی اے جس نے اپنی محنت نال پہلی واری اک مقامی زبان دیاں خاص چیزاں بارے ویروے بھری بحث کیتی تے اک زبان نوں دوجی زبان اک لفظ نوں دوجے لفظ یاں اک محاورے نوں دوجے محاورے نالوں چنگا ثابت کرن دی عملی وجہ دے تے زبان وچ دے حسن نوں متارن دی پرت پائی۔

قصہ کوتاہ ایہہ کہ اٹھارویں صدی لسانیات دی تاریخ وچ اک میل پتھر دا تھاں رکھدی اے۔ ایہدے وچ ارتقاء دا نظریہ آیا جس نے زبان دے مڈھ نکاس بارے لسانیات وچ چل رہے قدیم نظریے ”زبان عطیہ الہی اے“ دی تھاں زبان نوں انسان دی اپنی لوزاں ہتھوں کاڈھ دیا تے پھیر لسانیات نے ٹرن دی تھاں نساں شروع کردتا۔

وچکار لے دور دے کجھ لسانیات دے سیانے

۱۔ روسو (Jean-jacques Rousseau)

ایہہ فرانس دا سیاناسی، ادبیات نال خاص لگا سی۔ ۲۸ جون ۱۷۱۳ء نوں بمبیا سی تے ۲ جولائی ۱۷۷۸ء نوں فوت ہويا۔

ایس دیاں انقلابی لکھتاں نے انقلاب فرانس دی راہ پدھر کیتی ایس دی لکھت ”زبانوں دا مڈھ“ بڑی اہم اے جس وچ ایس نے اک پاسے تے زبان دے مانوق الفطرتی

ماخذ ہون دی تائید کیتی تے دو جے پاسے زبان نوں کجھ قدرتی امران واسطہ وی دیا۔

۲- ہرڈر (Johnn Gottfried Von Harder)

ایسہ جرمنی دارہن والا سی ۲۵ اگست ۱۷۴۴ء نوں جمیاسی تے ۱۸ دسمبر ۱۸۰۳ء نوں وفات ہوئی۔ ایہدا باپ سکول ماسٹری، ہرڈر نے اپنی قابلیت حاصل کیتی کہ فریڈرک کالج وچ استاد لگ گیا ایسہ فلسفی کانت دا شاگرد سی تے گوٹے دا پکایار۔ گوٹے نال شروع وچ ایس دی ملاقات ۱۷۷۰ء وچ سزا برگ وچ ہوئی تے یاری اپنی پکی ہوئی کہ ۱۷۷۶ء وچ ہرڈر ہمیش لئی گوٹے کول ای رہن ڈیسہ پیا تے اتھے ای مرے۔

لسانیات وچ ہرڈر نوں ایس کر کے اہمیت دتی جاندی اے کہ ایس نے صدیاں توں آ رہے لسانی نظریے ”زبان عطیہ الہی“ دے نال اختلاف کر کے زبان دا مڈھ تے نکاس انسان دیاں لوڑاں تے تقاضے دیا تے منطقی لحاظ نال ایسہ گل سامنے لیاندی کہ کیوں جے رب تعالیٰ اک مکمل ترین ذات اے ایس کر کے اوہدے ولوں جے زبان عطیہ دے طور تے ملدی تے ایسہ ایڈی ناقص نہ ہوندی۔ انج جدول اسی ایسہ آکھئے کہ زبان عطیہ الہی اے تے اسی رب تعالیٰ دی مکمل ترین ذات دی نفی کرنے آں۔

ہرڈر نے برلن اکیڈمی دے لسانی مقابلے وچ جیہڑا انعامی مضمون ۱۷۷۲ء وچ پڑھیا لسانیات وچ اک میل پتھردا درجہ رکھدا اے۔ ہرڈر نوں لسانیات دا آگو سمجھیا جاندا اے۔

۳- سروولیم جونز (Sir William Jones)

ایسہ برطانیہ دارہن والا سی ۲۸ ستمبر ۱۷۴۶ء نوں جمیاسی ۲۷ اپریل ۱۸۹۴ء نوں مرے۔ آکسفورڈ وچ پڑھیا۔ عبرانی، عربی، فارسی، جرمنی، اطالوی، فرانسیسی ہسپانوی، پرتگیزی تے سنسکرت دا ماہری۔ یورپ نوں سنسکرت توں جانو کران دا سہرا ولیم جونز دے سرای اے۔ ایس نے اپنی پڑھائی دے زمانے وچ ای اڈواڈ زبانان تے مہارت حاصل کر لئی سی ایسہ پیشے ولوں وکیل سی ۱۷۸۳ء وچ نکلتے دی سپریم کورٹ دا جج مقرر ہو کے سابقہ ہندوستان آیا اتھے آکے ای ایس سنسکرت سکھی تے ایس دے وچ مہارت حاصل کیتی

ایہدے مگروں اوس ایشیا تک سوسائٹی کلکتہ دا نیہہ پتھر رکھیا۔ ۱۷۷۰ء وچ نادر شاہ دی سوانح حیات دا فارسی توں انگریزی وچ ترجمہ کیتاتے ۱۷۸۳ء وچ کلید اس دے سنسکرت نانک ”شکنتلا“ دا ترجمہ انگریزی وچ کیتا۔

۱۷۸۶ء وچ ایشیا تک سوسائٹی دے کلکتے وچ ہوئے تیجے سالانہ جلسے وچ خطبہ صدارت وچ اوس آکھیا کہ سنسکرت اپنی بناوٹ دے لحاظ نال یونانی تے لاطینی کولوں ودھ مکمل تے پرانی اے اوس نے ایہہ وی آکھیا کہ جرمانی، یونانی، لاطینی، فارسی تے سنسکرت اکوسوے چوں نکلیاں زباناں نیں تے ایہہ سومان کوئی آریائی زبان اے ایس توں اڈا اوس آکھیا کہ ارمانک، البانی تے دو جیاں پرانیاں زبان جنہاں دیاں لکھتاں ملدیاں نیں ایہہ دسدیاں نیں کہ ایہہ وی انڈو۔یورپی کنبے دیاں زباناں نیں۔

۳۔ پتھیکر لگاتے جدید دور: انھیویں صدی عیسوی تے جدید دور

اٹھارویں صدی وچ جیویں کہ لکھیا جا چکیا اے لسانیات دے علم نے اک لحاظ نال سائنسی پدھراتے ثرنا شروع کردتا سی۔ سنسکرت دی دریافت نے تقابلی لسانیات دا مڈھ بنھ دتا سی پر ایس لئی اصطلاح انھیویں صدی وچ گھڑی گئی ایہہ فریڈرک شلیگل اے جس نے ایہہ اصطلاح سامنے لیاندی ایس یورپ دیاں زباناں دا سنسکرت نال جوڑ میل ثابت کیتا۔ جیہدے توں اثر لے کے فرنز بوپ نے فرانس وچ بہہ کے ایس موضوع تے کم کیتا۔ چار سال دے ڈونگھے مطالعے مگروں اوس ”فارسی تے یورپی زباناں نال سنسکرت دا ٹاکرا“ (ترجمہ) نال دی کتاب لکھی جس وچ ایس گل نوں ثابت کیتا کہ سنسکرت۔ فارسی تے مشہور یورپی زباناں دا مڈھ نکاس کوئی اک زبان اے جس نوں قدیم آریائی زبان آکھیا جا سکدا اے۔ لسانیات وچ ایسے کم پاروں لوکاں نے بوپ دے نال تے برلن وچ سنسکرت تے تقابلی گرامردی تعلیم لئی اک ادارہ قائم کردتا جیہدے وچوں بعد وچ آؤن والے بڑے بڑے ماہر لسانیات نکلے۔

انھیویں صدی وچ زیادہ توں زیادہ زباناں دے مطالعے پاروں زباناں دی بنسرتا تے وی گوہ کیتا جان ڈیسہ پیا۔ زباناں دے آپسی رشتیاں اتے کھوج پڑچول اوہناں دی گروہ بندی تے تاریخی شہادتیاں نال مڈھ ماخذاں تے ماڈیاں دا ٹھوہ لان ول دھیان دتا جان ڈیسہ

پیا۔ میکس مولر تے وٹھنے نے ایس دور وچ بڑا کم کیتا۔ ایہناں دے کارنامے ایہہ نہیں کہ لسانیات بارے پچھلے سزیاں ورھیاں وچ بیہڑے نوں نظر یے ابھرے سن ایس سارے کم نوں مجموعی پکھوں جج کر کے ڈو ٹکھی کھوج نال بیہڑے سٹے کڈھے ایہناں نوں لوکاں اگے رکھ دتا۔ ایہناں دے ہر من پیارے بیان ڈھنگ نے لسانیات ورگے خشک مضمون نوں ناول کہانی ورگا مزیدار تے مقبول بنا دتا ایس دور دے دو بے ماہراں وچوں رینک تے جیکب گرم نہ بھلن والے نہیں جنہاں لسانیات نوں باقاعدہ سائنس وانگ ویکھیا تے پیش کیتا رینک نے اپنے کم وچ ایہہ دسیا کہ تاریخی دستاویزاں توں پہلاں دی انسانی تاریخ بارے واقعی حاصل کرن دا چنگا ذریعہ زبان ای ہو سکدی اے کیوں جے ایہہ ودھیری دیر نال بدلدی اے۔ اوس آکھیا زبان دے لفظاں بارے ٹھک سرائیہ نہیں آکھیا جا سکدا کہ ایہہ کس زبان دے نہیں کیوں جے لفظ داخل ہو سکدے نہیں دو جیاں زبانوں توں منگے جا سکدے نہیں دو زبانوں دی گرامردی ایکٹا ایہناں دے اک نسل یاں اکو ماخذ والیاں ہون دی چنگی سند ہو سکدی اے رینک نے برصغیر دی سیاحت کر کے بہت ساریاں زبانوں دا تجزیہ کیتا ایہہ پہلا عالم اے جس ایہہ رائے ظاہر کیتی کہ دراوڑی زبانوں سنسکرت توں بالکل مختلف نہیں اوہ دراوڑی زبانوں نال مالا باری آکھدا اے حتی گل ایہہ اے کہ رینک صوتیاں تے تقابلی گرامردا آگو اے جیکب گرم صوتیات دا بڑا وڈا عالم سی جس اپنی گرامرد وچ Low and High دا قانون وضع کیتا۔ ایس نوں تقابلی لسانیات دے موڈھیاں وچوں گنیا جاندا اے۔

انھیویں صدی عیسوی اصل وچ تقابلی لسانیات دا دور اے بوپ، رینک گرم سب ماہر تقابلی لسانیات دے سیانے سن۔ ایہناں توں مگروں ہبولٹ ذکر دے قابل اے جس زیادہ زور ایس گل تے دتا کہ زبان بنتر دے مسلسل عمل وچ رہندی اے فریڈرک پاٹ دالسانیاتی کارنامہ ”ہند جرمانی اشتقاقیات“ اے جیہڑا اصل وچ ہند یورپی تقابلی گرامرد اے ایس وچ اوس نے صوتیات تے زیادہ زور دتا رینک توں لے کے پاٹ تیکر سانوں تقابلی لسانیات وچ صوتیاتی شعور دی ترقی لہدی اے تے ایہہ سلسلہ لسانیات نوں جدید دور وچ لے جاندا اے۔

ہو توں لے کے آگٹ فک تیکر قابل سانیات نے ودھیری ترقی کیتی قابلی گرامر دے نال نال صوتیات اتے ودھیرا زور دتا جان ڈیسہ پراتے آوازاں دے بدل دا قانون ہوند وچ آیا۔ ماہراں نے مردہ زباناں دے نال نال زندہ زباناں دیاں ارتقائی منزلوں دا اچھا گوڑ لانا شروع کیتا جس دے تحت نحو (Syntax) دی اہمیت ہور ودھ گئی۔ ایس جدید دور وچ سنسکرت دی اچھٹا گھٹ گئی تے ثابت ہو گیا کہ کئی کچھوں یونانی تے دراوڑی زباناں سنسکرت توں پرانیاں نیں۔

صحیح حرف مصمتے (Consonants) دے سلسلے وچ ودھیراں کھوجاں ہوئیاں تے ہن قدیم ترین مصمیتاں دی تحلیل دے مڈھ تے اوہدے درجیاں دا بہت گوڑ لایا جا سکنا ممکن ہویا۔ ایس سلسلے وچ حکمی قانون نکلیا^۴۔ جدید دور دیاں نویاں کاڈھاں دا مڈھ لسانی ماہر ایسکوی توں بجا یورپ وچ بیانیہ سانیات (Descriptive Linguistics) تے قابلی یاں تاریخی سانیات (Comparative Linguistics) آگے ودھے پر زبان دیاں نظری مسئلیاں اتے زور دتا جانا اک پردھان انگ بن گیا۔ آٹو جیہرن اک سرکڈھواں ماہر اے۔ جس نے زبان دی ساخت ارتقاء تے مڈھ تے گرامر دے فلسفے تے کم کیتا تے کتاباں لکھیاں

جوہں کہ ذکر آگیا اے جدید دور وچ گرامر دے فلسفے اتے کم کیتا گیا۔ ایس دور وچ سانیات دے نفسیاتی (Psychological) انگ تے بڑے سائنٹیفک ڈھنگ نال کم ہویا تے ایس انگ دے ابھرن نال سانیات دا علم اک فلسفہ بن گیا۔ گرامر دے فلسفے تے جیہرن توں اڈ چو مسکی (Chomsky) وی ذکر جوگ ماہر اے۔ ایس نے گرامر وچ نواں نظریہ ٹوریا چو مسکی نے اپنے نظریے دی نہہ ایس گل تے رکھی اے کہ ”انسان کیویں عمرگی نال غیر محدود طور تے جملے بنان جوگا ہوندا اے؟ ایس سلسلے وچ اوہنے گرامر تے ایس دی نفسیات تے جیہر کم کیتا اوہدا مڈھ اوہنے ۱۹۵۷ء وچ اپنی کتاب ”نحوی ڈھانچے“ (Syntactic Structure) وچ بدھا ایڈوں مگروں ۱۹۶۵ء تے پھیر ۱۹۶۶ء وچ ایہناں دو ہور کتاباں وچ اپنے نظریے نوں ہور اگھیرن تے تارن دا چارا کیتا، کتاباں ایسہ نیں۔

نحوی نظریے دا پہلو (۱۹۶۵ء)

Aspects of the Theory of Syntax

گرامر بیان دے نظریے تے بحث۔ (۱۹۶۶ء)

Topics in the Theory of Generative Grammar

۳۲۔ ۱۹۵۷ء وچ چومسکی نے تجویز کیتا کہ زبان دی گرامر اک جدید نظریہ اے ایہہ محدود جائزیاں تے ادھار ہوندی اے، ایہدے وچ اک اہل زبان دے کلام دے نکلے نکلے جزو نوں محفوظ کیتا جاندا اے تے ایہہ کم اک ماہر لسانیات کردا اے اوہ کہندا اے کہ ہر قیاسی جدید علم دا ایہہ مقصد ہوندا اے کہ اوہ جو کجھ کسے زبان دے بولن والا پیش کر سکدا اے اوہدے کلام دیاں سب قسماں بارے میں گھونٹی کرے ۳۳۔ اوہدے خیال موجب گرامر وچ ایسے واضح اصول ہونے چاہیدے نیں جیہڑے لسانیات دے آفاقی اصول ہون انج نیچے اپنی زبان نوں ایس قسم دی گرامر دے مزاج موجب ترقی دین۔ چومسکی ایس گل دی نکھیدی کردا اے کہ جے گرامر وچ معنویات نوں اہمیت دتی گئی اے انج ذومعنی مطلب مکلن دا ڈر ہووے گا اوہ گرامر وچ معنویات نوں اہم سمجھدا اے ایسے لئی ۳۴۔ اوہ نحوی ڈھانچے وچ جملے دے دووڈے حصے کرن لئی کہندا اے پہلا اوہدا سطحی ڈھانچہ (Surface Structure) تے دو جا باطنی (ڈونگھا) ڈھانچہ (Deep Structure) اوہ دو جے ڈھانچے نوں معنویات نوں مکھ رکھ کے گویزن دی پکی کردا اے ۳۵۔ نال ای اپنی گرامر نوں تال حسیاں وچ ونڈ کے نحو دے نال نال صرف تے صوتیات نوں وی شامل کردا اے۔

یورپ امریکہ تے دو جے مکلاں وچ اج وی لسانیات تے ودھیرا کم ہو رہیا اے کئی ماہر لسانیات صوتاں دے ہڈنی نظام توں لے کے صوتیات، گرامر تے ایہدے وچ دیاں شعیاں علم ہجا، صرف، نحو، فرہنگ معنویات تے اشتقاقیات اتے انتال داکم کر چکے نیں تے کر رہے نیں۔ ایہناں وچوں بلوم فیلڈ تے جارج گرہنسن دے نال اچیچھے لے جا سکدے نیں۔ اج لوگ مین دی Linguistics Library لسانیات دے علم دیاں کتاباں نال بھری کھلی اے۔ لسانیات دے علم نوں اک سائنس دے طور تے ساری دنیا

وچ کھنڈا دتا گیا ہے۔ آج انسانی ذہن دے نال نال مشین وی شامل ہو چکی ہے جیہدی مدد نال کئی قسم دے صوتیاتی مسئلے حل کیتے جا رہے نیں۔ لسانیات دے ایس عالمی پدھر دے مضمون جیہڑا کہ سائنس وی اے تے فلسفہ وی ایہدے وچ مقامی پدھرتے ساڈے ماہراں وچوں چیز جی، گوبی چند نارنگ، محمود شیرانی، محی الدین قادری زور، شوکت سبزداری، سہیل بخاری، بنارس داس جین، ظیل صدیقی تے عین الحق فرید کوٹی دے نال لے جا سکدے نیں۔ جنہاں لسانیات دے، ترقی دندا اصولاں نوں مکھ رکھ کے دسی زباناں بارے قدر دے قابل کم کیتا ہے۔

مڈی گل ایہہ اے کہ لسانیات دے علم نے جدوں انیسویں صدی وچ پیر پایا تے ایہہ علم جدید تے سائنسی پدھرتے کھلو چکیا سی۔ ایس دور دے شروع وچ ولیم جونز دے نظریے نوں ہور اگے ودھایا گیا تے سنسکرت، فارسی تے مشہور یورپی زباناں دے مڈھ نکاس دے طور تے آریائی زبان نوں ثابت کیتا گیا۔ ایہہ دور اصل تقابلی لسانیات دا دور اے جس دے تحت پرانیاں زباناں دے نال نال نویاں تے چالو زباناں دے ٹاگرے دا عمل شروع ہو گیا۔ صوتیات گوین، کھوجن تے پڑچول دے سلسلے وچ واضح ڈھنگ نتر کے سامنے آئے جیہڑے بیانیہ تے تقابلی اکھوائے ایہناں دے تحت صوتاں دے بدنی نظام توں لے کے صوتیات گرامر، اشتقاقیات ہرنگ نوں سائنٹیفک ڈھنگ نال ورتیا جانا شروع ہویا تے ہولی ہولی جدوں انسانی ذہن دے نال مشین وی رل گئی تے ایہہ مضمون اتے درجے دی سائنس دا روپ دھار گیا۔ آج ایہہ مضمون اک سائنس وی اے تے فلسفہ وی۔

پھیکڑ لے تے جدید دور دے لسانیات دے کجھ سیانے

۱۔ فریڈرک شلیگل

جرمنی دا رہن والا سی، ماہر لسانیات توں اڈ شاعر نقاد تے مترجم وی سی ۱۷۷۲ء وچ

جیہا تے ۱۸۲۹ء وچ فوت ہو گیا

۱۸۰۸ء وچ ایس نے اک کتاب لکھی ”اہل ہندی زبان تے حکمت“ جس وچ ولیم

جو زوڑے نظریے نوں اگے ودھاندیاں یورپی زباناں دا سنسکرت نال ٹاکرا کیتا، لفظاں تے صرف و نحو دی سانجھ بھالن گروں ایس گل تے مہر لائی کہ سنسکرت تے یورپی زباناں (یونانی۔ لاطینی۔ جرمن) وچ گوہڑا رشتہ اے ایہہ شیلیگل ای اے جس تقابلی لسانیات دی اصطلاح ایجاد کیتی۔

۲۔ فرانز بوپ

باویر یا دا رہن والا سی، ۱۷۹۱ء وچ بھیما تے ۱۸۶۷ء وچ فوت ہويا اپنی قابلیت پاروں حکومت توں وظیفہ لے کے پیرس اپڑیا۔ ایہہ شیلیگل توں متاثر سی پیرس وچ ایس سنسکرت دا مطالعہ کیتا۔ اتھے کتاب لکھ کے ثابت کیتا کہ سنسکرت فارسی تے مشہور یورپی زباناں دا ماخذ کوئی اک زبان اے جس نوں آریائی آکھیا جا سکدا اے۔

۱۸۴۲ء وچ جرمنی دی برلن یونیورسٹی وچ سنسکرت تے تقابلی صرف و نحو دا پروفیسر لگا۔ ایہدی حیاتی وچ ای ۱۸۶۶ء وچ ایسے مضمون دی تعلیم لئی برلن وچ ”بوپ ادارہ“ قائم کیتا گیا۔ جیہدے وچوں بعد وچ میکس مولر تے وپٹنے ورگے ماہر لسانیات نکلے۔

۳۔ میکس مولر (Friedrick Max Muller)

جرمنی سی، ۱۸۲۳ء وچ بھیما تے ۱۹۰۰ء وچ آکسفورڈ وچ مویا۔ ۱۸۴۵ء وچ پیرس تے ۱۸۶۶ء وچ آکسفورڈ اپڑیا۔ بوپ ادارے توں تقابلی لسانیات دے گر سکھے۔ ایس نے صوتیات دے علم وچ خاص مہارت حاصل کیتی۔ ایس نے پچھلے ستریاں ورھیاں وچ لسانیات بارے ہونے کم نوں کٹھیاں کیتا تے اپنی نویں کھوج پڑچول نال بڑے من کھجوس ڈھنگ وچ پیش کیتا۔ ”زبان دی سائنس“ زبان ادب تے لفظاں دی کہانی، ایس دیاں مشہور کتاباں نیں۔

۴۔ ولیم وپٹنے (William Whitney)

ایہہ امریکی ماہر لسانیات اے ۱۸۲۷ء نوں بھیما تے ۱۸۹۳ء نوں مویا۔ یل یونیورسٹی توں فارغ ہو کے جرمنی اپڑیا۔ اتھے بوپ والے ادارے وچ سنسکرت تے تقابلی لسانیات پڑھے، واپس مڑ کے یل یونیورسٹی وچ سنسکرت دا پروفیسر لگا۔ اتھے ای ۱۸۷۰ء وچ شعبہ

تقابلی لسانیات دا صدر بن گیا۔ برلن اکیڈمی توں اپنیاں لسانی خدمتاں پاروں ”بوپ میڈل“ حاصل کیتا۔ ایس دیاں مشہور کتاباں زبان تے ایس دا مطالعہ، جرمن گرامر، زبان تے ایس دی ترقی، انگریزی گرامر دے لازے، سنسکرت وچ مادہ فعل تے ڈھلے ماخذ تے سنسکرت گرامر نیں۔

۵۔ ریسک (Resmus Christian Resk)

ڈنمارک دا رہن والا سی ۱۷۸۷ء وچ بمبیا تے ۱۸۳۲ء وچ مویا، کوپن ہیگن یونیورسٹی وچ تعلیم پائی سوئڈن روس نے آئرلینڈ وچ وی گیا۔ اوتھوں آکے کوپن ہیگن یونیورسٹی وچ پہلا اسٹنٹ لائبریرین لگاتے پھیر تاریخ دا استاد، کوپن ہیگن وچ لسانی مضموناں دے مقابلے وچ انعام پایا۔ ایس نے برصغیر دی سیاحت وی کیتی تے ایس خطے دیاں زباناں دا جائزہ لیا۔ ایہہ پہلا ماہر اے جس نے ایہہ رائے ظاہر کیتی کہ دراوڑی زباناں سنسکرت توں بالکل مختلف نیں اوہ دراوڑی زباناں نوں مالا باری دا ناں دیندا اے۔ ایس دیاں مشہور کتاباں نیں، قدیم آئرلینڈی گرامر۔ اینگلو سکسین زبان، قدیم آئرلینڈی یاں فارس دا ڈھ، ژندو اوستادی قدامت (دو جلدیں) تے مختلف زباناں دیاں گرامراں۔

۶۔ جیکب گرم (Jacob Girm)

جرمنی عالم سی ۱۷۸۵ء وچ بمبیا تے ۱۸۶۳ء وچ مویا قانون دی تعلیم حاصل کرن گروں لائبریرین بن گیا۔ اتھے ثقافت تے اشتقاقیات وچ دلچسپی پنہری تے ایہہ لسانیات ول آگیا۔ جرمانی زباناں دے صوتیاں دے بدلن بارے اصول گھڑے بیہڑے گرم دا قانون اکھواندے نیں۔ ایس دی جرمن گرامر تقابلی لسانیات دا شاہکار اے۔

۷۔ آٹو جسپرسن (Otto Jespersen)

ایہہ ماہر لسانیات ڈنمارک دا رہن والا سی۔ اتھے ۱۸۶۰ء وچ بمبیا تے ۱۹۳۳ء وچ

فوت ہویا

کوپن ہیگن یونیورسٹی توں فارغ ہوکے ۱۸۹۳ء وچ انگریزی دا پروفیسر لگا۔ جسپرسن بولن والے انساناں دی زندگی دے خاکے پیش کروا اے تے ایس حوالے نال لسانیات دی

تشریح کر دیا اے۔ ایسا خیال اے کہ صوتی ردوبدل دے تن درجے ہونے میں۔ بالائے
 اوپرے لوکان تے سوانیاں دی زبان دے اثر توں وجود وچ آؤندے نہیں۔ اوہدا آکھنا اے
 کہ انسان ہر ویلے اپنے خیالاں دے اظہار لئی نہیں بولدا سگوں سماجی حیاتی نال اپنے آپ
 نوں جوڑے رکھن لئی وی کجھ نہ کجھ بولدا رہندا اے۔ ایس دیاں مشہور کتاباں دے نال
 ایسہ نہیں: گرامر دا فلسفہ، انگریزی دی ماہیت ارتقاء تے ڈھ، جدید انگریزی گرامر تے بین
 الاقوامی زبان۔

۸۔ بلوم فیلڈ، لیونارڈ

مشہور امریکی ماہر لسانیات سی۔ ۱۸۸۷ء وچ جمیا تے ۱۹۳۹ء وچ مویا۔ ہارڈ یونیورسٹی
 توں گریجویشن کر کے ۱۹۱۲ء توں ۱۹۱۳ء تک لپرنک یونیورسٹی وچ جرمن زبان سکھی۔ ایل
 نولیس یونیورسٹی وچ جرمن زبان تے تقابلی لسانیات دا پروفیسر رہیا۔ ایڈوں مگروں شکاگو
 یونیورسٹی تے ییل یونیورسٹی وچ پروفیسر رہیا۔ امریکہ وچ لسانیات نوں ترقی ایسے پاروں ملی
 ایس دیاں مشہور کتاباں میں: ”مطالعہ زبان دی مبادیات“ تے زبان (Language)
 ۱۹۳۳ء پھیکیٹی کتاب لسانیات دی اک لحاظ نال بائبل اکھواندی اے۔

عین الحق فرید کوٹی

اصل نال فضل الہی تے قلمی نال عین الحق فرید کوٹی اے۔ ۲۳ اپریل ۱۹۲۰ء نوں
 سابق ہندوستان دی ریاست فرید کوٹ وچ پیدا ہوئے اوتھے ای میٹرک تک تعلیم حاصل
 کیتی تے ستمبر ۱۹۴۱ء وچ فوج وچ بھرتی ہو گئے پاکستان دے قیام ویلے پاکستان وچ گئے تے
 فوج وچ رہ کے وطن دی خدمت کیتی ایتھوں ۱۹۷۰ء وچ ریٹائر ہوئے۔

۱۹۴۹ء وچ لکھنا شروع کیتا شروع وچ سماجی مسئلیاں تے لکھیا فیر علم بشریات
 (انٹروپالوجی) وچ دلچسپی ہو گئی تے ہر پہ تے موبہنوداڑو بارے کھوج کیتی تے لکھیا ایسے
 حوالے نال سندھ وادی دے خطے دیاں پرانیاں تہذیبیاں تے زباناں نال دلچسپی ہوئی
 لسانیات دی شاخ اشتقاقیات اتے کم کر کے ۱۹۵۹ء وچ مضمون ”اردو کا سرمایہ الفاظ“ کئی
 قسطاں وچ لکھیا۔ پنجابی وچ پہلا مضمون پنجابی زبان دیاں جڑھاں، ماہنامہ پنجابی ادب،

لاہور وچ ۱۹۶۰ء وچ چھپیا جس نے علمی ادبی حلقیاں توں ودھیری دا وصولی ۱۹۷۲ء وچ ایہناں دی مشہور کتاب ”اردو زبان کی قدیم تاریخ“ چھپی جیہڑی اج تیکر حوالے دی کتاب اے ایس کتاب وچ ایہناں سندھ وادی دیاں زبانناں (پنجابی، سندھی، اردو) نوں لفظاں دے حوالے نال دراوڑی، منڈا دور دیاں زبانناں نال جوڑیا ایہناں دی نویں تحقیقی کتاب انگریزی وچ چھپی اے جیہدا نال:

Pre- Aryan Origins of the Pakistani Languages ایس کتاب وچ ایہناں نے سندھ وادی دیاں زبانناں (پنجابی، سندھی، اردو) دی گرامرنوں دراوڑی منڈا دور دیاں قدیم زبانناں دی گرامر نال رلا کے ثابت کیتا اے کہ ایہناں دا تعلق سنسکرت دی تھاں ایہناں زبانناں نال اے۔ عین الحق فرید کوٹی ہوراں دا ایہہ نظریہ پاکستان وچ ودھیرا مقبول ہویا اے باہرلے ملکاں وچ وی ہن ایس نویں نظریے قدر دیاں نظراں نال ویکھیا جان ڈیسہ پیا اے۔ ایہناں لسانیات توں اڈ پنجابی وچ کھوج دے ہور کئی کم کیتے نیں ایہناں دیاں کتاباں: ہیر چراغ اعوان (ترتیب) تے پنجابی اکھاں دی چھپ چکیاں نیں۔ اڈہ ۱۷ اکتوبر ۱۹۹۵ء نوں وفات پا گئے تے لاہور وچ دفنایا گیا۔

ڈاکٹر شہباز ملک

اصل نال محمد شہباز تے قلمی نال شہباز ملک اے ۳۔ اپریل ۱۹۳۷ء نوں لاہور وچ جے ساری تعلیم لاہور وچ ہوئی بی۔ اے (۱۹۶۸ء) ایم اے (۱۹۷۲ء) تے پی ایچ ڈی (۱۹۸۲ء) پنجاب یونیورسٹی توں کیتے پنجابی پروفیسر (گورکھی) پٹیالہ (بھارت) توں ۱۹۸۲ء وچ کیتی۔

ایہناں دا رجحان شروع توں ای پنجابی لکھن ول سی ۱۹۵۶ء وچ پہلی لکھت (ڈرامہ) چھپی شروع وچ افسانہ لکھیا تے شاعری کیتی فیر جھٹ ای کھوج ول دھیان ہویا جیہڑا اج تیکر جاری سے ہن تیکر ۳۰ کتاباں چھپیاں نیں تے پونے تن سو دے قریب مضمون مقالے لکھ کے چھاپ چکے نیں کتاباں وچوں کیں اتے صوبائی تے وفاقی پدھر دے کئی انعام مل چکے نیں۔

پہلاں لاہور ریڈیو تے براڈ کاسٹرن ۱۹۷۶ء وچ پنجاب یونیورسٹی دے شعبہ پنجابی وچ

لیکچرار (گریڈ: ۱۷) تے پھیلتی چیرمین مقرر ہوئے اجکل شعبہ دے پروفیسر (گریڈ: ۲۰) تے چیرمین دے عہدے تے خدمت کر رہے نیں۔

ایہناں نوں لسانیات دے موضوع نال دلچسپی ۱۹۷۶ء وچ اوس ویلے ہوئی جدوں ایہناں نے ایم۔ اے پنجابی دے طالب علماں نوں ”لسانیات تے پنجابی لسانیات“ دا مضمون پڑھایا۔ ایس زمانے وچ ایس موضوع اتے پنجابی وچ مواد نہ ہون پاروں ایہناں نے انگریزی، اردو، گورکھی پنجابی وچ ہوئے کم نوں سامنے رکھ کے پنجابی وچ ڈھلا کم کیتا تے ایس کم نوں پنجابی لسانیات، دے روپ وچ شائع کیتا۔ ۱۹۷۷ء وچ چھپن والی ایہہ کتاب پاکستان وچ ایس موضوع اتے پہلی کتاب سی جس نوں علمی ادبی حلقیاں نے جی آیاں آکھیا پنجاب یونیورسٹی تے پاکستان راکٹرز گلڈ ولوں انعام دتے گئے تے ایس نوں ایم۔ اے پنجابی دے نصاب وچ شامل کر لیا گیا۔

’پنجابی لسانیات‘ نوں ایہناں وڈے کچھوں وڈے حصیاں وچ ونڈیا اے پہلے حصے وچ مضمون لسانیات دی جانکاری تے ایہدے اصول دے نیں تے دوجے حصے وچ ایہناں اصولاں نوں سامنے رکھ کے پنجابی زبان دا مطالعہ کیتا تے کروایا اے جیویں پنجابی صوتیات دے باب وچ پنجابی زبان دا کنبہ، پنجابی زبان دی بنتر تے لسانی ڈھانچہ فیر لسانی جغرافیہ وچ پنجابی دیاں بولیاں دا ویروا کیتا اے آخرتے پنجابی زبان تے ادب نوں سامنے رکھ کے زبان دے ادبی روپ دا نتارا کیتا اے۔

پنجابی لسانیات دے مضمون نوں ایہناں نے ودھیرا مقبول بنایا اے تے اپنے لسانی مطالعے وچ پاکستان دیاں دس زباناں نوں شامل کر کے ایہناں وچ وی سانجھ دی کھوج کیتی اے ایہناں دا ایہہ مضمون ایہناں دی کتاب ”وچار“ (۱۹۹۲ء) وچ شامل اے، ایہناں نے پنجابی اکھاناں اتے وی ودھیرا کم کیتا اے، ساڈبے اکھان (۱۹۷۸ء) معرکے دی کتاب اے۔

حوالے تے حاشیے

1- Patterns of Language p 1

2- Ibid p 3

۳- زبان کا مطالعہ: ص ۲

۴- ادبی: ص ۳

5- Language : p 42

6- Introducing Applied Linguistics : p 24

۷- زبان کا مطالعہ: ص ۸

8- Patterns of Language p 3

۹- ہندوستانی لسانیات: ص ۱۷

۱۰- ادبی: ص ۲۱

11- Patterns of Language p 5

۱۲- زبان کا مطالعہ: ص ۱۲۳

۱۳- اردو زبان کی قدیم تاریخ: ص ۳۹

۱۴- اردو لسانیات: ص ۵۴

۱۵- اردو کی تعلیم کے لسانیاتی پہلو: ص ۱۴

۱۶- اردو لسانیات: ص ۶۷

17- Language : p 98

۱۸- زبان کا مطالعہ: ص ۱۲۳

۱۹- بحوالہ لسانی مسائل: ص ۱۸

۲۰- زبان کا مطالعہ: ص ۱۳۸

۲۱- بحوالہ زبان کا مطالعہ (لسانی مسائل): ص ۸

22- Patterns of Language..... p 7

۲۳- قواعد پنجابی: مرزا مقبول بیگ بدخشانی: ص ۱۹

۲۴- ادبی: ص ۱۷

۲۵- زبان کا مطالعہ: ص ۱۹۵

۲۶- قواعد پنجابی: مرزا مقبول بیگ بدخشانی: ص ۱۷

27- Patterns of Language..... p 8

۲۸- زبان کا مطالعہ: ص ۲۰۴

۲۹- ادبی: ص ۲۱۴

۳۰- اوبی : ص ۱۲۳

31-Language..... p 297

32-Ibid..... p 321

۳۳- اردو زبان کی قدیم تاریخ: ص ۱۸

۳۴- اوبی : ص ۱۹

۳۵- اوبی: ص ۲۰

۳۶- اوبی : ص ۲۰

۳۷- اوبی: ص ۱۹

۳۸- زبان کا مطالعہ: ص ۲۶

۳۹- اوبی: ص ۲۶

۴۰- اوبی: ص ۲۸

۴۱- سبکی قانون ایسہ اے کہ سنکرت ہند ایرانی حلقی یاں غشائی مسیتے اوس ویلے سی (c) ہو جانڈے
 نیس جدوں ادہ A توں پہلاں ہون پر ایسہ A یورپی E ورگا ہووے پر جے ہند ایرانی A یورپی A یاں O ورگا
 ہووے تے ایس توں پہلاں حلقی یاں غشائی مسیتے نہیں بدلڈے۔ (زبانی کا مطالعہ: ص ۱۰۹)

42- Psycho Linguistics p 24 ...3

43 - Ibid p34

44- Ibid p ...57

45- Psycho Language : p50

پنجابی صوتیات

(PUNJABI PHONETICS)

پنجابی زبان دا ماڈھ

(۱) پنجابی زبان دا کنبہ

(الف) دووڈے نظریے

پنجابی زبان کیڑے کنبے دی اے؟ اجو کے دوو وچ ایس بارے اگھیر ٹیوس پکھوں دوو نظریے نیں:

پہلا : پنجابی زبان آریائی کنبے دی اے

دوجا : پنجابی زبان غیر آریائی یاں دراوڑی کنبے دی اے

پہلا نظریہ ڈھیر پرانا اے جدوں کہ دوجا نظریہ نواں۔ ایس نوں بھارتی لکھاری نے اے۔ نواں پاکستانی نظریہ آکھیا اے۔ ایسے مناسبت نال اسی پہلے نظریے نوں پرانا تے دوو جے نوں نواں نظریہ آکھال گے۔ دوو نواں نظریاں دے حامیاں کول اپنے اپنے ڈھنگ دیاں دلیلاں موجود نیں۔

و۔ کھیا جاوے تے پرانا نظریہ اوووں دا اے جدوں برصغیر دی تاریخ آریاں دے بٹے توں شروع ہوندی سی ظاہر اے ایس پاروں دوجیاں چیزاں دی شروعات دے نال ایس نوں دیاں زبانوں دی شروعات نوں وی آریائی زبان یعنی سنسکرت نال منھ ویا گیا۔ ویسویں صدی دے شروع وچ جدوں مونہجو ڈرو تے ہڑپہ دیاں تھیمہاں دیاں کھدائیاں ہوئیاں تے آثار قدیمہ دے سیانیاں نے ایس خطے وچ آریاں توں پہلاں دیاں رہتلاں بارے کھوج کر کے دیا کہ ایسہ رہتلاں تے تہذیبیاں نہ نریاں آریاں توں پرانیاں نیں۔ سگوں دھیریاں ترقی وند وی سن اوہتاں دا خیال اے کہ آریاں دے آؤن ویلے سندھ وادی وچ

دراوڑی قبیلیاں نوں وڈھپ حاصل سی پر ایسہ وی اصل وچ ایسوں دے وسنیک نہیں سن۔ سگوں ہزار ڈیڑھ ہزار ورھے پہلاں اتھے آئے سن ایسناں دے آؤن توں پہلاں ایس خطے وچ منڈا قبیلے وسدے سن ایس حساب نال منڈا ای سندھ وادی دے پرانے وسنیک ہوئے۔

۲۔ آثار قدیمہ دے سیانیاں نے سندھ وادی دی تہذیب نوں تاریخی کچھ نال چونہ
حصیاں وچ وٹنڈیا اے:

۱۔ آمری نال

۲۔ ۳ ہڑپائی

۳۔ جھنگر

۴۔ جھکار

آمری نال تہذیب ایس نوں ایس کر کے اکھدے نیں کہ موہن جوداڑو دے نیڑے ”آمری“ تے بلوچستان وچ ”نال“ نال دیاں تھاواں تے ایسناں دے آثار ملے نیں ایسہ تہذیب ہڑپہ توں وی پرانی گنی جاندی اے۔

آریہ لوک ۱۵۰۰ ق م وچ برصغیر آؤنا شروع ہوئے پر سندھ وادی دے تھیماں وچوں جیہڑی ترقی یافتہ تہذیب دریافت ہوئی اے، ایسہ پنج ہزار سال پرانی اے عین الحق فرید کوئی کہندے نیں کہ ۳۔ آریاں توں پہلاں سندھ وادی وچ دراوڑی تے منڈا قبیلے رہندے سن ایسناں دیاں زباناں عوامی زباناں دا درجہ رکھ دیاں سن جدوں آریا لوک آئے تے جتھے آپ اوہناں نے ایسوں دیاں مقامی زباناں توں ڈوگھا اثر قبولیا اوہتھے کے حد توڑی مقامی زباناں تے اثر وی پایا بھانویں آریاں دی گھٹ گنتی پاروں ایسہ اثر کوئی وڈا نہیں سی۔ آریاں دی زبان نے مقامی زباناں اتے ودھیرا کر کے لفظی اثر پایا گر امریاں صرف و نحو دے ڈھانچے نے کوئی خاص اثر نہ قبولیا اوس ویلے دیاں ایسناں مقامی زباناں نوں پرانی پر اکرت آکھیا جاندا اے۔ عین الحق فرید کوئی ہوری ایسے پرانی پر اکرت نوں سندھ وادی دیاں اجوکیاں زباناں دی جڑھ یاں سوماں متحدے نیں تے ایس گل دا نتاوا کردے نیں کہ سندھ وادی دیاں ایسہ اجوکیاں زباناں سنسکرت دے کنبے وچ اکا نہیں

سگوں ایسہ سدھیاں دراوڑی کنبے نال تعلق رکھدیاں نیں۔

کچھ ایسوں جیسی گل ڈاکٹر^۱۔ وزیر آغا سیپ دے شمارہ ۴، ۱۹۶۵ء وچ کیتی اے کہ ہندوستان وچ بولیاں جان والیاں ویسی زبانان سنسکرت دی وگڑی ہوئی شکل نہیں سگوں ایسہ زبانان تے اوہ نیں جیہڑیاں آریاں دے آؤن توں پہلاں ای بولیاں جاندیاں سن ایسے گل نوں من دیاں اخبار^۲۔ سیکسین دلی مورخہ ۳۰ اگست ۱۹۶۳ء وچ ڈاکٹر رام بلاس شرما لکھیا اے کہ برصغیر دے شمالی حصے دیاں زبانان دی بنیاد اونٹان زبانان اتے اسری اے جیہڑیاں پرانے زمانے وچ سنسکرت دے نال نال عوام وچ چالوس سن ایہو گل^۱۔ سہیل بخاری ہوراں اردو نامہ کراچی دسمبر ۱۹۶۳ء وچ کہی کہ سانوں ایسہ گل ذہن وچ بٹھالینی چاہیدی اے کہ برصغیر دیاں ساریاں زبانان دراوڑی یعنی ہندوستانی نیں۔

مطلب ایسہ ہویا کہ دراوڑی تے آریائی اثر نال ٹے وجھوں دونوں لسانی گروہ ہوند وچ آئے جنہاں دے لفظاں دے بھنڈار نے اک دوجے توں اثر لیا سی پر پھیر وی ایسہ دونوں گروہ اپنے اصل گرامری ڈھانچے تے کافی حد توڑی قائم رہے۔ آریائی گروہ دی پہلی شکل نوں ویدک تے بعد دی بنائی سواری یاں شدھ شکل نوں سنسکرت آکھیا جاندا اے۔ دوجے گروہ وچ غیر آریائی یاں مقامی زبانان آؤندیاں نیں جس نوں پراکرت تے ایسہ ترقی کیتی (یاں وگڑی) شکل نوں اپ بھرنش آکھیا جاندا اے۔ ایس دوجے گروہ نال سدھا تعلق رکھن والیاں زبانان براہوئی تے منڈاری وغیرہ نیں تے ترقی یافتہ زبانان سندھ وادی وچ بولیاں جان والیاں سندھی۔ پنجابی۔ اردو وغیرہ نیں۔

کیتی بحث دے ٹے وجھوں دووڑے گروہ سامنے آئے سن نوں نظریئے والیاں پنجابی نوں پراکرت یاں اوس ویلے دیاں مقامی بولیاں دراوڑی وچوں نکلی دیا اے جدوں کہ پرانے نظریئے والے پنجابی نوں ویدک سنسکرت وچوں نکلی دسدے نیں۔ ایس بارے وچاراں دی دس پانڈیاں ڈاکٹر بنارس داس جین ایسہ گل تے من دے نیں کہ آریاں دے آؤن توں پہلاں پنجاب دے لوک دراوڑی ٹبر دیاں زبانان بولدے سن جنہاں وچوں براہوئی زبان ہن وی بلوچستان بولی جاندی اے پر نال ای اوہ ایسہ وی کہندے نیں کہ آریہ لوک جدوں انڈو یورپین ٹبر دیاں بولیاں لے کے پنجاب آئے اتھے صدیاں تک رہ

کے اوہناں رگ وید بنایا ہوئی ہوئی ایسہ لوک مشرق ول دودھ دے چلے گئے اوہناں دے نال
 آریہ تہذیب تے سنسکرت زبان وی پھیل گئی آریہ تہذیب تے سنسکرت زبان وچ کجھ
 ایسی طاقت سی جو ایس نے داروڑی وغیرہ پرانی تہذیب تے زبان اتے غلبہ پالیا تے
 اوہناں دی تھاں آپ مل لئی ڈاکٹر ہوراں دا خیال اے کہ جس بولی وچ وید بنائے گئے۔
 ایہدے وچ تے چالو بولیاں وچ اینویں تھوڑا جیہا فرق سی ایس نوں اوہناں عام آریہ بولی
 آکھیا اے جس دا بعد وچ چھ سو ق م دے لگ بھگ نال پراکرت پیا پر ایس دے مقابلے
 وچ علمی آریہ جس دا روپ ٹھیٹھ ہو گیا سی۔ اوس نوں سنسکرت آکھیا گیا۔ ڈاکٹر جین
 ہوراں پنجابی نوں عام آریہ یاں پراکرت وچوں نکلی دیا اے۔

پرانے نظریے دے حامیاں وچوں اک ^۸۔ ڈاکٹر موہن سنگھ وی نیں اوہناں دا بیان
 اے کہ ”ہر کوئی یقین نال کہہ سکدا اے کہ پنجابی اک سنسکرت جانی بولی ہے اتے ون
 سونے سھیا چار دی پر تیک ہے۔“

پرانے نظریے دی حمایت تے نویں نظریے دی مخالفت کردیاں پریم پرکاش سنگھ نے
 گورو نانک دیو یونیورسٹی امرتسر (بھارت) دے رسالہ ”کھوج درپن“ شماره ۵، جنوری
 ۱۹۷۶ء وچ اک مضمون لکھیا اے جیہدا سرناٹوں اے ”پنجابی بھاشا: آریہ کہ اناریہ؟“
 اوہناں مضمون دے شروع وچ ای پروفیسر پراشر دے قول نوں ٹھیک من دیاں ایس نوں
 نقل کیتا اے:

۹۔ اوس پرانے سے وچ اوہی بھاشا جس توں اوج ویدک یاں
 سنسکرت آکھدے ہاں پنجاب دی ہی بھاشا ارتھت اوس ویلے دی
 پنجابی ہی سی اتے اجوکی پنجابی اوسے دا ہی وکت روپ ہے سو
 اجوکی پنجابی دا اوہو پرانا سنسکرت والا تھوڑے ہیر پھیر نال اوہی
 ڈھانچے تے سروپ ہے۔“

مضمون نگار دا نظریہ اوہدے اپنے اکھراں وچ اوج اے:

۱۰۔ ”ویداں دی بولی نیں پنجابی کہہ سکدے ہاں بھانویں اوس دا
 وگیا تک نال ویدک بھاشا، پر تھم پراکرت، ویدک سنسکرت یاں وید

کی آوی لیا جاندا ہے۔“

پرانے نظریئے والیاں وچوں ڈاکٹر بناری داس جین کمنڈے نیں کہ پنجابی عام آریہ وچوں نکلی، عام آریہ اوہناں دے وچار موجب اوہ اے بیہمی آریاں دے اتھے آؤن نال عوام دی بولی بنی۔ ایہدے وچ ای وید بنے پر اوہ لوکاں دی بولی تے ویداں دی بولی وچ تھوڑا فرق دسدے نیں۔ پریم پرکاش سنگھ دا آکھنا اے کہ پنجابی ویداں دی بولی وچوں نکلی۔ پروفیسر پراشرتے ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ پنجابی نوں سنسکرت وچوں نکلی دسدے نیں۔ ایہہ سارے سیانے ایہہ تے من دے نیں کہ آریاں دی بولی ویدک یاں سنسکرت تے مقامی اثر پیا پر اوہ ایہہ کمنڈے نیں کہ ایہہ اثر صرف لغوی سی جدوں کہ نویں نظریئے دے حامی سیانے ایس دے بالکل الٹ گل کردے نیں کہ آریا کیوں جے گھٹ گنتی وچ سن ایس لئی اوہناں دی بولی نے مقامی بولی دے صرف لغت دے حصے نوں متاثر کیتا۔ پرانے نظریئے والیاں وانگوں نویں نظریئے والے ایہہ من دے نیں کہ آریاں دی بولی نوں مقامی بولیاں نے جس روپ وچ گھٹ متاثر کیتا ایہہ ویدک دا روپ اے اختلاف اتھے آن کے ہوندا اے پرانے نظریئے والے پنجابی نوں ویدک وچوں نکلی کمنڈے نیں جدوں کہ نویں نظریئے والے پراکرت وچوں، نویں نظریئے والیاں کول ایس سلسلے وچ ودھیریاں دلیلاں تے چوکھے ثبوت نیں اتھے ایہناں وچوں کجھ دا ای ذکر کیتا جا سکدا اے:

ایہہ گل تے دونویں دھڑے من دے نیں کہ آریاں دے آؤن تے آریاں دی زبان تے مقامی زباناں اوہ نہ رہیاں جو اوہ پہلاں سن پر اوہ اپنی ایس گل تے اڑے ہوئے نیں کہ آریاں دی زبان تے مقامی زباناں دا گرامری ڈھانچہ انجے ای رہیا۔

ایس سلسلے وچ نویں نظریئے دے حامیاں دا خیال اے کہ ویدک دی گل تے اک بنے رکھو جس شدھ سنسکرت دی گل پرانے نظریئے والے کردے نیں۔ مقامی اثر توں اوہ وی بچ نہ سکی گوں اوس نوں وی پورے طور تے آریائی نہیں آکھیا جا سکدا کیوں جے صوتیاتی ڈھانچے توں لے کے شہد اولی جیکر شدھ سنسکرت وچ غیر آریائی عنصر ڈھیر موجود اے مثال لئی پہلاں صوتیات ول آؤ:

۱۔ آریائی کنبے دیاں مشہور زبانیں فارسی۔ یونانی۔ لاطینی وغیرہ نال سنسکرت نون رکھ کے ایہدے صوتی ڈھانچے تے گوہ کیتا جاوے تے ایہدے وچ باہلا فرق نظر آؤندا اے جیویں ایہہ کہ فارسی وچ حروف صحیح (Consonants) دی کنتی ۳۱ اے ایہدے وچوں عربی توں ادھار لئے ہم مخرج حرفاں۔ ط ت ذ ز ض ظ ث س ص وغیرہ نون کڈھ دتا جائے تے کنتی ۲۰ رہ جاندی اے۔ ایہو ۲۰ حرف نیں جیہڑے آریائی صوتاں دی نمائندگی کردے نیں انج ای یونانی وچ ۱۹ تے لاطینی وچ ۱۷ حرف نیں پر سنسکرت وچ ایہناں حرفاں دی کنتی ماشاء اللہ ۳۳ بن دی اے۔ باقی دے ایہہ ۱۳ حرف کتھوں آگئے؟ ظاہر اے مقامی یاں غیر آریائی نیں

ایس توں اڈد ہم ہائیہ گھ۔۔ چھ۔ دھ۔ بھ تے سخت ہائیہ ٹھ۔ ڈھ۔ توں آریائی زبانیں خالی نیں۔ مثلاً ”اوستا وچ ٹھ۔ ڈھ۔ بھ۔ چھ۔ جھ تے گ صوتاں وی موجود نیں۔ جدوں کہ سنسکرت وچ ایہہ سکھے صوتاں موجود نیں۔ ایہہ اصل وچ منڈا گروہ دیاں آوازاں نیں۔

انج ای گل لفظاں دی اے ”پانی“ دا لفظ سنسکرت توں اڈھور کے آریائی زبان وچ نہیں ملدا جدوں کہ منڈا گروہ دیاں زبانیں باوری۔ تریموکی۔ گوری وغیرہ وچ ایہہ موجود اے۔ ظاہر اے ایہہ لفظ سنسکرت نے مقامی زبانوں کولوں لیا اے انج ای ہور کئی لفظ ایہہ نہیں جیہڑے سنسکرت وچ تے موجود نیں پر دو جیاں آریائی گروہ دیاں زبانیں وچ موجود نیں ایہو مقامی زبانیں وچ لفظاں دے سلسلے وچ ہو سکدا اے عین الحق فرید کوٹی دا بیان اے کہ انج توں ڈھائی ہزار ورھے پہلاں وی عوامی بول چال وچ غیر آریائی عنصر غالب سی۔

مطلب ایہہ ہویا کہ سنسکرت اوس زبان دا ناں اے جیہڑی آریائی زبان اتے مقامی زبانیں دے اثر دے سٹے وچ ہوند وچ آئی جس زبان نون پرانے نظریے دے حامی شدہ یاں ٹھیٹھ زبان آکھدے نیں۔ اوہدے اتے مقامی یاں غیر آریائی اثر دا ایہہ حال اے تے ویدک دی کیہ صورت ہووے گی جس بارے پرانے نظریے دے حامی آپوں من دے نیں کہ ایہہ عام آریہ بولی اے۔

ہن آؤ پر اکت یاں پر اکتاں دل جنہوں نویں نظریے دے حامی غیر آریائی یاں
 دراوڑی من دے نیں۔ ایہناں دا خیال اے کہ ۳۔ برصغیر دے شمالی حصے دیاں پر اکتاں
 دا صوتی تجزیہ کرن نال ایہہ گل ثابت ہوندی اے کہ ایہہ زباناں دراوڑی تے منڈا گروہ
 دے رلن ملن نال ہوند وچ آئیاں نیں۔ مثلاً ”غنائی تے ٹھوی صوتاں دراوڑی گروہ دیاں
 اچھتاواں نیں ایہہ صوتاں نہ تے آریائی گروہ وچ موجود نیں تے نہ ای منڈا گروہ وچ
 انج ہائیے آوازاں گھ۔ چھ۔ دھ وغیرہ منڈا گروہ دیاں اچھتاواں نیں بیہرٹیاں دراوڑی
 گروہ وچ غائب نیں۔

انج ای معاملہ صرف و نحو (گرامر) دا اے اکثر کھوجیاں دا ایہہ خیال اے کہ صرف و
 نحو دے لحاظ نال سنسکرت تے پنجابی اردو وغیرہ زباناں دو اوڈو اوڈ حقیقی نال تعلق رکھدیاں
 نیں۔ ایس لحاظ نال ایہناں دو گروہاں وچ کوئی رشتہ موجود نہیں ایہہ گل گریسن نے
 اپنے مشہور زمانہ ”ہندوستان دے لسانیاتی جائزہ“ جلد ۹ حصہ اول وچ وی منی اے۔

ب: پنجابی دا کنبہ غیر آریائی یاں دراوڑی / منڈا اے

ہن ایہہ گل نتری کہ ۳۔ سنسکرت تے مقامی زباناں جنہاں نوں پر اکت کہاں گے
 ایہناں اک دو بے نوں لفظی لحاظ نال متاثر کیتا۔ پر اکت یاں مقامی زباناں نے سنسکرت
 یاں ویدک دی صوتیات نوں متاثر کیتا جدوں کہ سنسکرت صوتی یاں گرامری لحاظ نال
 ایہناں نوں متاثر نہ کر سکی۔ ایہو وجہ اے کہ صرف و نحو دے لحاظ نال سندھ وادی دیاں
 اجوکیاں زباناں جنہاں وچ پنجابی وی شامل اے سنسکرت نالوں زیادہ منڈا تے دراوڑی
 گروہ دیاں زباناں نال رلدیاں نیں ایس سلسلے وچ ضمیراں۔ سائے تے لا حقیقی، مفعولی
 علامتاں، زمانے تے حالتاں تے لفظاں دے پنجابی دراوڑی اشتراک لئی مزید دیکھو عین
 الحق فرید کوٹی دی کتاب اردو زبان کی قدیم تاریخ، مطلب ایہہ اے کہ پنجابی دا کنبہ
 دراوڑی / منڈا دا کنبہ اے۔

ایہناں ساریاں گلاں دے سامنے آؤن دے باوجود پرانے نظریے والے ایس گل
 تے اڑے ہوئے نیں کہ پنجابی سنسکرتی کنبہ دی اے تے نواں دراوڑی / منڈا کنبہ والا
 نظریہ غیر سائنسی اے حالانکہ دیلاں نال ایہہ گل ثابت ہو چکی اے کہ پنجابی دا تعلق

سنسکرت یاں ویدک دی تھاں پراکرت یاں اوہناں غیر آریائی بولیاں نال اے جیہڑیاں
 اوس زمانے وچ بولیاں جا رہیاں سن تے ایہہ دراوڑی تے منڈاگروہ دیاں بولیاں سن۔
 ایہہ گل وی ثابت ہو چکی اے کہ سنسکرت جس نوں ٹھیکہ یاں شد آریائی آکھدے نیں۔
 ایہہ آپ اشدھ یاں غیر آریائی عنصر رکھدی اے پرانے نظریے والے خبرے اپنے
 نظریے اتے ایس کر کے اڑے ہوئے نیں کہ اوہ سنسکرت دا اج دی اوس پنجابی
 (گورکھی) نال ٹاکرا کر دے نیں۔ بیہڑی اوہناں آپوں سنسکرتی عنصر واڑ کے لکھتی روپ
 وچ ہوند وچ لیاندی اے ظاہر اے ایس خود ساختہ پنجابی دا اصل پنجابی نال رشتہ ہولی ہولی
 گھٹ رہیا اے جدوں ایہہ رشتہ بالکل مک جائے گا تے ایس دے نتیجے وچ بیہڑی زبان
 ہوند وچ آوے گی اوس بارے بلاشبہ آکھیا جاسکے گا کہ اوہ سنسکرتی کنبے دی اے حال دی
 گھڑی نویاں کھوجاں تے دلیلاں نوں دیندیاں اصل پنجابی نوں سنسکرتی یاں آریائی کنبے
 دی آکھن تے دل نہیں کردا۔ ہاں اپنی گل آکھی جا سکدی اے کہ نویں نظریے نوں ودھ
 توں ودھ واضح تے ایہدیاں دلیلاں نوں ودھ توں ودھ منطقی بنان دی گنجائش حالی ہے، تے
 آس کیتی جا سکدی اے کہ جیویں لسانیات دے سیانے ایس پاسے جٹے ہوئے نیں آؤندی
 بھلک وچ ایہہ نظریہ اپنی ہور واضح صورت تے ہور دلیل بھرے ڈھنگ وچ سامنے آئے
 گاتے ہر من پیارا ہووے گا۔

۲۔ پنجابی زبان دی صوتی بنسٹر

(الف) صوتیہ تے علامتی روپ

مسٹر ایم اے۔ کے ہالڈے نے زبان نوں اک منظم رولا آکھیا سی۔ اوہ ایس لئی کہ
 زبان دا جوڑ میل بولن، سنن تے سمجھن نال اے۔ انسان نے اپنے مقصد یاں مدعا دی
 دس پان لئی جووی اڈواڈ آوازاں کڈھیاں ایہہ کوئی حرف نہیں سن سگوں آوازاں دیاں
 مرکب، رلیاں ملیاں مختصر تے لمیاں شکلاں سن جنہاں نوں ہولی ہولی سمجھ سمجھا پاروں
 لسانیاتی تنظیم پاروں مختصر آوازاں نوں کلمہ یاں لفظ تے لمیاں تے سلسلے وار آوازاں نوں
 جملہ یاں فقرہ آکھیا گیا۔

آوازاں دے مختصر مجموعے (کلمہ یاں لفظ) تے گوہ کیتا جاوے تے ایہہ اڈو اڈو قسم دیاں صوتاں تے ادھار ہوندا اے جنہاں نوں سنن والا سنن گیکیاں ٹوٹے کر کے شناخت کر سکدا اے جیویں ایہہ کہ اک بندہ کہندا اے ”گل سن“ ایہہ اک جملہ اے جیہدے وچ دو کلمے نیں ایہہ کلمے یاں لفظ آگوں دونہہ دونہہ حصیاں وچ ونڈے ہوئے نیں۔ جنہاں نوں اسی علامتاں راہیں گل تے سن ن وکھرے کر سکے آں۔ ایہہ آوازاں دیاں اڈو اڈو اکائیاں نیں ایس کلمے وچ لفظ ”گل“ نوں جے اسی ”چل“ بنا لیجے ایہہ پہلے کلمے توں ایس لحاظ نال اڈو ہو جائے گا کہ ایہدے وچ دو صوتاں وچوں پہلی صوت ہو ر اے گ نہیں اے۔ ایہہ وی صوت دی اک اکائی اے زبان وچ دیاں آوازاں یاں صوتاں دیاں ایہہ دکھو وکھ پچھاتے جان والیاں اکائیاں نوں صوتیہ (Phonemes) آکھدے نیں تے ایہناں اکائیاں نوں لکھتی علامتاں دے روپ دین نوں ہجایاں رسم الخط کہیا جاندا اے۔

صوتی اکائیاں صوتیہ یاں Phonemes کسے وی زبان دی عمارت دی اساری وچ اک اٹ وانگوں ہوندے نیں جنہاں دے بناں عمارت دی اساری ممکن ای نہیں ہو سکدی۔ زبان بارے ٹھک سر سمجھ سمجھا لئی ایہناں صوتی اکائیاں دی دریافت تے ایہناں نوں لکھتی یاں علامتی روپ دین نال زبان وچ نہ صرف اک تنظیم پنکری سگوں ایس انتاں دی ترقی وی کہیتی تے ایس واسطے نال انسان نے حیاتی دے دوجے انگاں وچ اپنی وڈھپ دے جھنڈے گڈے تے ایہہ سلسلہ قیامت توڑی جاری رہے گا۔

(ب) پنجابی لئی فارسی رسم الخط

پنجابی اک ودھیری ترقی وندتے پرانی زبان اے جیہدا پنج ہزار ورھے توں وی پہلاں دالسانی ماضی تے اٹھ سو ورھے دا ادبی ورثہ رنگ برنگے جذبیاں تے خیالاں نال تک و تک بھریا ہویا اے۔ پنجابی لئی اڈو اڈو زمانیاں وچ اڈو اڈو لکھتی روپ اپنائے گئے۔ پر جدوں ایس اج دا پچھاتے جان والا روپ وٹایا اوس ویلے غالب خیال ایہو اے کہ ایہہ فارسی رسم الخط وچ لکھی گئی ایڈوں گروں گورکھی - ہندی - سندھی تے رومن رسم الخط وی ایہدے لکھن لئی ورتے گئے۔ ایس ویلے ایہہ دو وڈے رسم الخطاں فارسی رسم الخط تے

گورکھی رسم و الخط وچ لکھی جارہی ہے۔

پنجابی دا ودھیرا ادب کیوں جے فارسی رسم الخط وچ اے نالے ایہہ کہ پنجابی دے مڈھ نکاس تے ایہدے واہدے تے اساری وچ فارسی عربی نے ودھیرا حصہ لیا، ایس لئی ایہو رسم الخط ایہدے مزاج موجب مٹھدا رسم الخط مٹھیا جا سکدا ہے۔ ایہہ وکھری گل اے کہ بیٹے اٹھ سو ورھیاں وچ ایس نوں ادبی یاں لٹریچر دے اظہار لئی ورتیا ضرور گیا۔ پر علمی کچھوں ایس نال دھروای ہوندا رہیا تے ایس نوں کے پدھرتے وی تعلیم دا باقاعدہ ذریعہ بنان دی کھمبل نہ کیتی گئی جس دے سٹے و جھوں ایہدے تے لسانیاتی کچھوں نہ تے گوہ کیتا گیا تے نہ ای ایس دیاں اچھتاواں نوں گویا گیا۔ ایہدے وچ رسم الخط تے املا دا مسئلہ وی آؤندا اے شروع وچ جیہڑ رسم الخط پنجابی لئی اپنایا گیا اوہ مقامی لوڑاں نوں فارسی عربی رسم الخط دے قاعدے کلیاں نال رلا کے بنایا گیا سی جیہڑ اک لحاظ نال نامکمل سی پھیرجدوں اردو نے اپنی وکھ پچھان بھاری تے ایہو رسم الخط اردو واسطے اپنایا گیا پر ایہہ آکھنا پیندا اے کہ اردو نوں تعلیمی پدھرتے لیون دے لئی ایہدی ترقی لئی ہر کچھوں کم کیتا گیا جیہدے پھل سروپ اردو اک ترقی وند زبان بن کے پنجابی توں وی اگے لنگھ گئی تے حالت ایہہ ہو گئی کہ پنجابی نوں اردو رسم الخط راہیں لکھیا تے پڑھیا جان ڈیہہ پیا جیہدی وجہ نال ایہدے رسم الخط ول ہو ردھیان دین دی یاں تے لوڑ نہ محسوس کیتی گئی تے یاں ایس بارے آہمکس کولوں کم لیا گیا۔ گورکھی رسم الخط بنان والیاں وی کیوں جے اپنا ایہہ کم نقل مارن توں اگے لے جان دا جتن نہیں کیتا ایس لئی ایہہ رسم الخط وی کئی لحاظ نال نامکمل ای رہ گیا۔ ایہو وجہ اے کہ ایہدے بنائے جان توں لے کے آج توڑی ایہدے وچ کئی قسم دیاں تبدیلیاں ہو چکیاں نیں ساڈے ویکھدیاں وی کئی تبدیلیاں ہوند وچ آئیاں نیں پر پھیر وی ایہدے وچ کئی گھاناں کئی خامیاں نیں۔ خاص کر کے عربی فارسی ترکی صوتیاں (Phonemes) توں ایس رسم الخط نوں دور رکھن دا جتن ایہدے نامکمل ہون دی سب توں وڈی دلیل اے۔

(ج) پنجابی دے مڈھلے صوتیے

پنجابی زبان دے صوتی نظام اتے گوہ کیتا جاوے تے ایہہ گل نتردی اے کہ ایہہ

غیر آریائی (دراوڑی / منڈا) فارسی عربی تے ترکی عنصران تے ادھاراے ایہدے ڈھلے
صونیے (Phonemes) ایہہ نیں:-

اب بھ پ چھ ت تھ ٹ ٹھ ج جھ چ چھ خ ددھ ڈ ڈھ ر زھ ژ ٹھ ز س
ش غ ف ک کھ گ گھ ل لھ م مھ ن نھ وہ وئی یے۔

(د) پنجابی دے غیر مقامی صونیے

ہن جیکر اسی پنجابی ادب دے اٹھ سو ورھیاں دے خزانے دل نظر مارنے آل
ایہدے وچ سانوں ایہناں صوتیاں (phonemes) نال رلدیاں ملدیاں آوازاں والے
کچھ ہور صونیے (Phonemes) وی ملدے نیں جیہڑے عام کر کے عربی، فارسی،
ترکی زباناں وچوں آئے کھلیاں وچ املا ہوئے نیں ایہہ کوئی اک دو نہیں سگوں ایہناں
دی گنتی نو (9) اے ایہہ عمل قدرتی طور تے ہوند وچ آیا کیوں جے ایہناں زباناں دا
جیہڑا لفظ پنجابی وچ اپنی او سے املا نال آیا اوہ اپنے نال اپنی املا دا اوہ انگ وی لیا یا جیویں
ایہہ کہ جدوں ثابت، حکم، ذکر، صاف، عرض، طب، غلطیاں عقل لفظ آئے اوہ اپنی ایسے
املا نال پنجابی وچ لکھے گئے کیوں جے فارسی رسم الخط وچ لکھی جا رہی پنجابی دی املا دا کنبہ
ایہناں دے نالدا ای سی انج

ش - ح - ذ - ص - ض - ط - ظ - ع - ق دا پنجابی دے علامتی (لکھتی) بھنڈار
وچ واہدا ہویا، انج بھانویں کہ ایہناں نال رلدیاں ملدیاں آوازاں پنجابی کولوں پہلاں
موجود سن جیویں:

س	لئی	ش - ص
ہ	لئی	ح
ز - ج	لئی	ژ ذ ض ظ
ت	لئی	ط
ا	لئی	ع
ک	لئی	ق

جے ایہناں حرفاں نوں ایہناں عربی فارسی دے لفظاں دی املا لئی ورتیا جاندا تے

صورت کلمہ انج بن دی

کلم - زکر - ساف - ارز - تب - غلت - اکل ، ظاہر اے انج دو نقصان ہوندے اک تے ایسہ کہ اکو اچارن دے دو لفظاں وچ وکھرا پن شناخت نہ ہو سکدا (اسرار - اصرار) دو بے اشتقاق ویلے ایسناں دے مادے (Root) لہنے آو کھے ہو جاندے۔ ایسے کر کے جدوں ایسہ لفظ پنجابی وچ آئے او سے املا نال لکھے گئے تے ایس ویلے وی ایسہ طریقہ چالو اے ظاہر اے جدوں ایسہ لفظ او سے املا نال لکھے گئے تے نال اوس زبان دے حرف وی لیائے انج ایسہ پنجابی وچ آن کے پنجابی دے حرف یاں صونیسے (Phonemes) بن گئے۔

ایسہ گل ٹھیک اے کہ پنجابی وچ ایسناں حرفاں دے اچارن یاں مخرج وکھ وکھ موجود نہیں ایسو معاملہ اردو دا اے پر اردو نے ایسہ سارے حرف اپنالے نیں ایس لئی کہ ایس دے بناں کوئی چارا نہیں سی حالانکہ ایس عمل تے ودھیرے اعتراض وی کیتے گئے جیویں ایسہ کہ جدوں ایسہ آوازاں علامتی حرفاں دے روپ وچ اردو وچ موجود نیں تے پھیرا ایسناں دو ہریاں تیریاں علامتاں (جیہڑیاں کہ صرف کتابی نیں) نوں اپنان دا کیہ تک اے؟ ڈاکٹر شوکت سبزداری ہوراں اپنی کتاب ”اردو لسانیات“ وچ ایسناں اعتراضاں دا بڑے منطقی ڈھنگ وچ جواب دتا اے تے ایسناں آوازاں یاں حرفاں دے اردو وچ شامل کرن دے جواز بارے دس پائی اے۔ اوہناں اپنے جواب دی بنیاد Etymology دے مصنف مسٹر اس دے ایس بیان اتے رکھی اے

۱۴۔ ”ظاہر اے کہ لسانیات دا جوڑ میل ہن انسانی آوازاں دی تھاں

صوتیاں نال اے آوازاں نال اوس ویلے بحث کیتی جاندی اے

جدوں اسی کے زبان دے صوتیاں توں جانوں نہ ہوئے۔“

۱۔ دو اکو آواز والے حرف جے زبان دے دو کھلیاں نوں وکھریاں کرن دا کارن بنن تے اوہ اڈو اڈو صونیسے گئے جان گے ۱۵۔

۲۔ جے تقریر ول ویکھدیاں تحریر وچ وی ایسہ فرق نہ رکھیا جاوے تے اوکڑ دوہری بن جاوے گی انج بار (بھار) تے بار (پھل) ورگے اکو روپ دے لفظاں دی گنتی ودھ

جائے گی تے ایسہ زبان دے مقصدی پنے دے الٹ اے۔
 ۳۔ عربی فارسی والیاں کولوں ایسہ حرف نہیں لئے گئے سگوں کلمے لئے گئے نہیں تے
 عربی فارسی والیاں ایسناں کلمیاں نوں ذض وغیرہ نال املا کیتا اے

(ر) پنجابی صوتیاں دی مکمل پٹی

ایسناں حرفاں نوں پنجابی وچ رلان توں مگروں پنجابی صوتیاں (Phonemes) دی
 مکمل پٹی انج بنی:

۱۔ پ بھ پ پھ ت تھ ٹ ٹھ ج جھ چ چھ خ ددھ ڈ ڈھ ر رھ ژ ژھ
 ز ژ ذ ض ظ س ش ص ش غ ف ک کھ ق گ گھ ل لہ لہ م مھ ن نھ و
 ع ع ی یے

(س) ہائے صوتاں دا اچارن

ہائے صوتاں جیویں بھ پھ تھ وغیرہ بارے ایسہ نظریہ ہن گھٹ و گھٹ ہریدھر
 تے من لیا گیا اے کہ ایسہ مرکب نہیں سگوں مفردیاں کلیاں آوازاں نہیں مطلب
 ایسہ اے کہ گھر دے جے گھ زبر ر = گھر ہون گے انج نہیں ہون گے گھ کی
 بنی گھ + ر = گھرا ایسدا مطلب ایسہ ہویا کہ پنجابی وچ مرکب حرف دا کوئی وجود
 نہیں۔

ہائے آوازاں دے اچارن یاں تلفظ پنجابی وچ مختلف دیکھے گئے نہیں ۱۔ ڈاکٹر
 بنارس داس جین نے ایس دیاں تن صورتاں دیاں نیں :-

۱۔ جدوں ایسہ حرف لفظ دے شروع وچ ہون بھ نوں پ جھ نوں ج، دھ
 نوں ت، ڈھ نوں ٹ تے گھ نوں ک کر کے بولدے نیں بھائی، جھگڑا، دھار،
 ڈھیر، گھوڑا وچ اتے دے غیر ہائے حرفاں توں بعد دے حرف علت نیویں سر
 وچ بولے جاندے نیں۔

۲۔ جدوں ایسہ ہائے حرف کسے لفظ دے وچکار آؤن تے ایس دے اچارن
 دی صورت ایسہ بن دی اے کہ ہائے حرف توں پہلے آؤن والے حرف علت

اتے زور پیندا ہووے تے ایہناں حرفاں دا تلفظ ب ج و ڈگ و انگ ہوندا اے
تے زور دا حرف علت اچے سر نال بولیا جاوے گا جویں گہا، بجھا، ودھ، وڈھ، نگھی
۳- جدوں ایہہ حرف لفظ دے دیکار ہون تے اوہناں توں پچھن والے حرف علت اتے زور
پیندا ہووے تے حرف ب ج و ڈگ کر کے بولے جان گے پر پچھوں آؤن والا حرف نیویں سروج
بولیا جاوے گا۔ جویں بھایا، بجھایا، ودھایا

ہایہ صوتیاں دی اپنی تے اصلی صورت پنجابی دے ملتان، جانگوتے سرائیکی لہجیاں وچ دیکھی جا
سکدی اے۔ جیہڑے بھ۔ جھ۔ گھ۔ دھ۔ ڈھ نوں خاص طور تے سینے وچوں کڈ حدے تے پورا منہ
بھر کے بولدے نیں۔

(ش) روشن ل تے الثاویں ل

پنجابی وچ ل دیاں دو صورتاں نیں اک ل روشن یاں اردو وانگریوی جیویں ال، بل،
مل، لائو، الی وغیرہ وچ تے دوجی گندل، ہالی، بلد عام کر کے الثاویں ل لفظ دے پھیکڑتے
آؤندا اے پر لفظ دے وچالے وی آسکدا اے جیویں ڈھالناں وچ ایس دا اچارن تے شد
والے لفظ وچ آئے روشن ل نال ہوندا اے۔ ل لفظ دے شروع وچ آؤن والا لام ہمیشہ
روشن لام ہوندا۔

دوجی صورت وچ ل تے زدی ملی جلی صورت نال بولیا جاندا اے جیویں گندل نوں
گندلڑ وانگ (ل) اچارن گلیاں زبان دی نوک نوں تالو نال لاکے باہر نوں سٹیا جاندا
اے۔ ایس کر کے ایس نوں الثاویں ل آکھدے نیں انجے ای ہالی نوں ہالڑی وانگ
الثاویں ل دی ایہہ صورت اپنے سمو لپے تے بھر پور روپ وچ پنجابی دے جانگولجے وچ
دیکھی جا سکدی اے۔ پر ایس دی محسوس کیتی جان والی شکل جیہڑی کہ جانگولجے نال ای
رلدی ملدی اے گھٹ و گھٹ سارے ای پنجاب ہج موجود اے ایس کر کے پنجابی رسم
الخط دی پٹی وچ ل دیاں دو صورتاں شامل کرن ہنناں چارہ نہیں پہلی صورت یعنی روشن لام
بارتے تے مسئلہ کوئی نہیں دوجی الثاویں ل دی صورت ایہہ اے کہ ۱۸۔ ایہدے وچ کجھ
پنجابی لفظ اوہے نیں جنہاں وچ روشن لام بلاؤتے ہووے مطلب تے الثاویں بلاؤتے ہووے۔
کیوں جے انج صرف پنجابی وچ ای ایس لئی ایس دے اچارن لئی علامت دا ہونا

ضروری ہے۔ ایہدے لئی اک علامت دا بھہا، پہلاں ملدا ہے تے ایہہ اے گول جرم "○" جس ل اتے گول جزم "○" ہووے اوس نوں اٹاویں ل اچار یا جاوے جیویں ہانی، گندل، گھٹا، بلد، بھولا، بلا، چالی، سالا، سوہلے، کھولا

(ص) ساویں تے اڑن

ل، وانگوں پنجابی وچ ن، دیاں دو صورتاں نیں تے ایہہ وی غیر علاقائی مطلب ہے سارے پنجاب وچ کھنڈیاں ہویاں نیں جے ل دی سپورن صورت جانگو وچ ہے تے ن دی سپورن صورت ملتان وچ موجود ہے۔ سندھی وچ وی ایس نوں محسوس کیتا جا سکدا ہے پنجابی وچ آسان تے عام ہے جیویں ہرنی، کرنا، چرنا، چھڑنا، مانی تے اوہناں وغیرہ وچ تے وچ ن جس نوں اڑن آکھدے نیں جیویں پانی، ہانی، کھان، جان، پچھان، (ایہدے اچارن ویلے زبان تالو نال لگ کے باہرول جھٹکے نال آوندی ہے) ایہناں لفظاں دے تلفظ کچھ انج بن دے نیں پانزیں، ہانزیں، کھانز، جانز، پچھانز، ایسے لئی ملتان وچ بولی دیاں بعض لکھتاں وچ ایہناں لفظاں نوں انج ای وی کھیا گیا ہے پر بعض وچ ایہدے لئی علامت گھڑی گئی ہے ن اتے "ط" جیویں پاتی، ہانی، کھان، جان، پچھان، "ا" ایس سلسلے وچ اک بھہا ایہہ ہے کہ اڑن دے اچارن لئی گول جزم کولوں کم لیا جاوے جیویں پانی، ہانی، کھان، جان، پچھان، سعید کریم ہوراں جزم دی ایہو شکل اپنائی ہے (کھوج ۱۵-۱۶) اک پرائیویٹ انجمن پاکستان پنجابی ادبی بورڈ نے دو نقطے اپنائے نیں جیویں پاتی ساڈا خیال ہے کہ حرف صحیح دی بیہرہی صورت اسان اپنائی ہے اوس وچ واہدا گھانا نہیں کرنا چاہیدا اک علامت گول جزم "○" بیہرہی اسان اٹاویں ل لئی ورتی سی اڑن لئی ورت سکنے آں پر ن دی اپنی صورت اوہو رہے ن انج سانوں ٹائپ لئی دو لامباں تے دو نوتاں نہیں بنائیاں پن گیاں سگوں صرف اک ل، تے اک ن بنا کے گول جزم "○" پان نال دو دے چار حرف صحیح بن سکھن گے۔ ۲۔ ایہو خیال اقبال صلاح الدین ہوراں دا وی ہے، انج صورت ایہہ بنے گی پانی، ہانی، کھان، جان، پچھان، پنجابی سائنس بورڈ تے ماہنامہ "ردیل" لاہور والیاں نے ایہو نشانی اپنائی ہے تے کمپیوٹر دے پروگرام وچ شامل کر لئی ہے۔ (لفظ توں بغیر: ن)

(ض) گول جزم دی شکل

جیویں کہ ل تے ن اتے اسی ایسہ علامت پا آئے آں (o) ایس دی شکل دائرے دی
ہونی چاہیدی اے۔ بندی دی نہیں

(ط) نون غنہ

غنہ دا کم ایسہ اے کہ ایسہ جتھے آوے اپنے پہلاں آؤن والے مصوتے یاں مہمتے
نون گنگناں کر دیندا اے پنجابی وچ غنہ والیاں کئی گنگنیاں آوازاں ملدیاں نیں جنہاں
وچ جے ایسہ آخر وچ آؤن تے ”ن“ نال تے جے شروع وچ یاں وچکار آؤن تے نون
دے نقطے تے غنہ دا نشان (ں) پاکے ظاہر کیتا تے پھیرا چار یا جاندا اے۔ اتھے ایسناں
غنہ والیاں آوازاں دیاں اڈو اڈو پنجابی صوتاں دی دس پائی جاندی اے۔ نال ایسناں دی
املا دی رواجی صورت وی دسی جاندی اے تاں جے گل نتر آوے:

ن نال رل کے آؤن والا غنہ

- ۱- تاں مصوتیاں پاروں پہلے مصوتے مگروں پنگنن والا غنہ بھائیں۔ ساویں کیویں،
جیویں، (بھال ویں۔ ساں ویں۔ کیوں ویں۔ جیوں ویں)
- ۲- ن توں پہلاں آؤن والے دو مصوتیاں دے وچکار پنگنن والا غنہ جیوں۔ سیوں
- جاؤن۔ آؤن۔ (سیں ون۔ جاں ون۔ آں ون)
- ۳- ن توں پہلاں آؤن والے مصوتیاں مگروں پنگنن والا غنہ جانا۔ رانا۔ پینا۔ اونا
- بھونا (جاں نا۔ ران نا۔ پین نا۔ اون نا)
- ۴- ن توں بعد آؤن والے صوتیاں مگروں آؤن والا غنہ جیوں۔ زمین سونا (جیوں ن۔
زمین ن۔ سوں نال)
- ۵- ن توں پہلاں آؤن والے حرفاں وچوں نکلن والا غنہ رنگن، رانجھن۔ گانمن
(رں گن۔ ران جھن۔ گل من)

م نال رل کے آؤن والا غنہ

- ۱- م توں پہلاں پنگنن والا غنہ
کم-چم-ڈرم-لماں (ک م • چ م- ڈرم- ل ماں)
 - ۲- م توں پہلاں آؤن والے مصوتیاں پاروں پنگنن والا غنہ
اماں-امبر-عام-نیلام (اں ماں-اں مبر-عال م-نی لاں م)
 - ۳- م توں گمروں آؤن والے مصوتیاں پاروں پنگنن والا غنہ
(جے-لے-دھمی (جم میں-لم میں-دھمیں)
 - ۴- ب نال رل کے آؤن والا غنہ جیہدی آواز م وانگ نکلی اے
انب-مجبب-کنب-رنا (اں مب-جھن مب-ک مب-رں مبا)
- عام غنے

- ۱- دو مصمتیاں (Consonants) وچ آؤن والا غنہ
کنگ-سنگ-جند-پنڈ (ک گ-س گ-جس د-ہں ڈ)
- ۲- آخر وچ آؤن والی غنے دی صورت
پنڈاں-مبھاں-جنداں- (ہں ڈاں-مجھ آں-جس داں)
- ۳- م توں پہلاں آؤن والا غنہ-بانہ-مونہ (منہ) مینہ

(ظ) مصوتے تے مصمتے

صوتیات دے اصولاں موجب ذکر کیتے صوتیاں (Phonemes) نوں آگوں وڈے پکھوں دو حصیاں وچ ونڈیا جاندا اے پہلے حصے وچ اوہ صوتی اکائیاں آؤندیاں نیں۔ جنہاں دے بولن وچ منہ دا کوئی حصہ کے قسم دی کوئی نتاریں رکاوٹ پاندا اے۔ ایہناں صوتیاں نوں حرف صحیح، مصمتے (Consonants) آکھیا جاندا اے، دوجی ونڈ وچ اوہ صوتیے آؤندے نیں جنہاں نوں منہ وچوں کڈھن لگیاں منہ نوں لگ بھگ کھلا چھڈ دتا جاندا اے۔ ایہناں نوں مصوتے حرف علت یاں Vowel آکھدے نیں۔

پنجابی مصمتیاں (Phonemes) دی ونڈ

ہکار بندشی	بندشی
بھ - پھ - تھ - ڈھ - ڈھ	ب - پ - ت - ٹ - د - ڈ - ط
ہکار صفیری	صفیری
x	ث - خ - ذ - ز - ژ - س - ش - ص - ض - ظ - غ - ف - و - ہ
ہکار پہلوی	پہلوی
ل	ل
ہکار ارتعاشی	ارتعاشی
رھ - ژھ	ر - ژ
ہکار گنگنے	گنگنے
م - نھ	م - ن
ہکار تالوی	تالوی
چھ - جھ	ا - چ - ع - ج
ہکار غشائی	غشائی
کھ - گھ	ک - گ
ہکار حلقی	حلقی
x	ح - ہ - غ - ق

موسیقی تے رو لے والیاں پنجابی صوتاں

بلوم فیلڈ دی ونڈ موجب ایہناں وچوں :-

موسیقی والیاں صوتاں

گنگنیاں : م - ن - مھ - نھ

پہلوی : ل - لھ

مصوتے : الف - وی تے ایہناں دیاں نکیاں وڈیاں آوازاں

روئے والیاں صوتاں

بندشی: ب-پ-ت-ث-د-ڈ-ط-بھ-چھ-تھ-ٹھ-دھ-ڈھ
 صغیری: ث-خ-ذ-ز-ژ-س-ش-ص-ض-ظ-غ-ف-و-ہ
 ارتعاشی: ر-ڑ-رھ-ڑھ

پنجابی مصوتیاں (Vowels) دی ونڈ

پنجابی دیاں دسیاں گیاں صوتی اکائیاں (Phonemes) وچ الف وی مصوتے

حرف علت یاں (Vowels) نیں پر ایہہ حرف اوس ویلے حرف صحیح سمجھتے یاں

(Consonant) ہوندے نیں جدوں ایہہ لفظ دے شروع وچ آون جیوں اول ویاہ یاں
 یکہ

(۱) پنجابی مصوتیاں (Vowels) دا ویروا

جیوں کہ ذکر آگیا اے مڈھلے کچھوں پنجابی وچ حرف علت مصوتے یاں Vowels

تن ای نیں الف-و-ی پر آگوں ایہناں دیاں وڈیاں چھوٹیاں کئی شکلاں نیں جنہاں
 دا ویروا ایچ اے:-

مصوتہ الف (الف) 'علتی آواز

۱- آدی "دی" توں پہلاں دو الفان دی آواز

۲- چار "چ" تے ر دے وچکار اک الف دی آواز

۳- تل "ل" تے ر دے وچکار ادھے الف دی آواز

مصوتہ و

۱- مولوی "و" توں پہلاں م نال ادھے الف تے ودی پوری آواز

۲- مور "و" تے ر دے وچکار پورے ودی آواز

۳- سور "و" تے ر دے وچکار س نال ادھے تے پھیر ودی پوری آواز

۴- سُر "و" تے ر دے وچکار ادھے ودی آواز

مصوتہ ی - یے

- ۱- میل چھوٹی ی دی آواز
 ۲- رل ادھی چھوٹی ی دی آواز
 ۳- تیل وڈی یے دی آواز
 ۴- میل ادھے الف تے وڈی ی دے آواز

(۲) علامتاں

اتے ذکر کیتیاں یاراں ^(۱۱) علتی آوازاں لئی پنجابی املا وچ کل چھ علامتاں نیں
 جنہاں نال یاراں ^(۱۱) ملتاں نوں ظاہر کر لیا جاندا اے:

زیر / ---

ایسہ ادھے الف دی آواز اے تے ہمیش حرف دے اتے پیندی اے جے ایسہ
 حرف علت یاں مصوتے دے نال آئے تے ایسہ اوس مصوتے دی آواز نوں الف دی
 آواز نال لسیاں کر دیندی اے۔
 نل - مولوی - میل

زیر / -----

ایسہ ادھی چھوٹی ی دی آواز اے تے ہمیش حرف دے تھلے پیندی اے حرف
 علت ی دی آواز نوں ظاہر کرن لئی جتھے ی ورتی جاوے اوس توں پہلے حرف تھلے زیر
 پائی جائے رل - میل
 پیش م -----

ایسہ ادھے و دی آواز اے تے ہمیش حرف دے اتے پیندی اے جے ایسہ و
 دے نال آوے تے و دی آواز نوں ڈیوڑھی کر دیندی اے۔ سُر - سُو

ایسہ لمی آواز اے جیہڑی کلی وی تے رل کے وی ورتی جانندی اے، جدوں ایسہ کلی آوے تے ایسہ اپنی اصل آواز وچ پچھانی جا سکدی اے (ارلی) پر جدوں رل کے آوے تے اپنے توں پہلے حرف دی آواز نوں اک الف جتاں لماں کر دیندی اے۔
چار۔ مار۔ سارا۔ کلا۔ ساری

الف مدہ آ

جدوں کے لفظ دے شروع وچ دو^{۲۲} الفاں دی آواز آجائے تے ایس نوں ظاہر کرن لئی مدہ ورتیا جاندا اے جیویں آدمی۔ آری۔ آرسی۔ آپ۔
واؤ

و دیاں دو آوازاں نیں اک حرف علت و جھوں تے اک حرف صحیح و جھوں حرف علت ویلے ایسہ دو پیشاں جتی آواز دیندا اے تے حرف صحیح ویلے انگریزی دے حرف V دی۔ مور۔ چور۔ گور۔ سور۔ طور۔ نور
چھوٹی وی وڈی ویلے

یے دیاں وی دو آوازاں نیں ایسے لئی ایسہ دو شکلاں وچ حرف صحیح یاں معصیتیاں وچ گئی گئی اے (ی۔ یے) ایسہ جدوں حرف دے شروع وچ آئے تے اپنی معصیتیاں والی آواز دیندی اے جیہڑی دونوں دی اکو اے انگریزی حروف V والی (یمن۔ یکہ) پر جدوں لفظ دے وچ آئے تے ایسہ اپنے توں پہلے حرف دی آواز نوں انگریزی E'vowel دے حساب نال لیاں کر دیندی اے میل (چھوٹی ی) یاں انگریزی Vowel A' دے حساب نال لیاں کر دیندی اے (میل (چھوٹی ی میل) (وڈی یے) ایسہ اک صورت ایسہدا آخرتے آؤنا اے اتھے ایسہ e یاں a آوازاں ایسہدے توں پہلے آئے حرف نوں لیاں کر کے ظاہر کویاں نیں۔

میری۔ کیاری (چھوٹی ی) میرے۔ کیارے۔ (وڈی یے)

(ع) پنجابی املا دے کچھ اصول

جیویں کہ کچھ گل کر آئے آں پنجابی دے صوتی نظام دے لحاظ نال پنجابی دا رسم الخط یاں املا نہ تے فارسی رسم الخط تے نہ ای گورکھی لپی مکمل اے املا وچ پیاں اڑچناں تے آوڑاں بارے کچھ چہ توں احساس چنگیا اے ساڈے اتھے مسئلہ ایس لئی گنجلدار ہو گیا اے کہ اک تے پنجابی دی کوئی درسی اہمیت نہیں دو جے ایہہ اردو دے واسطے نال لکھی پڑھی جاندی اے ایس کارن کئی گھلے ہوندے نیں بہر حال املا نوں مکمل تے سینڈرڈ بنان دیاں کئی انفرادی تے اجتماعی کوششاں ہویاں جنہاں وچ جو شواہ فضل الدین (مرحوم) دے رسالہ ”پنجابی دربار“ توں لے کے مرزا مقبول بیگ بدخشانی دی قواعد پنجابی (۱۹۷۳ء) سب شامل نیں پنجابی ادبی بورڈ لاہور (رجسٹرڈ) توں لے کے پاکستانی رائٹرز گلڈ دے پنجابی سب ریجن ٹیکر نے ایس بارے دوڑ بھج کیتی اے۔ سینڈری بورڈ لاہور دے ایم افضل تے ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں دے ادم نال اک کمیٹی نے ایس مسئلے تے وچار وٹاندا کر کے اپنے سٹے اک پمفلٹ دے روپ وچ چھاپے ایس نوں ”پنجابی ادب“ لاہور نے اگست ۱۹۶۲ء دے شمارے وچ نقل کیتا انج ای ماہنامہ ”لہراں“ نے رسم الخط نمبر اکتوبر، نومبر، ۱۹۷۴ء شائع کیتا۔ سعید کنیم ہوراں وی پنجابی املا دے کچھ اصول تجویز کیتے نیں (دیکھو ششماہی ”کھوج“ لاہور شماره: ۱۵، ۱۶)

ایہناں سارے ادماں صدقہ پنجابی املا وچ کئی سدھریاں ہویاں کئی تجویزاں چل نہ سکیاں جنہاں وچوں کئی آوازاں لئی علامتاں دا ورتارا خاص طور تے شامل اے۔ مثلاً ”ہائیہ آوازاں وچوں دھ لئی ذہ وغیرہ ایس لئی کہ پنجابی دے اک علاقے وچ ایہہ دھ انج ای تلفظ ہوندا اے اتھے ت دی آواز نہیں نکلدی علامتاں وچوں صرف علامتاں نیاں گیاں نیں تے اوہ نیں لٹاویں ل تے اڑنون دیاں علامتاں ل تے ن° ایہہ آوازاں پنجابی وچ ہمہ گیر نیں۔ بہر حال حالے وی پنجابی دیاں کئی صوتاں نیں جنہاں نوں پورے کھوں حرفاں دا بانا نہیں پویا جا سکیا۔ انج جیویں پنجابی دل دھیان دا جا رہیا اے جے ایہہ سلسلہ انج ای جاری رہیا تے ایہہ معاملہ وی طے ہو جائے گا

- حال دی گھڑی جو کچھ سانجھے کچھوں نیا جا رہیا اے اوس نوں کھ رکھ کے کچھ اصولاں ول دھیان دوانا ضروری اے:

۱- ہائیہ آوازاں بھ - دھ - ڈھ - گھ وغیرہ لکھن تے پڑھن لئی ایہناں تے کسی قسم دی کوئی نشانی یاں علامت پان دی کوئی لوڑ نہیں ایہہ انج ای لکھے جان گے۔ بھلک دھی - ڈھول - گھا - وغیرہ

۲- اوہ سارے لفظ جیہڑے دو جیاں زباناں توں آئے نیں اوسے حساب نال املا ہون گے جیویں علم۔ معلوم وغیرہ سوائے اوہناں لفظاں دے جیہڑے سدھریاں وگڑ کے اپنی الگ شکل بنا چکے نیں۔ جیویں سلاہنا (سراہنا) سیکڑی (سیکرٹیری) ٹیشن (ٹیشن) وغیرہ

۳- اوہ توں بنے لفظ اوہناں، اوہا، اوہی، اوہو، ایہہ توں بنے لفظ ایہناں، ایہدا، ایہدی، ایہو، املا ہون گے۔ انج ای کیہ وغیرہ دی املا کیتی جاوے گی۔

۴- گ یاں کھ دی تھاں غ یاں خ نہیں لکھے جان گے جیویں پاگل نوں پانگل یاں اکھان نوں اخان

۵- ۲۳۔ لفظ دے جتھے کتے وی الٹاویں ل آوے گی اوتھے گول جزم "و" پائی جاوے گی جویں گندل، کھلا، وغیرہ

۶- لفظ دے جتھے کتے وی اڑنون آئے گی ایس نوں گول جزم (و) نال لکھیا جاوے گا جیویں پالی، بن دا، (بن دا)

۷- املا وچ غلطی نوں گھٹ کرن صدقہ ایس گل دی سفارش کیتی جا سکدی اے کہ مصوتے والیاں آوازاں نوں ظاہر کرن لئی زبراں زبراں دی تھاں حرف علت

(Vowels) ورتے جان جیویں ہندے دی تھاں ہوندے انج لوڑ موجب زبراں

زبراں پائیاں جا سکدیاں نیں ۲۴۔

۸- کوئی حرف جیہڑے تے کوئی زیر زبر نہ ہووے اوہدے تے زبر پڑھی جائے

رکن تہجی دا آخری حرف ساکن سمجھیا جاوے کیوں جے پنجابی وچ کسے لفظ دے

آخری حرف تے کوئی زیر نہیں ہوندی

- ۹- نیں تے نے وچ فرق رکھن لئی ایسہ طریقہ ہن عام اے کہ جمع دے صفے لئی نیں ورتیا جاوے تے نے نوں حرف ندا دے طور تے استعمال کیتا جاوے۔
 جیویں اوہ جانداں نیں۔ اقبال نے اشرف نوں بلایا وغیرہ
- ۱۰- بیہڑے حرف دوواری بولے جانداں نیں اوہناں تے شد ضرور پائی جاوے۔
- ۱۱- ن غنے دی املا تے تلفظ بارے پچھے ویروے نال گل کر آئے آں جیہدے موجب جدوں ن غنہ کسے لفظ دے پھیکڑتے آئے اوہ "ن" نال تے جدوں شروع یاں وچکار آوے تاں ن دے نقطے اتے غنے دی جزم (ن) ضرور پائی جاوے۔

- ۱۲- فارسی، عربی، وانگوں اردو وچ وی خوش، خواجہ، خواب، وغیرہ املا کیتے جانداں نیں ایس "و" نوں و معدولہ آکھیا جاندا اے ایسہ حرف خ توں مگروں آؤندا اے پنجابی وچ ایسہ ای لکھے جان گے تے پڑھن لگیاں اوہے وناں پڑھے جان گے خوش، خاب، وغیرہ
- ۱۳- عربی ولوں آئے اوہ لفظ بیہڑے شمسی یاں قمری حرفاں نال جے ہوندے نیں اوہ عربی وانگوں ای لکھے تے اچارے جان گے جیویں عبدالمحق وچ ل بولدا اے پر عبدالصمد وچ ل نہیں بولدا پر لکھے دونویں جانداں نیں۔

ایسہ کجھ اصول نیں جنہاں دی نشان دہی کیتی گئی اے پنجابی دی معیاری املا تے حالے کم ہو رہیا اے جو کجھ اسی حاصل کر چکے آں ساڈا خیال اے ایسہ وی بڑا کجھ اے جے ایہناں ای اصولاں نوں مکھ رکھیا جاوے تے اک لحاظ نال معیاری املا سامنے آجاندا اے۔ ایس لئی سانوں ایسہ املا اپنا لینی چاہیدی اے۔ انج دنیا دا کوئی وی رسم الخط یاں لپی اپنی زبان تے صوتی نظام نوں سمو لپے کچھوں یاں سو فیصدی حرفی روپ نہیں دے سکیا۔ ساڈے اتھے رسم الخط بارے کم کرن والے کجھ سیانے پنجابی دی املا نوں صوتی رسم الخط (Phonetic Script) بنان دا چارا کردے نیں۔ حالانکہ لسانیات دے اصول موجب انج سو فیصدی ہونا ممکن نہیں پھیر ساڈے سلسلے وچ تے ایسہ ہو وی آوکی گل اے۔ کیوں جے پنجابی وچ دے علاقائی انگ دو جیاں زبانان

نالوں خبرے ودھ ای نیں پھیر ایہناں توں اڈاگوں ایہناں علاقائی انگاں وچ وی صوتی لحاظ نال کئی ونڈاں نیں۔ جے ایہناں علاقائی در علاقائی صوتی ونڈاں دے مگر لگ پیئے تے عجب قسم دے مضمحل بھوسیاں وچ پھس جانا ضروری اے مثال دے طور تے ہائیے مسمتے بھ۔ جھ۔ دھ۔ ڈھ۔ گھ وغیرہ مرکزی تے ملتانى وچ وکھ وکھ طریقے نال اچارے جاندے نیں پھیر مرکزی توں اڈ مشرقی بولیاں وچ ایہناں دا اُچارن مرکزی تے ملتانى جاتگو توں وی وکھ ہو جاندا اے جیویں مرکزی دا کھر (گھر) مشرقی پہاڑی بولیاں وچ کھار (گھار) بن جاندا اے ایس لئی ایہناں ہائیے صوتاں لئی جے کوئی علامت گھڑی جائے گی تے مرکزی تے مشرقی پہاڑی بولیاں وچ ایہہ نہیں چل سکے گی۔ انج دیاں ہور کئی مثالاں نیں ۲۵۔ جے اسی ایہناں علاقائی ونڈاں یاں ونڈاں در ونڈاں (جیہڑیاں ضلعے تے تحصیل تیکر اپڑن گیاں) دے مگر لگ پیئے تے ایہہ معاملہ تے کدی وی طے نہیں ہو سکے گا۔ ایس لئی بہتر ایہو اے کہ پنجابی رسم الخط نوں اکا Phonetic Script بنان دی تھان ایس نوں ادبی رسم الخط Literary Script بنان بارے سوچیا جائے۔ ایہہ پندھ تاں ای مک سکدا اے۔ باقی ایہہ گل کہ دنیا دی کوئی زبان وی الما بارے مکمل نہیں ایہہ اک اٹل سچائی اے انگریزی اپنے ولوں بین الاقوامی زبان اے پر ایہدے وچ بھیماں دے گھپلے لطیفیاں دی حد توڑی موجود نیں (put) (پٹ) تے (But) بٹ کیوں نیں ایہدا کوئی جواب انگریزی والیاں کول ہی کوئی نہیں۔

(غ) گور مکھی لپی دیاں گھاٹاں

گور مکھی لپی نوں ورتن والے ایس نوں مکمل لپی آکھدے نیں پر ایس لپی دے جانن والے ایہہ گل جاندے نیں کہ ایہہ پنجابی زبان تے ادب نوں سمو لپے کچھوں تحریر وچ لیاؤن توں عاجز اے سگوں ایہہ پنجابی ادب نوں سامنے رکھدیاں فارسی رسم الخط نالوں مکمل ہون وچ ڈھیر پچھے اے ۲۶۔ ایس سلسلے وچ اقبال صلاح الدین اپنے اک مضمون وچ لکھدے نیں:

دگور مکھی تے ہندی دونواں کول الف غ تے ایہو جیسے حرفاں لئی کوئی حرف نہیں ہن۔ ایس کر کے ایہناں حرفاں دیاں آوازاں لکھن لئی اوہناں کجھ علامتاں

راہیں کم چلایا اے جیویں گ نال نقطہ لا کے ”غ“ بنا لیا۔ ایہو سلوک ج نال کیتا
تے ز۔ ز۔ ض۔ ظ بنائے

(گورکھی نوں چہنتی (۳۵) اکھری آکھدے نیں تے ایس گنتی وچ ش۔ خ۔ غ۔
ز۔ ف شامل نہیں ایہدا مطلب اے ایہناں آوازاں نوں پہلاں پنجابی دیاں آوازاں
نہ بھجیا گیا پر مگروں ایہناں نوں وی علامتاں راہیں شامل کر لیا گیا۔)

فیروی مسئلہ حل نہ ہویا ”ج“ نال نقطہ لان مگروں وضاحت فیروی نہ ہوئی پئی
ایس لفظ وچ ز۔ ز۔ ض۔ ظ وچوں کیہڑا حرف آیا اے؟ ایہو سبب اے جو گورکھی
والیاں کیتاں لفظاں دی املا دا بڑا غرق کر دتے نال ای ایہناں لفظاں دے تلفظ دا
وی کنگھا ہو گیا۔ مؤمن تے مسئلہ دوہاں لفظاں نوں مؤمن تے مسلا بنا دتے انج
ایہو جسے لفظاں وچوں ہمزے دی حیثیت صفر ہو گئی۔ حالانکہ ایہہ ہمزہ کوئی وا دھو شے
نہیں سگوں اک مستقل حرف سی۔“

اوہ اگے چل کے گورکھی لپی وچ املا دیاں ایہناں گھاناں توں نتیجہ کڈھیاں
لکھدے نیں:

”گورکھی جد کہ صحیح املا دا خط نہیں ایس کر کے پڑھن والا ہولی ہولی لفظاں دے
اصل مادے توں دور ہوندا جاوے گا تے لسانی معاملیاں وچ اوہدا کھد ہونا کوئی اوپری
گل نہیں ہووے گی۔ اج لسانیات دا علم اک بڑا اہم تے ضروری علم اے ایہدے
راہیں بوہت سارے ادبی تے تاریخی بھیت بندے اتے کھلھدے نیں، گورکھی خط
ایہدا ساتھ نہیں دے سکدا پئی فارسی خط نالوں اگے نکل جاوے۔“

فارسی رسم الخط تے گورکھی لپی دا مقابلہ کردیاں تے گورکھی لپی دیاں گھاناں دی
نشان دہی کردیاں ڈاکٹر کلبیر سنگھ کانگ پنجابی کتاب ”بھاشا و گیان“ پنجابی بھاشا تے
گورکھی لپی“ دے صفحہ ۲۷ (تیجا بھاگ) اتے بڑیاں پتے دیاں گلاں کیتیاں نیں ویکھو:

”ساں پنجابی، (گورکھی) والیاں نے فارسی دے ہزاراں شبد
(لفظ) لئے ہن پر اوہناں دی لکھی سمنہ پر نالی (اختصار دی قدر)
نوں نہیں اپنایا ایس مسئلے وچوں فارسی لپی والے دنیا دیاں کئی

سپاں نالوں آگے لنگھ گئے نیں۔ اوہ اکھراں (حرفاں) دے ڈھلے
جاں اتلے پنھ (علامت) لے کے اجیہا سکھسپ (مختصر) شبد
(لفظ) بنا دیندے ہن کہ گورکھی دی دو صفیاں دی عبارت
فارسی دے اک صفحے وچ ہی لکھی جا سکدی ہے مثال دے طور
تے اک شبد (لفظ) کلپیر، ایس وچ پنج ورن (آوازاں) ہن:

کلپیر

ک ل ب ی ر

جے اسپں ایس شبد (لفظ) نوں بھارتی لپی مالا (دیوناگری)
وانگ لکھئے تاں ایہہ کافی جگہ گھیرا ہے تے وقت وی کافی زیادہ
لگدا ہے۔ ایس سووہ بارے گورکھی اتے دیوناگری دے
دوواناں (عالمناں) نوں وچار کرنی چاہیدی ہے۔

نویں وگیانک پراپتی (سائنسی۔ ایجاد) اتے گیان دھاراواں
(علمی لہراں) دے شبد لکھن سے آؤکڑ پیش آؤندی ہے۔“
(گورکھی توں اتھا)

اتلیاں گھاں توں ایہہ اگل نتر کے سامنے آجاندی اے کہ جے پنجابی زبان تے
ادب نوں مکھ رکھیا جاوے تے گورکھی لپی نوں اک نامکمل لپی آکھیا جا سکدا اے
ایہدے وچ ایہہ گھاٹ خاص کر کے موجود اے کہ ایہہ عربی فارسی ولوں پنجابی وچ
آئے لفظاں دی املا صحت نال نہیں کر سکدی لپی دی ایس گھاٹ نے قدرتی طور تے
ایس لپی وچ لکھی پنجابی نوں اصل پنجابی کولوں پیر و پیر دور کیتا اے تے ایہہ عمل
اودوں توڑی جارے رہے گا جدوں توڑی اک زبان دے طور تے ایہدے وچ لکھی
زبان ہندی سنسکرت وچ رل مل کے اپنی دکھ حیثیت ختم نہیں کر لیندی تے ایہہ گل
سانوں وارا نہیں کھاندی۔ اسان تے ماضی وچ اٹھ سووہے پنجابی زبان نوں بناں کے
سرکاری سرپرستی دے اک ترقی دندے ادبی زبان دے طور تے زندہ رکھیا اے تے
رب نے چاہیا تے ساڈا ایہہ عمل جاری رہے گا۔ بہر حال کیوں جے گورکھی لپی پنجابی

پنجابی لکھت لئی ورتی جاندی اے ایس لئی ایس دی پئی تے لگان ماتراں اتھے دتیاں
جاندیاں نیں:-

۳۔ پنجابی زبان دا لسانی ڈھانچہ

کسے وی زبان دے لسانی ڈھانچے دی بنیاد ”صوتیات“ ہوندی اے جس بارے اسی
پنجابی زبان دی صوتی بنیاد دے سرناویں بیٹھ ویروے نال گل بات کر آئے آں جیہدے
توں پنجابی دیاں خاص تے عام آوازاں تے صوتی اکائیاں دا پورا پورا تک نقشہ سامنے آ گیا
اے۔

لسانی ڈھانچے وچ دوجی وڈی چیز اوس زبان دا صرف تے نحو ہوندا اے جیہدے وچ
لفظ، کلمہ، کلمیاں دے جوڑ میل نال بنیا جملہ اوہدیاں اڈواڈ قسماں، مفہوم دے درست
بیان لئی مفہوم دی منگ موجب ایہناں وچ ہون والیاں تبدیلیاں تے کلام دے آپسی
جوڑ میل اتے بحث کیتی جاندی اے تے زبان وچوں مثالاں نال ایہناں کلمیاں، تبدیلیاں
تے کلام دے آپسی جوڑ میل نوں نتاریا جاند اے۔ مناسب جاہدا اے کہ پنجابی دے
صوتی ویروے دے نال نال صرف تے نحو دے ذریعے پنجابی دے لسانی ڈھانچے نوں وی
اک پچھتے جان والی صورت وچ سامنے لیاندا جاوے۔

جیویں کہ پنجابی لسانیات بارے کم بہت گھٹ ہویا اے انج ای پنجابی گرامر بارے کوئی
مکھدا کم موجود نہیں۔ انگریزاں دے حوالے نال جیہڑ کم گرامر بارے ہویا اوہ اوہناں
اپنے لوکاں دی آگوائی واسطے کیتا ایہہ کم اکا پنجابی دے سبھا موجب نہیں۔ جیہڑیاں
گرامر (ویا کرناں) گور مکھی وچ لکھیاں گئیاں اوہ سنسکرت دے واسطے نال ہوند وچ
آئیاں ایہناں وچ سنسکرت دے قاعدیاں نوں پنجابی اتے لاگو کرن دا چارا کیتا گیا اے
تے ایہہ گل ہن نتر چکی اے کہ پنجابی دیاں جڑھاں سنسکرت وچ نہیں سگوں ایہوں
پہلاں دیاں زبانان دے گروہ دراڈری، منڈا وچ نیں ایس لئی ایہہ گرامر وی پنجابی
زبان دے اپنے سبھا نال لگا نہیں کھاندیاں، فارسی اردو رسم الخط وچ جیہڑیاں اک دو
گرامر (قواعد) لکھیاں گئیاں نیں ایہہ ساڈی ایس سلسلے وچ کجھ آگوائی کردیاں نیں۔

ایس لئی کہ ایہناں دی بنیاد اردو، فارسی، عربی قواعد نیں پر ایہناں وچ وی پنجابی زبان دا اپنا سہا نثارویں کچھوں نہیں ابھر سکیا۔ ایہناں قواعد وچ اردو، فارسی دے قواعد دے اصولاں نوں پنجابی اتے لاگو کر کے پنجابی قواعد دی اساری کیتی گئی اے کسے حد توڑی ایسہ قواعد آگوں کم کرن والیاں لئی اک بنیاد مہیا کرن دا ادم ضرور کروے نیں ایس لئی اسی حال دی گھڑی قواعد پنجابی از: مولوی محمد علی فائق، قواعد پنجابی از: مرزا مقبول بیگ بدخشانی تے قواعد اردو از: مولوی عبدالحق نوں مکھ رکھ کے پنجابی زبان دے صرف تے خودا نثارا کرن دا چارا کرنے آں پنجابی زبان دے صرف تے خودے ایس نکھیڑے تے نثارے وچ صرف تے خودیاں لسیاں چوڑیاں بھٹاں تے بریک بینیاں توں پاسہ وٹ کے پنجابی قواعد دیاں موٹیاں موٹیاں گلاں دا نثارا کیتا گیا اے انج گل سمجھان لئی کتے کتے قواعد تے اصول وی دے نیں کتے کتے اصولاں دا ویرا وی کیتا گیا اے تاں جے گل نثاراں کچھوں سمجھ آسکے ایہناں تعریقاں تے اصولاں بارے ہور ویروے لئی ذکر کیتیاں قواعد دیاں کتاباں ویکھیاں جا سکدیاں نیں۔

پنجابی صرفیاں صورتیات (Punjabi Morphology)

صوتی اکائیاں (صوتیے) جدوں لفظاں دا روپ دھار دیاں نیں تے ایس نوں اصطلاح وچ کلمہ داناں دتا جاندا اے مولوی عبدالحق^{۲۷}۔ ہوری لکھدے نیں لفظ جملے دا گھٹ توں گھٹ جزو ہوندا اے ہر لفظ دے کجھ نہ کجھ معنے ہوندے نیں پر اصل معنے بول چال یاں جملے وچ آؤن تے معلوم ہوندے نیں، کجھ لفظ بے معنی وی ہوندے نیں جنہاں نوں مہمل آکھیا جاندا اے ایہناں دا تعلق قواعد نال نہیں ہوندا قواعد وچ صرف معنیاں والے لفظاں اتے ای بحث کیتی جاندی اے۔ لسانیات دا اک ماہر وٹھنے^{۲۸}۔ آکھدا اے کہ ہر لفظ اک لحاظ نال تصویر دی اک لکیر ہوندا اے اوہدا درست مطلب سمجھن لئی تصویر دیاں ساریاں لکیراں نوں مکھ رکھنا چاہیدا اے۔ کلمہ^{۲۹}۔ تے لفظ دا فرق مرزا مقبول بیگ بدخشانی ہوراں انج نثارا اے کہ ہر کلمہ لفظ تے ضرور ہوندا اے پر ہر لفظ ضروری طور تے کلمہ نہیں ہوندا جیویں روٹی نال دوٹی، روٹی لفظ وی اے تے کلمہ وی پروٹی لفظ اے کلمہ نہیں مطلب اے مہمل اے لفظ جیرہ کلمہ اے اوہ اپنی ذات وچ وکھ

وی کلمہ معنی دیندا اے جدوں کہ مہمل وکھ اپنی ذات وچ کوئی معنی نہیں دیندا ایسے لئی مولوی عبدالحق ہوراں آکھیا سی کہ قواعد وچ نرے لفظ جیہڑے کلمے میں صرف وچ اوہناں اتے بحث کیتی جاندی اے۔

کلمے دیاں قسماں: اسم۔ فعل۔ حرف

اک سا بنجھی مثال: خورشید دوڑدا اے

ایس جملے وچ خورشید، دوڑدا تے اے تن حصے میں خورشیدناں اے اوہ دوڑناں داکم حال دے زمانے وچ کہوایا اے ایہناں ٹوٹیاں دے قواعد وچ اڈواڈناں میں ”خورشید“ والے ٹوٹے نوں اسم، ”دوڑدا“ والے ٹوٹے نوں فعل تے آخری ٹوٹے ”اے“ نوں حرف آکھیا جاندایا آوایہناں دیاں تعریفاں دیکھئے:

اسم: اسم اوہ لفظ یاں کلمہ اے جیہڑے جاندار، کسے چیز کے تھاں یاں کے کیفیت دے ناں دی دس پائے۔

فعل: فعل اوہ کلمہ اے جس وچ کسے کم دے کرن، ہون یاں سہن دی دس پوے۔

حرف: حرف اوہ لفظ یاں کلمے میں جیہڑے کلیاں (بولن یا لکھن وچ) اوڈوں تیکر کوئی خاص معنی پیدا نہ کرن جدوں تیکر کے جملے وچ یاں لفظاں دے نال نہ ورتے جان۔
کلمے دیاں ایہو قسماں میں جیہڑیاں آگوں اپنے ویرویاں نال جملے یاں کلام دی بنیاد بن دیاں میں، آوایہناں ویرویاں اتے اچانویں نظر پائیے:

اسم دا ویروا:

۳۰۔ مرزا مقبول بیگ بدخشانی ہوراں موجب بناوٹ دے لحاظ نال اسم دیاں تن

قسماں میں

اسم جامد: ایسے اسم ہوندے میں جیہڑے نہ کسے کلمے توں بن دے میں تے نہ ای

کلمہ ایہناں توں بن دا اے جیویں کپڑا، ڈھگا، بیڑا، بس، کتاب

اسم مشتق: ایسے اسم ہوندے میں جیہڑے نہ کسے دوسرے لفظ یاں مصدر توں بنے

ہوں جیویں پڑھنا توں پڑھا کو، کھیڈنا توں کھڈاری، کم توں کما ”اوه بڑا کما بندہ اے“
 اسم مصدر: ایسے اسم جیہڑے کسے کلمے توں نہیں بن دے سگوں ایہناں توں آگوں
 ہو رکئی کلمے بن دے نیں ایہناں نوں مصدر کہندے نیں مصدر دی عام پہچان ایہہ اے
 کہ ایہدے آخرتے ”نا“ ہوند اے جیویں پڑھنا، لکھنا، اڈنا، جانا، آنا، بیٹھنا، اٹھنا، وغیرہ
 ایس سلسلے وچ اک گل یاد رکھن والی اے کہ کجھ لفظ جنہاں دے آخرتے ”نا“ آؤندا
 اے اوه مصدر نہیں ہوندے جیویں چونا، دونا، پرانا وغیرہ مطلب ایہہ اے کہ ”نا“ اتے
 مکن والا لفظ تاں ای مصدر ہووے گا جے اوہدے وچ کسے کم دے کرن ہوں یا سہن دی
 دس پنیدی ہووے۔ ایہدیاں تن صورتاں نیں لازم، متعدی تے متعدی المتعدی، ایس
 دیاں کجھ مثالاں دیکھو۔

متعدی المتعدی	متعدی	لازم
اٹھوانا	اٹھانا	اٹھنا
اودھلوانا	اودھلانا	اودھلنا
بھوانا	بھوانا	بھننا
کتوانا	کتانا	کتنا

۳۱۔ مولوی عبدالحق ہوراں اسم نوں دو وڈیاں قسماں وچ ونڈیا اے:

(۱) خاص اسم (۲) عام اسم

(۱) خاص اسم: ایہہ اسم اے جیہڑے کسے خاص شخص، شے یاں مقام دا ناں
 ہووے جیویں علاؤالدین، کلکتہ، گنگا۔

(۲) عام اسم: ایہہ اسم اے جیہڑے اک قسم دے سارے افراد واسطے فردا، فردا
 ورتیا جاسکے جیویں آدمی، گھوڑا، ڈھگا، رکھ، کتاب، ٹانگہ۔

۳۲۔ ایہناں ای دو ونڈاں نوں مرزا مقبول بیگ بدخشانی ہوراں (۱) اسم معرفہ تے
 (۲) اسم نکرہ دے روپ وچ سامنے لیاندا اے، ویروا ایہہ اے:

اسم معرفہ: ایہہ خاص اسم اے جیہڑے کسے خاص شخص، کسے خاص چیزیاں کے
 خاص تھاں دا ناں ہووے جیویں راوی، لاہور، قائد اعظم محمد علی جناح، بینار پاکستان

ایس اسم خاص دی اک شکل ایسہ وی ہوندی اے کہ جدوں اک جملے وچ خاص اسم دی تھاں آون والا کلمہ وی اسم معرفہ بن جاندا اے جیویں ”جیہڑا گھوڑا تساں خریدیا اے اوہ بڑا چنگا اے۔“

اسم معرفہ دیاں قسماں

۱۔ اسم علم: جیہڑے اسم کے شخص یاں کے چیزیاں کے تھاں نوں خاص بنا دیندے نیں اسم علم اکھواندے نیں جیویں:

قائد اعظم محمد علی جناح نے پاکستان بنایا

لاہور، پنجاب وادار الخلافہ اے

اسم علم دیاں آگون پنج قسماں نیں بنہاں دا ویروا انج اے:

تخلص: جیہڑا اسم کے شخص دے ناں دے نال چھوٹا جیہا وکھ پچھان واسطے لایا جاندا اے ایس نوں تخلص کہندے نیں عام کرے شاعر اپنے ناں نال جوڑ دے نیں تے شعراں وچ ایسہ ورتدے نیں جیویں مولا بخش کشتہ، محمد رمضان ہدم، فیروز دین شرف، اللہ دتہ صابر، اللہ دتہ ناظر وغیرہ۔

خطاب: اجیسے ناں جیہڑے کسے خدمت پاروں حکومت ولوں دتے جاندے نیں تے ناں دے نال لکھے بولے جاندے نیں جیویں سر محمد اقبال، عزیز بھٹی، نشان حیدر، شفاء الملک، حکیم محمد حسن قرشی وغیرہ

کنیت: اجیسے خاص ناں جیہڑے ماں پویاں خاندان دے حوالے نال پکارے جان کنیت اکھواندے نیں جیویں حضرت عیسیٰ نوں ابن مریم آکھیا جاندا اے یاں حضرت عمرؓ نوں عمر ابن خطاب آکھدے نیں ساڈے اتھے وی ایہو جیسے ناں موجود نیں ماجھامنی والا وغیرہ

لقب: اجیسے خاص ناں جیہڑے کسے وصف یاں خوبی پاروں دتے جان لقب اکھواندے نیں جیویں حضرت موسیٰ کلیم اللہ، حضرت ابراہیم خلیل اللہ، قائد اعظم محمد علی جناح، قائد ملت لیاقت علی خاں، مادر ملت مس فاطمہ جناح وغیرہ۔

عرف: اجیسے ناں بیہڑے اصل ناں دے نال اک دکھ کئے پاروں مشہور ہو جاندے نیں عام کر کے پیار نال نانواں نوں چھوٹا وی کر لیا جاندا اے جیویں اقبال توں بالا، سراج توں ساجا، معراج توں مہاجا، محمد دین توں منایاں بالاں دے چھوٹے ناں پپو، کو، پوی، موہنا، شازی وغیرہ

۲۔ اسم ضمیر: اجیسے اسم بیہڑے اسم دی تھاں آؤن اسم ضمیر اکھواندے نیں، ایہہ ضمیر والے اسم جملے وچ اک لحاظ نال سکھل پننگران واسطے ورتے جاندے نیں کیوں جے بیہڑہ جملہ اسی انج لکھاں گے اوہ آوکھاں لگے گا:

خدا اک اے، خدا سب داپنہار اے، خدا ساریاں نوں رزق دیندا اے، خدا ای عزت دیندا اے، خدا ای ذلت دیندا اے

پر جے ایس نوں انج کر لیا جائے کہ اسم خدا اک واری استعمال کر کے باقیوں دی تھاں لفظ ”اوہ“ لادیویئے جیویں:

خدا اک اے اوہ پانہار اے اوہ ساریاں نوں رزق دیندا اے اوہ ای عزت دیندا اے تے اوہ ای ذلت دیندا اے

تے انج کلام وچ سکھل پیدا ہو جائے گا نالے کلام سوہنا بن جائے گا۔

ضمیریاں قسماں

فاعلی حالت: فاعل کم کرن والے نوں کہندے نیں۔

واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم
اوہ آیا	اوہ آئے	توں آیا	تسی آئے	میں آیا	اسی آئے

مفعولی حالت: مفعول اوہ ہوندا اے جس اتے کم وارد ہووے جیویں ”اسلم اوس نال کیوں رس پیا“ اتھے ”اوس“ مفعول اے

اضافی حالت: اضافت دا مطلب اے تعلق اک دا دوجے نال جیویں ”اوس دی بھین“ اتھے ضمیر ”اوس“ دا تعلق بھین نال اے ایہہ اضافی حالت اے۔

اسم اشارہ: ”اوہ کڑی بڑی گھڑاے“ یاں ”ایہناں تلال وچ تیل نہیں“ اتھے ”

اوه“ تے ”ایہناں“ اشارہ کردیاں ضمیراں نیں۔

اسم موصول: ”جیرھی کتاب چنگی لگے خرید لو“ اتھے جملے دے ٹوٹے کر لئیے ”جیرھی کتاب“ ”چنگی لگے خرید لو“ جہاں چر ایہناں دونوں ٹوٹیاں نوں جوڑ کے نہ پڑھئے مطلب واضح نہیں ہوندا اگر امردی اصطلاح وچ پہلے حصے نوں موصول تے دوہے نوں صلہ کسندی نیں موصول تے صلہ اک دوہے لئی لازم و ملزوم ہوندے نیں جملے دا مطلب تاں ای تتردا اے کہ دونوں موجود ہوں۔

اسم نکرہ دیاں قسماں

- ۱۔ اسم ذات: اجیسے عام اسم نیں جیرھے اپنی اپنی ذات وچ اپنی وکھ وکھ حقیقت دے حوالے نال پچھاتے جاندے نیں ایہہ ست قسم دے ہوندے نیں:
 - ۱۔ مجھ پٹھے کھاندی اے، مالٹے مٹھے نیں (اسم جنس، جنس واسطے)
 - ۲۔ چاقو کھنڈا اے، قینچی نکھی اے (اسم آلہ، اوزاراں واسطے)
 - ۳۔ سویر نوں سیر کریا کرو، بنک توں رقم لے آ (اسم ظرف، جگہ تے وقت واسطے)
 - ۴۔ بلی میاؤں میاؤں کردی اے، گھڑی ننگ ننگ کردی اے (اسم صوت، آواز واسطے)
- ۵۔ کلڑی ٹوکری تھلے ڈک دے، د پچکی وچ چاہ پکا (اسم مصغر، چھٹائی دس واسطے)
- ۶۔ اوه پگڑ بنہ کے آگیا اے، بات دا بنگلڑ بن گیا (اسم مکبر، وڈائی دس واسطے)
- ۷۔ جماعت وچ سومنڈا اے، فوج نے چڑھائی کردتی (اسم جمع، ویکھن وچ واحد پر انج جمع)

۲۔ اسم کنایہ: اجیسے عام اسم جنہاں توں اصل گل ظاہر نہ ہووے پر اوہدے ول اشارہ کردے ہوں مطلب اے کسے شخص، چیزیاں تعداد ول اشارہ کرن والے اسم، اسم کنایہ ہوندے نیں جیویں:

اج توں پھیرا ہو کر توں کرنا پیا ایں، تینوں اپنی رقم کافی نیں۔

۳۔ اسم استفہام: اجیسے اسم جنہاں وچ کوئی گل پچھی یاں سمجھی جائے جیویں

تساں کراچی کدوں جانا اے؟ گھر کتھے ای ناداناں؟

۴۔ اسم صفت : اجیسے اسم عام جیہڑے کسے دی چنگیائی مندیائی یاں حالت نوں ظاہر کرن اوہ خاص گل جیہڑی اوس اسم وچ اے بھانویں اوہ چنگی اے یاں مندی اوہنوں ظاہر کرن والا اسم، اسم صفت ہوندا اے ایس دیاں ایہہ چھ قسمیں نیں :

۱۔ ایہہ منڈا بڑا اکھڑاے، اوہ گھڑ کڑی اے (صفت ذاتی، ذاتی وصف)

۲۔ قصور دی حتی چنگی ہوندی اے، کشمیر دی شال چنگی ہوندی اے (صفت نسبتی، تعلق)

۳۔ خورشید ہوشیار منڈا اے، اوہ اسلم گولوں ہوشیار اے، سگوں سب³ توں ہوشیار اے (صفت تفصیلی، بحوالہ ۱۔ نفسی ۲۔ بعض ۳۔ کل)

۴۔ صفت عددی : اعزاز اپنے بھرا شہزاد نالوں دونو طاقت وراے (معنی)

ایہہ دودھ لے جاؤ تے ادھ ادھ کر لو (کسری)

تسی تے بھرا جلدی نال کراچی چلے جاؤ (استغراقی)

۵۔ صفت مقداری : سیر کو گڑ لیا دیو، جناں چاہو پانی پیو

۶۔ صفت مبالغہ : صفت ذاتی نال ہور ودھان لئی کجھ لفظ لا دیو جیویں اوہ کڑی

ہست ای گھڑاے

محترم مرزا مقبول بیگ بدخشانی ہوراں اسم نکرہ دی اک قسم مصدر دی اے (ص ۸۰) ایس دا بیان پچھے آ چکیا اے اتھے اسی اک ہور قسم حاصل مصدر دا کجھ ویردا کرنے آں :

حاصل مصدر : اجیسے اسم جیہڑے کسے حالت یاں کیفیت دی دس پان اوہناں نوں حاصل مصدر آکھیا جاندا اے ایہہ مصدر دے ”نا“ نوں ہٹا کے بن دے نیں جیویں چمکنا مصدر توں چمک، کڑکنا توں کڑک، کھیڈنا توں کھیڈ وغیرہ بعض ویلے ہٹان توں بعد کجھ ہور اہتمام کرنا پیندا اے تھلے ایس دیاں کجھ مثالیں دیکھو :

مصدر	حاصل مصدر	مصدر	حاصل مصدر
بنانا	بناوٹ	چلنا	چال
چھڈنا	چھوٹ	دینا	داب

۳۳۔ مولوی عبدالحق ہوراں اسم کیفیت اسم نکرہ دی اک قسم دی اے جس نال کوئی خاص حالت یا کیفیت معلوم ہوندی اے جیویں تختی، روشنی، صحت، جلن، نیندر، رفتار، سچ، جھوٹھ، ایہدے وچ وصفی کیفیت دے اسم، درد، خوشی، مطالعہ وغیرہ نیں ایہو صورت پنجابی وچ وی ہوندی اے۔

۷۔ اسم فاعل تے مفعول: ”خورشید کتاب پڑھا اے“ ایہدے وچ پڑھن داکم خورشید کیتا اے کتاب اتے کم وارد ہو یا اے کم کرن والا فاعل ”خورشید“ تے جس اتے کم وارد ہووے اوہ مفعول ”کتاب“ اے

۸۔ واحد، جمع (کلی، جوڑے) ہر اسم یاں واحد ہوندا اے یاں جمع، واحد (کلی) کسے اک شخص، شے یاں تھاں یاں کیفیت نوں آکھیا جاندا اے جیویں بندہ (واحد) بندے (جمع) کتاب (واحد) کتاباں (جمع) پیلی (واحد) پیلیاں (جمع) خوشی (واحد) خوشیاں (جمع)

۹۔ مذکر مونث (نر، مدین): ہر اسم یاں نر (مذکر) ہوندا اے یاں مادہ (مونث) جیویں مرد (نر) سوانی (مدین) پو (نر) ماں (مدین) لاڑا (نر) دوہی یاں لاڑی (مدین) ہاسا (نر) مسکراہٹ (مدین) خوشی (مدین) غم (نر) کجھ اسم اجیسے ہوندے نیں جیہڑے نریاں مذکر تے مدین یاں مونث دونواں واسطے ورتے جاندے نیں جیویں نکٹ، طلاق، دہی وغیرہ

فعل دا ویروا

فعل اوہ کلمہ اے جس وچ کسی کم دے کرن، ہون یاں سن دی دس پورے ایس دیاں آگون تن ونڈاں نیں:

فعل ماضی: اوہ فعل اے جیہدے وچ لنگھے سے وچ کم دا کرنا، ہونا، یاں سہنا پایا جاوے جیویں خورشید نے پانی پیتا، ایہدے وچ پانی دے پین داکم گزرے زمانے وچ اے ایس لئی ایہہ فعل ماضی اے ایس دیاں آگون ونڈاں ایہہ نیں: ماضی مطلق، ماضی قریب، ماضی بعید، ماضی استمراری، ماضی شکبیہ تے ماضی شرطی۔

فعل حال: اوہ فعل اے جس وچ گزر رہے یعنی موجود زمانے وچ کسے کم دے کرن ہون یاں سن دا پتہ لگے جیویں خورشید پانی پیندا اے، ایس دیاں آگون ایہہ ونڈاں نیں:

فعل حال ناتمام یاں جاری، فعل حال مطلق یاں استمراری، فعل حال شکبیہ تے فعل حال شرطی۔

فعل مستقبل : اوہ فعل ہوندا ہے جس وچ آؤن والے زمانے وچ کسے کم دے کرن، ہون یاں سن دی دس پوے جیویں خورشید پانی پوے گالیں دیاں آگوں ایسہ ونڈاں نیں : فعل مستقبل مطلق، تے فعل مستقبل استمراری یاں مداہی۔

فعل امر : اوہ فعل اے جس وچ حکم، التجا، ہدایت دی دس پوے جیویں اپنا کم کر، ویلے سر سکول جا، اپنا سبق یاد کر، ایس دیاں آگوں ایسہ ونڈاں نیں : فعل امر مداہی تے فعل امر نہی

فعل مضارع : اوہ فعل اے جس وچ کسے کم دا کرنا، ہونا یاں سہنا فعل حال تے فعل مستقبل دونوں زمانیاں وچ پایا جاوے جیویں : کرے کوئی بھرے کوئی، جے اوہ جاوے تے تینوں نال یندا جاوے وغیرہ۔

فعل معروف تے مجهول : معروف فعل اوہ اے جس وچ فاعل تے مفعول موجود ہوندے نیں جیویں اوس نے کتاب پڑھی پر مجهول وچ مفعول فاعل دی تھاں لے یندا اے جیویں کتاب پڑھی گئی۔

فعل دیاں حالتاں (گرداناں)

مصدر : آنا

فعل	واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد مکلم	جمع مکلم
ماضی مطلق (نر) اوہ آیا	اوہ آئے	توں آیا	تسی آئے	میں آیا	اسی آئے	
(مدین) اوہ آئی	اوہ آئیاں	توں آئی	تسی آئیاں	میں آئی	اسی آئیاں	
ماضی قریب (نر) اوہ آیاے	اوہ آئے نیں	توں آیا ایں	تسی آئے او	میں آیا آں	اسی آئے آں	
(مدین) اوہ آئی اے	اوہ آئیاں نیں	توں آئی ایں	تسی آئیاں او	میں آئی آں	اسی آئیاں آں	
ماضی بعید (نر) اوہ آیا سی	اوہ آئے سن	توں آیاں سیں	تسی آئے ساؤ	میں آیاں سیں	اسی آئے سیں	

(مدین) اوہ آئی سی اوہ آئیاں سن توں آئی سیں تسی آئیاں سو میں آئی ساں اسی آسائیاں ساں
 ماضی استمراری اوہ آوندا اوہ آوندے توں آوندا تسی آوندے میں آوندا اسی آوندے
 (ز) سی سن سیں ساو ساں ساں
 (مدین) اوہ آوندی اوہ آوندیاں توں آوندی تسی آوندیاں میں آوندی اسی آوندیاں
 سی سن سیں ساو ساں ساں
 ماضی کھیہ (ز) اوہ آیا اوہ آئے توں آیا تسی آئے میں آیا اسی آئے
 ہووے گا ہون گے ہوویں گا ہووے گا ہوواں گا ہوواں گے
 (مدین) اوہ آئی اوہ آئیاں توں آئی تسی آئیاں میں آئی اسی آئیاں
 ہووے گی ہون گیاں ہوویں گی ہوو گیاں ہوواں گی ہوواں گیاں
 ماضی شرطی (ز) اوہ آوندا اوہ آوندے توں آوندا تسی آوندے میں آوندا اسی آوندے
 مدین اوہ آوندی اوہ آوندیاں توں آوندی تسی آوندیاں میں آوندی اسی آوندیاں
 حال (ز) اوہ آوندا اوہ آوندے توں آوندا تسی آوندے میں آوندا اسی آوندے
 اے نیں ایں آؤ آں آں
 (مدین) اوہ آوندی اوہ آوندیاں توں آوندی تسی آوندیاں میں آوندی اسی آوندیاں
 اے نیں ایں او آں آں آں
 مستقبل (ز) اوہ آوے گا اوہ آون گے توں آویں گا تسی آوے گا میں آواں گا اسی آواں گے
 (مدین) اوہ آوے گی اوہ آون گیاں توں آئیں گی تسی آو گیاں میں آواں گی اسی آواں گیاں
 مضارع اوہ آوے اوہ آون توں آویں تسی آؤ میں آواں اسی آئیے
 (ز مدین)

امر (ز مدین) --- توں آ --- تسی آؤ ---

نوٹ: منفی فعل بیان کرنے کے لیے "نہ یاں نہیں" لانا پیندا اے جیویں "اوہ نہیں آیا"

فعل معطوف دیاں کجھ ہور مثالوں:

میں کم کر کے سوں گیا (معطوف ماضی مطلق)

حمید نما کے سکول جاندا اے (معطوف حال)

اوہ آرام کر کے پڑھے گا (معطوف مستقبل)

حرف دا ویروا

حرف ۳۳۔ گرامری اصطلاح وچ اوہ غیر مستقل لفظ ہوندے نیں جیہڑے اوووں تیکر کلیاں (بولن یاں لکھن وچ) کوئی خاص معنے نہیں پیدا کردے جدوں تیکر اوہ کے جملے وچ یاں لفظاں دے نال نہیں ورتے جاندے۔ حرف کلام وچ جوڑ میل چنگراندے نیں جھلیاں نوں پورا کردے تے مطلب کڈدے نیں۔ حرف دیاں قسماں دا ویروا انج اے:

چار: فعل دے معیناں نوں کھچ کے دوسرے لفظاں نوں نال بلاندے نیں ایسہ حرف ربط وی اکھواندے نیں جیویں: وڈیاں دا کہنا۔ من دا، وچ، اتے، کے، نال، وچوں، کولوں، دی، ایسہ وغیرہ

عطف: دویاں دو توں ودھ لفظاں نوں میلدے نیں جیویں اخبار رسالے تے کتاباں صاف کردیو، پہلاں کم کرو پھیر کھیڈنا

تردید: اک چیزیاں کم نوں رد کر کے دوجی چیزیاں کم دا ذکر کیتا جاوے جیویں منجی اتے بہہ جاؤیاں کرسی تے، میرے کول نہ سعید آیا نہ کریم

استدارک: (شک شبہہ دور کر کے جھلیاں نوں ملاندے نیں) استثناء (علاوہ، سوا، او دے معنے دین والے) علت (صرف کے کم یاں سبب دا پتہ دین) شرط (جنہاں نال شرط ظاہر ہووے) اجزاء (شرط والے جملے دے بعد آؤندے نیں، شرارت کریں گاتے مار کھائیں گا) استفہام (سوالیہ جملے چنگراندے نیں) ندا (پکارن لئی ورتے جاندے نیں) تخصیص (اسماں نوں خاص بنان والے جیویں خدا پالن ہار، بندہ فانی) مقدار (مقدار نوں ظاہر کردے نیں) مشبہہ (دو چیزاں وچ کوئی صفت ہووے تے اک نوں دوجی وانگوں ظاہر کرنا) استعارہ (دو چیزاں وچ صفتاں اکو جیہیاں ہون تے اک نوں دوجی متھ لینا) بیان (بیان دین والے حرف) انبساط (خوشی والے) تأسف (افسوس والے) تعجب (حیرانی والے) تحسین (تعریف والے) نفرین (لعنت ملامت والے) ایجاب (من لین والے) نفی

(انکار والے) تزئین (کلام نوں سجان والے عزت والے) تنبیہ (خبردار کرن یاں ہدایت والے) تسلسل (کلام نوں جاری رکھن والے) تنبیہ (خبردار کرن یاں ہدایت والے) تسلسل (کلام نوں جاری رکھن والے) ظن (شک ظاہر کرن والے) یقین یاں تحقیق (یقین یاں کھوج والے) مفاجات (اچانک ہون دی دس پان والے) تہنیت (مبارک سلامت والے) پناہ (بچاؤ واسطے پناہ منگن والے) خلاصہ کلام (گل بات دے آخرتے خلاصہ کرن والے)

مشتق تے مرکب الفاظ

۳۵۔ محترم مرزا مقبول بیگ بدخشانی ہوری لکھدے نیں کہ مشتق اوہ لفظ ہوندے نیں جیہڑے کسے ہور لفظ توں بنن ایہدی صورت ایسہ وی ہو سکدی اے کہ لفظ وچ تبدیلی کر کے بنائے جاندے نیں انج ای مرکب لفظ اوہ ہوندے نیں جیہڑے مل جل کے بنن۔

اسم کیفیت : اجیسے لفظ جنہاں وچ کوئی کیفیت یاں کوئی حالت دی گئی ہووے جیویں :

بولنا تول بول، تولنا تول، جھگڑنا تول، جھگڑا، اچا توں اچان، نیواں توں نیوان، ڈھلنا تول، ڈھلائی وغیرہ

مرکب لفظ : دو بے لفظاں نال رل مل کے بنن والے مرکب لفظاں دا کجھ ویروا انج اے : مٹ توں امٹ بر توں دلبر وغیرہ

سابقے لاحقے

سابقہ : سابق کہندے نیں پہلاں نوں کسے لفظ دے پہلاں آؤن والے حصے نوں گر امر دی اصطلاح وچ سابقہ کہندے نیں جیویں لفظ سی پڑھ ایسے اگے ان لگ گیا تے ان پڑھ بن گیا، انج ای ہور لفظ دیکھو : ڈرتوں نڈر، جوڑتوں اجوڑ، اتفاقی توں نا اتفاقی

لاحقہ : لاحق دا مطلب اے نال جڑیا ہویا، کسے لفظ دے آخر اتے آؤن والے حصے نوں لاحقہ کہندے نیں، ایسہ پنجابی وچ انتال دے نیں جیویں : میل توں میلا، ڈھول توں

ڈھولا سوکن توں سوکناپا، بڈھا توں بڈھاپا، رنڈی توں رنڈیپا، شکار توں شکاری، پیار توں پیاری، بھگڑا توں بھگڑالو، پنڈ توں پنڈو، اگا توں اگاڑی، پچھا توں پچھاڑی یاں پچھوالڑھ وغیرہ

۱۔ پنجابی نحو (Punjabi Syntax)

صرف (Morphology) وچ اسان لفظ یاں کلمہ، کھلیاں دیاں قسماں تے اوہناں وچ ہون والیاں اڈو اڈو تبدیلیاں تے بحث کیتی سی، نحو (Syntax) وچ لفظاں تے کھلیاں توں بنے کلام تے بحث کیتی جانندی اے ایس بحث وچ کلام نوں دو وڈے حصیاں وچ ونڈیا جاندا اے (۱) کلام ناقص تے (۲) کلام تام۔ مکمل جملے نوں کلام تام تے ناکمل نوں کلام ناقص آکھیا جاندا اے جیویں: میری جتی ٹٹ گئی اے، کلام تام اے ایس نوں جے انج وکھ وکھ کر دیویے میری جتی، کلمہ سمجھ نہیں آئے گا یاں نرا آکھ دیویے ”ٹٹ گئی اے“ پھیروی کوئی گل مکمل طور تے سمجھ وچ نہیں آئے گی، نحو وچ جملے یاں کلام دیاں ایہناں نسبتاں تے گوہ کر کے کلام نوں منطقی طور تے مربوط کر کے ویکھن واپچن تے پرکھن دا جتن کیتا جاندا اے ایہہ علم وی صرف وانگ بڑا پکا پڑا تے ویروے بھریا اے پر اسی ایس دے کلمہ ڈھلے اصولاں ول کلمہ اشارے کرنے آں:

مولوی ۳۶۔ عبدالحق ہوری لکھدے نیں کہ اردو وچ وی دنیا دیاں ہور زباناں وانگوں جملے دے اصل عنصر دو نیں اک مبتدا تے دو جا خبر۔ ایہدے وچ مبتدا اوہ شخص یاں شے اے جس دا ذکر کیتا جاندا اے تے خبر اوہ اے جو کلمہ ایس شخص یاں شے دے حوالے نال ذکر کیتا جاندا اے، پنجابی زبان دے جملے دے وی دو ای عنصر ہوندے نیں کلام تام تاں ای بن دا اے کہ ایہناں دونوں عنصر دا آپو وچ ربط ہووے تے ایہہ منطقی لحاظ نال اک دوجے دے نال موجود ہون۔

کلام تام یاں جملہ: ۳۷۔ کلام تام دے دو وڈے حصے ہوندے نیں:

(۱) مسند الیہ (۲) مسند، پہلا حصہ مسند الیہ اوہ جاندار یاں چیز اے جس بارے کوئی گل کہی گئی اے تے دو جا مسند اوہ گل اے جیہڑی اوس جاندار یاں چیز بارے آکھی گئی اے اسی اک جملہ درج کرنے آں ”خورشید وانی کردا اے“ ایہدے وچ ذکر گ کینے حصیاں

وچوں ”خورشید“ مند الیہ تے ”واہی کردا اے“ مند اے دو بے لفظاں وچ مولوی عبدالحق ہوراں دی ونڈ موجب ”خورشید“ مبتدا تے ”واہی کردا اے“ خبر اے، علم نحو وچ مند الیہ تے مندیاں مبتدا تے خبر دے آپسی جوڑ میل تے ایہناں دی ترکیب اتے گوہ کر کے ہمیلیاں دی درست تے نادرست ترکیب دا اتارا کیتا جاندا اے۔

جملے ویاں قسماں

- ۱- کپاہ کھڑی اے (جملہ فعلیہ)
- ۲- کھنڈاج کل مہنگی اے (جملہ آسیہ)
- ۳- پہلی وچ کپاہ کھڑی اے (جملہ خبریہ)
- ۴- آؤ، میرے کول آؤ (جملہ انشائیہ)
- ۵- توں اوہنوں دیا تے اوہ ٹریا (جملہ معطوفہ)
- ۶- بے اوہ محنت کردا تے پاس ہو جاندا (جملہ شرطیہ)
- ۷- توں اج کم تے نہیں گیا ایس واسطے میں وی نہیں گیا۔ (جملہ معللہ)
- ۸- اسلام سچا دین اے ایس لئی کہ سدھی راہ دسد اے (جملہ دلیلیہ)
- ۹- پھلی سرہوں نوں ویکھو جیویں پہلی چادر وچھی ہووے (جملہ شیبہ)
- ۱۰- جنہاں نے محنت کیتی اوہ کامیاب ہو گئے (جملہ موصولہ)
- ۱۱- اکرم نے آکھیا سی کہ میں رقم نہیں دینی (جملہ بیانیہ)
- ۱۲- اوئے کاکا توں کیہدر چلایا ایس (جملہ ندائیہ)
- ۱۳- سب لوک سوں گئے پر عشرت جاگ رہی اے (جملہ استثنائیہ)
- ۱۴- اللہ دی قسم میں تیری کاپی نہیں لئی (جملہ قسمیہ)
- ۱۵- ہائے میرے نصیب سز گئے کہ میں تیرے لڑگی (جملہ مندوبہ)

ترکیب نحوی دی اک ونگی:

اسلام سچا دین اے ایس لئی کہ ایسہ سدھی راہ دسد اے

جملہ اسمیہ اے پر دلیل والا	اے	فعل ناقص
	اسلام	مبتدا
	سچا	صفت
	دین	موصوف
			رل کے خبر

اسہ رقیہ جملہ اے

مدلہ	ایس لئی کہ	حرف دلیل
	دسد اے	فعل
	ایسہ	فاعل
	سدھی	صفت
	راہ	موصوف
			متعلق فعل

کچھ مطابقتاں

فعل تے فاعل دی مطابقت

۱۔ فعل ہمیشہ فاعل موجب آوے گا۔

جیویں: کمرے وچ منجی پئی اے۔ کمرے وچ منجیاں ہنیاں نیں

بارتے سلیم گھر جاندے نیں۔ خالدہ تے راشدہ گھر جانیاں نیں

دونویں بھین بھرا اپنی تائی دے گھر گئے نیں

اک کڑی تے دو منڈے پڑھدے نیں

دو کڑیاں تے اک منڈا پڑھدا اے

نمائش و۔ مکھن عورتاں مرد، جوان، بڑھے سب آئے

سیلاب نال گھر داسارا سامان منجیاں، کپڑے، چیز دست سب ہر چیز رڑھ گئی

میں تے توں آئے
 تسال اپنی دھی نوں بڑا جیز دتا
 اوہناں اپنے بھراواں نوں پورے حصے دتے
 صفت تے موصوف دی مطابقت

چنگا بندہ - چنگے بندے
 بھڑی رن - بھڑیاں رناں
 سادہ بندہ - سادے بندے

مصدر تے اسم دی مطابقت

میں گنا چو پنا اے میں گنڈیریاں چو پناں نہیں
 میں سبق یاد کرنا اے میں درخواست دینی اے

مجاورہ تے اکھان

مجاورہ: روز مرہ^{۳۸}۔ دی گل بات وچ کلام دے کجھ جزو اجیسے ہوندے نیں جیہڑے اپنے عام مطلب دی تھان بھجھ ہور تے ودھ مطلب دیندے نیں ایسہ اک لحاظ نال پہلو دار ہوندے نیں ایسہ مجاورہ اکھواندے نیں ایسہ پہلو دار جملے روز مرہ بولن والی زبان دے اصولاں موجب ہوندے نیں جیویں ”بانمواں“^{۳۹}۔ ”ٹٹنا“ ایسہ روز مرہ دی گل بات دا اک پہلو دار ٹوٹا اے جس نے مجاورے دا روپ دھار لیا ایسہ جدوں جملے وچ اپنے اصلی مطلب نال ورتیا جاوے گاتے مجاورہ نہیں ہووے گاتے اپنے اصلی معنے دیوے گا۔“
 حادثے وچ بانمواں دا ”ٹٹنا“ پر جدوں مجاورہ کرکے ورتیا جاوے گاتے ایس دا مطلب یاری یاں طاقت دے ٹٹن دا ہووے گا۔

۳۰۔ مجاورے حیاتی دے ورتارے وچوں پنکدے نیں تے نت دی بول چال وچ ورتے جاندے اوس زبان دی ریت نوں ہور پکیمیاں کردے اوہنوں دانش وچ گنم دیندے نیں انج بولی دا سارا بوجھ مجاوریاں دی وڈلی پونجی وچوں اچھا اے۔

اکھان: اکھان^{۴۱}۔ اوہ بھجھویں بول نیں جیہڑے انسانی حیاتی نال تعلق رکھن والے

کے تجربے نوں مختصر روپ وچ ظاہر کردے نیں انسانی تجربے دا ایسہ اکھری روپ عام بول چال وچ آکے مومنوں منہ اگلی پیسہری تیکر اپڑ دا اے اکھان نت دی بول چال دا سوچھ نہیں تے گل نوں زور دار، سوادلاتے دانش بھریا بناندے نیں:

محاورے تے اکھان دی ورتوں

محاورے تے اکھان وچ وڈا فرق ایسہ اے کہ محاورہ مصدر وانگ ہوندا اے اوس نوں مصدر وانگ ”نا“ لہ کے زمانے تے صفیے موجب بنایا تے جملے وچ جڑیا جاندا اے جدوں کہ اکھان اک نگر سچائی دا اکھری روپ ہوندا اے جس نوں اوہناں ای اکھراں وچ صرف شروع وچ کجھ لفظاں دا واہدا کر کے ورت لیا جاندا اے جیویں محاورہ ”بانہواں ٹھننا“ آیا اے ایس دا ”نا“ لہ کے انج ورتیا جا سکدا اے ”ارشاد دے دشمن پارٹی نال رل جان نال سلیم دیاں بانہواں ای ٹٹ گیناں نیں“ اک اکھان اے ”سدی نہ بلائی میں لاڑے دی تائی“ ایس دا محل استعمال ایسہ اے کہ جدوں کوئی کسے دے معاملے وچ خواہ مخواہ دخل دیوے جدوں کہ اوس دا کوئی تعلق واسطہ نہ ہووے تے جس دے معاملے وچ دخل دتا جاوے اوہ آکھے گا ”توں ایویں ساڈے معاملے وچ دخل دینا ایس تینوں کیہ اسی جو مرضی کریے اے“ ”سدی نہ بلائی تے میں لاڑے دی تائی“ اکھان ورتن گکیاں اے توں اڈ سیانے کہندے نیں، اوہو حساب ہویا، مثل اے، سیانیاں دا اکھان اے وغیرہ ورتدے نیں تے اکھان دے اکھراں نوں عن من جڑ دیندے نیں۔

کجھ محاورے تے اکھان

محاورے ۳۲۔

- ۱۔ سر پیر نہ ہونا (گل دی سمجھ نہ آنا، بے مطلب گل)
- ۲۔ اکھاں متھے اتے رکھنا (بے دید ہو جانا)
- ۳۔ گریبان وچ منہ پاکے ویکھنا (اپنے عیساں ول دھیان مارنا)
- ۴۔ تھک کے چننا (جس گل توں انکار کیتا جاوے مڑا ہو کرنا)
- ۵۔ کلیجہ ٹھنڈا کرنا (آسوگی دینا، آرام دینا)

- ۶۔ جال وچ پھسانا (کے معاملے وچ چالاکی نال پھسانا)
- ۷۔ ٹکلا ونگا رہنا (سدا ناراض ای رہنا)
- ۸۔ پٹی پڑھانا (کے دے خلاف اکسانا)
- ۹۔ تک رکھنا (عزت رکھنا)
- ۱۰۔ تک وچ دم کرنا (بہت زیادہ تنگ کرنا)
- ۱۱۔ ڈھگی ڈھا بیٹھنا (حوصلہ ہار دینا)
- ۱۲۔ ڈھو ڈھکنا (چنگا سبب بن جانا)
- ۱۳۔ ڈھبری ٹیٹ کرنا (ودھیرا تنگ کرنا)
- ۱۴۔ ڈیرا جمانا (قبضہ کرنا)
- ۱۵۔ ڈنگرا ڈنگر ہونا (حد درجے وا بے وقوف ہونا)
- ۱۶۔ ڈھائے چڑھنا (قابو آؤنا)
- ۱۷۔ ڈھنڈے ددھ پھوکاں مارنا (نخرے کرنا، بہت سوہل ہونا)
- ۱۸۔ ڈھوک و جا کے ویکھنا (چنگی طرح پرکھ لینا)
- ۱۹۔ ڈھاہ ٹھہیرا کرنا (گزارے جوگا کر لینا)
- ۲۰۔ ڈھٹھہ وکھانا (کچھ وی دینوں اکا انکار کر دینا)
- ۲۱۔ جان چھڈ آؤنا (کسے مصیبت توں خلاصی پان دا عمل کرنا)
- ۲۲۔ جان تلی تے رکھنا (جان خطرے وچ پانا)
- ۲۳۔ زمین وچ نگھر جانا (بہت شرمندہ ہونا)
- ۲۴۔ زبان منہ وچ نہ پانا (ودھیریاں گلاں کرنا)
- ۲۵۔ چھاتی تے ہتھ مار کے کسنا (گج وچ کے آکھنا)
- ۲۶۔ چھمیس تے کھاریں مینہ ورھنا (بہت زیادہ بارش)
- ۲۷۔ فجر دے ناں جوگا ہونا (شریف ساؤ برکت والا ہونا)
- ۲۸۔ کناں دا کچا ہونا (لائی لگ)
- ۲۹۔ منہ دا ملٹھا ہونا (بااخلاق)

- ۳۰۔ مچھ وچ پاکے چھٹنا (بدنام کرنا، بے آبرو کرنا)
- ۳۱۔ لوتیاں لانا (چغل خوری کر کے لڑائی کروانا)
- ۳۲۔ اٹ کتے دا ویر ہونا (ازلی ابدی دشمنی)
- ۳۳۔ گھرے دی پھٹی ہونا (ہر معاملے وچ تعاون لئی تیار)
- ۳۴۔ دلدر دور کرنا (مشکلاں، خاص طور تے مالی حالات درست کرنا)
- ۳۵۔ کن وچ ایسدروں پاکے اوہدر کڈھ دینا (خورنال نہ سننا)
- ۳۶۔ حقہ پانی بند کرنا (سامجی بائیکاٹ)
- ۳۷۔ دل دیاں دل وچ رہ جانا (خواہشات تے سدھراں دا پوریاں نہ ہونا)
- ۳۸۔ بتا سارنا (چالاکی نال اپنا کم کڈھ لینا)
- ۳۹۔ بانہ پھڑے دی ر کھنا (ساتھ دین دا وعدہ کر کے پورا کرنا)
- ۴۰۔ بکل وچ روڑی بھٹنا (اندرو اندر کوئی اہم کم کر لینا)
- ۴۱۔ کن ہونا (آگاہ ہو کے آگوں محتاط ہو جانا)
- ۴۲۔ بھنگ بھجنا (انتال دی غریبی)
- ۴۳۔ پراں تے پانی نہ پین دینا (قصوریاں ذمہ داری نہ قبولنا)
- ۴۴۔ سردے والاں نوں پینا (بے عزتی کرنا، نقصان اپڑان ول رجوع کرنا)
- ۴۵۔ ٹنڈو وچ کانا پا چھڈنا (کسے مسئلے نوں حل نہ کرن دی کیفیت وچ پانا)
- ۴۶۔ چارے چک جاگیر ہونا (خوشحالی)
- ۴۷۔ دل گھوؤں موووں ہونا (کسے نوں کچھ دین گلیاں دکھی ہو جانا)
- ۴۸۔ محٹھ بہہ جانا (انتال دا نقصان)
- ۴۹۔ دڑوٹنا (صبر کرنا)
- ۵۰۔ پانی رڑکنا (اجیہا کم کرنا تے بار بار کرنا جس دا کوئی نتیجہ نہ نکلے)

اکھان ۳۳۔

- ۱۔ سویاتے اکومت، مورکھ دکھو دکھ
- ۲۔ واہ مل تیرے گھر وچ نوکری

- ۳- بزار کس وگاڑیا؟ رات دیاں مھکھیاں
- ۴- کھان پین نوں بھاگ بھری تے دھون بھنان نوں جماں
- ۵- یاں راہ پیا جانے یاں واہ پیا جانے
- ۶- مھکھ نہ منگیا سالنا، عشق نہ بچھی ذات
- ۷- مھکھے جٹ کنورا لبھاپانی پی پی آپھریا
- ۸- پانی وچ سوٹا ماریاں پانی دو نہیں ہو جاندا
- ۹- چادر وکھ کے پیر پاریئے۔
- ۱۰- دیگ وچوں دانہ ای چکھی دا اے۔
- ۱۱- اپنا آپ سنھالے تے چور کسے نوں نہ آکھئے
- ۱۲- اپنا مارے گاتے چھانویں ای ٹے گا
- ۱۳- بدھا بھار مسافراں تے مناکوہ لہور
- ۱۴- بندے دا بندہ دارو۔
- ۱۵- پتر کپتر ہو جانداے نیں، ماپے کماپے نہیں ہوندے
- ۱۶- پیٹ نہ پیاں روٹیاں تے سھے گلاں کھوٹیاں
- ۱۷- جنھاں جنیاں اوہناں بنیاں
- ۱۸- جو اکسے نہ جتیا سبھ جوئے جتے
- ۱۹- چن تے مھکیا منہ نوں آؤندا اے
- ۲۰- چور دے پیر نہیں ہوندے
- ۲۱- دا تا کال پر کھئے دودھا مھکن ماہ، استری تاں پر کھے جے دھن پلے ناہ
- ۲۲- دینا بھلا نہ باپ دا بیٹی بھلی نہ اک
- ۲۳- دھریا بھلے پر لکھیا نہ بھلے
- ۲۴- رتاں مڑ مڑ آؤندیاں، مریا مڑے نہ کوئی
- ۲۵- سوکاماں تے اک آہری
- ۲۶- شریک لاوے لیک بچے جتھوں تیک

- ۲۷۔ ضامن دیوے یاں دوائے
 ۲۸۔ عشق نہ کچھے ذات صفات۔
 ۲۹۔ عقل دا انھال تے گنڈھ دا پورا
 ۳۰۔ غریب دی رن جنے کھنے دی بھابھی
 ۳۱۔ کانغدی بیڑی اج ڈبی کہ کل
 ۳۲۔ کاماں اپنی روٹی دا حقدار اے
 ۳۳۔ کانواں دے آکھے ڈگھے نہیں مرجاندے
 ۳۴۔ کتاراج بہالینے تے چکی چٹن جا۔
 ۳۵۔ کنک گھیندیاں گڑگھٹے تے مندی پئے کپاہ
 ۳۶۔ کھان پین نوں بھاگ بھری تے دھون بھنان نوں جمان
 ۳۷۔ کھنؤ آوے ڈر دا کھنؤ آوے لڑوا
 ۳۸۔ کھدو پھولیاں لیراں نکھلیاں نیں
 ۳۹۔ گال سو جو سیال وچ ددوہ دیوے
 ۴۰۔ گھر والا گھر نہیں تے ہور کے دا ڈر نہیں۔
 ۴۱۔ گھر آئے پروہنے چاڑھ بیٹھی وڑیاں
 ۴۲۔ گھر تند نہ تانی جلاہے نال ڈانگو ڈانگی
 ۴۳۔ گھر وسدیاں دے، ساک ملدیاں دے تے کھیت واہندیاں دے
 ۴۴۔ گھر پکلیاں دے انگ ساک سارے
 ۴۵۔ لڑے فوج ناں سردار دا
 ۴۶۔ لوڑ دا مل نہیں
 ۴۷۔ لیکھا مانواں دھیاں دا تے بخشش لکھ ٹغے دی
 ۴۸۔ ماڑے دے گن وچے
 ۴۹۔ نائی اک تے دھوبی نت
 ۵۰۔ واڈیاں سو جا درڑیاں جان سراں دے نال

حوالے تے حاشیے

- ۱- کھوج درپن، ۷۱، ص ۱۰۸ (گورکھی)
- ۲- اردو زبان کی قدیم تاریخ: ص ۹۶
- ۳- اوبی، ص ۶۳
- ۴- اوبی، ص ۶۳
- ۵- اوبی، ص ۶۶
- ۶- اوبی، ص ۲۲
- ۷- پنجابی زبان تے اوہد الزبیر: ص ۱۷
- 8- Tribune Aug 1954
- ۹- کھوج درپن (پنجابی بماشا: آریا کہ اناریہ؟) ص ۱۰۰
- ۱۰- اوبی، ص ۱۰۷
- ۱۱- اردو زبان کی قدیم تاریخ: ص ۲۱۳
- ۱۲- اوبی، ص ۲۳۰
- ۱۳- اوبی، ص ۲۳۰
- ۱۴- اردو لسانیات: ص ۶۰
- ۱۵- گوپی چند نارنگ نے ایسناں وچوں صرف ز، س، ت، ہ، الف نوں فونیم تسلیم کیتا اے تے ایسناں دے نال رلدیاں حرفاں یاں آوازاں نوں Alophones آکھیا ای (اردو کی تعلیم کے لسانیاتی پہلو: ص ۲۴)
- ۱۶- پنجابی زبان تے اوہد الزبیر: ص ۲۱
- ۱۷- ماہنامہ ”پنجابی لاہور“ (مضمون ایس خانم مولوی فاضل): ص ۲۴
- ۱۸- اوبی، ص ۲۴
- ۱۹- ماہنامہ لہراں لاہور ص ۱۰۵ (مضمون: اقبال صلاح الدین)
- ۲۰- ماہنامہ لہراں (رسم الخط نمبر) ص ۲۶ (مضمون محمد آصف خان)
- ۲۱- اوبی، ص ۶۳ (مضمون اقبال صلاح الدین)
- ۲۲- اردو لسانیات: ص ۷۷
- ۲۳- ایہہ اک ٹھکدی تجویز اے ایس نوں حال دی گھڑی ایس کتاب دی المادج اپنایا نہیں گیا (ش ۲)
- ۲۴- سعید کریم ہوراں اعراب ختم کردتے نیں ایسناں نے داواں نوں حرف دی شکل بدل کے لیاند اے (کھوج لاہور ۱۵-۱۶)

- ۲۵- ماہنامہ لہراں رسم الخط نمبر ص ۳۰ (مضمون محمد آصف خاں)
 ۲۶- اویسی ص ۹۷ (مضمون اقبال صلاح الدین)
 ۲۷- قواعد اردو: ص ۱۹
 ۲۸- زبان کا مطالعہ: ص ۲۰۴
 ۲۹- قواعد پنجابی مرزا مقبول بیگ بدخشانی: ص ۳۷
 ۳۰- اویسی ص ۴۰
 ۳۱- قواعد اردو (مولوی عبدالحق): ص ۲۱
 ۳۲- قواعد پنجابی مرزا مقبول بیگ بدخشانی: ص ۴۳
 ۳۳- قواعد اردو (مولوی عبدالحق): ص ۲۲
 ۳۴- اویسی ص ۱۲۳
 ۳۵- قواعد پنجابی ص: ص ۲۱۱
 ۳۶- قواعد اردو (مولوی عبدالحق): ص ۱۵۳
 ۳۷- قواعد پنجابی (مرزا مقبول بیگ بدخشانی): ص ۲۳۹
 ۳۸- اویسی ص ۲۹۳
 ۳۹- سوجھ بوجھ: ص ۲۵ (گورکھی)
 ۴۰- اویسی ص ۱۳ (گورکھی)
 ۴۱- اویسی: ص ۴۴ ("")
 ۴۲- محاورہ تے اکھان کوش: تارن سنگھ درشن سنگھ ۱۹۶۸ء
 ۴۳- ساڑے اکھان: شہباز ملک (۱۹۷۸ء)

=== ○ ○ ○ ===

پنجابی زبان دے علاقائی روپ

(Panjabi Morphology)

لسانی جغرافیہ

زبان دے مقامی اوڑے پن، بولڑی (Dialect) نوں پہلاں پہلاں کوئی خاص اہمیت نہیں سی دتی جاندی پر ہولی ہولی بولڑیاں دے مقامی اختلاف تے گوہ کیتا جان ڈیسہ پیا۔ اٹھارویں صدی دے گرامر دے سیانیاں دا ایسہ خیال سی کہ اتلے طبقے دی تے ادبی زبان زیادہ اصلی تے درست ہوندی اے تے ایسہ علاقائی بولڑیاں ساد مرادے تے زبان بارے احتیاط نہ ورتن والے بندیاں دیاں بولڑیاں ہوندیاں نیں۔ ایس لئی ایسہ غیر معیاری ہوندیاں نیں۔ پر پھیر جدوں علاقائی انگ نوں گوہ گوچرا سمجھیا جان ڈیسہ پیا تے پھیر ایس خیال نے پکیمائی پھڑی کہ ہور کجھ نہیں تے ایسہ علاقائی بولڑیاں زبان دے قدیمی انگ نوں سانجھی چلیاں آرہیاں نیں جیہڑی معیاری زبان وچ بھانویں موجود نہیں پر ایہدے توں ہور کئی کم لئے جا سکدے نیں ایس نظریے دے تحت اٹھارویں صدی دے آخر وچ علاقائی بولڑیاں دیاں ڈکشریاں سامنے آؤن ڈیسہ پیاں ہولی ہولی تقابلی لسانیات وچ ایس مواد نے حصہ پانا شروع کردتا جس نوں لسانیات دے سیانیاں لسانی جغرافیہ دا ناں دتا اے ایہدے نال اوس زبان وچ ہوئیاں لسانی تبدیلیاں دا گوڑ لان وچ انتاں دی مدد ملدی اے لسانیات دے ایس حصے نوں (Philology) وی آکھیا جاندا اے۔

ا۔ اج کل علاقائی بولڑیاں دے مطالعے دے تن طریقے ویکھن وچ آؤندے نیں پر انا طریقہ تے ڈکشری یاں (Lexical) اے دوجے وچ علاقائی بولڑی دے لفظاں دا معیاری زبان دے لفظاں نال ٹاکرا کیتا جاندا اے تے تیجے وچ اوس سارے علاقے دیاں علاقائی بولڑیاں نوں اوہناں دی وکھ وکھ صوتیات دے حساب نال نکھیڑیا جاندا اے چنگا طریقہ تے ایسہ سمجھیا جاندا اے کہ ایہناں گلاں نوں اوس علاقے دے نقشے اتے ونڈ

کے دسیا جاوے۔

۲۔ زبان وچ علاقائی لہجے دا تھاں (Dialects)

(الف) علاقائی بولڑی (Dialects) دا جنم

ایہہ گل تے لسانیات دے علم وچ پک اے کہ زبان بنی بنائی یاں گھڑی گھڑائی شکل وچ انسان نوں نہیں ملی سگوں ایہہ انسان دے اپنے عمل، ادم ورتارے تے محنت سیتی ودھدی گھٹدی رہندی اے ایہدے وچ ٹٹ بھجج یاں رو بدل دا عمل جاری رہندا اے ایسے لئی کہندے نیں

باراں کوہ تے بولی بدل جانندی اے

ایہدی وجہ ایہہ اے کہ زبان نوں انسان اپنے مقصد تے مدعا نوں سمجھاؤن لئی ورتدے نیں یاں ایہہ کہہ لئو کہ زبان نوں انسان لے کے ٹرا اے ایس لئی اوہ انساناں وانگوں اک جاندار شے دا روپ وٹا لیندی اے۔ ایہہ اڈرا پن ساڈی بول چال وچ یاں لفظاں دے معنیوں وچ فرق پاندا رہندا اے خاص طور تے تلفظ یاں اچارن اتے ایہدا اثر پہلاں ہوند اے ایسے دے کارن کوئی بندہ کسے لفظ دے کسے حصے تے زور پاندا اے تے کوئی کسے تھاں تے 'انج ای آگوں سنن والے دا معاملہ اے اوہ اوس سنے لفظ نوں اپنی سمجھ بوجھ تے سمجھن دی قوت موجب قبولدا اے ایہہ عمل اک علاقے وچ اک خاص گھیرے وچ ہوندا رہندا اے بولن دے ڈھنگ تلفظ یاں اچارن دا ایہہ فرق کسے خاص علاقائی گھیرے وچ اک اک گھیروئیں روپ وچ دن ڈیہہ پیندا اے جدوں انج ہو جائے تے سمجھو اک علاقائی بولڑی لہجے یاں (Dialect) نے جنم لے لیا۔ ایہدی اک ہور وی صورت اے اوہ ایہہ کہ جس گھیرے دی اتے گل آئی اے ایس گھیرے وچ دے بندے کسے پاروں جدوں آلے دوالے ہو رہی انتی توں خالی رہندے نیں تے جتھے اوہ حیاتی دیاں دو جیاں پرانیاں چیزاں نوں انگ لائی رکھدے نیں اوتھے اوہ زبان دے پرانے انگ نال وی جڑے رہندے نیں جدوں کہ کسے ہور تھاں اپنی رہل دے حساب نال اوہو زبان اک پیراگے پٹ لیندی اے ایہہ پیر پیر چلدی اک تھاں جا کے معیاری زبان دا تھاں مل

ہندی اے جدوں کہ اوہناں گھیریاں وچ پھاٹی زبان محدود ہو کے اک لہجہ رہ جاندی اے
سیانے ایس لہجے نوں Dialect آکھدے نیں۔

(ب) علاقائی بولڑی (Dialect) تے زبان دا رشتہ

کسے خطے وچ بولی جان والی زبان اِنج تے اکو ہندی اے پر ہندیاں دے زبان نوں
لے کے چلن، بولن سنن وچ فرق، آوا جائی تے ابلاغ دے ذریعہ دی گھاٹ پاروں علم
لسانیات دے ردوبدل دے اصول ”باراں کوہ تے بولی بدل جاندی اے“ مگر سچائی پاروں
جیسرے گھیرے بن جاندے نیں ایسہ اوس چالو زبان دا ای انگ ہوندے نیں۔ ایسے
ہوندیاں ہویاں وی اوہ اپنی وکھ شکل صورت وچ پچھاتے جاندے نیں پر پھیروی ایسے خطے
وچ بولی جان والی زبان دے ایہناں وکھ وکھ گھیریاں یاں روپاں وچ دوہیری سانجھ ہندی
اے کیوں جے جس نوں اسی زبان آکھنے آں اوہ وی کدی اِنج دے گھیرے وچ بولی جان
والی اک علاقائی بولڑی سی جس اپنے و سنیکاں دی ذہنی اقتصادی، معاشی تے ثقافتی ترقی
دے نال نال پیر پٹھیاں پر دھاگئی ملی تے اک زبان دا درجہ حاصل کیتا انگریزی زبان نوں
دیکھ تو جیسرے اِنج لگ بھگ ساری دنیا اتے پلا کھلاری بیٹھی اے اک زمانے وچ ایسہ
صرف علاقائی بولڑی سی ایسہ وجہ اے جدوں لکھاری ۲۔ چونر نے انگریزی وچ لکھنا
شروع کیتا تے لوکاں نوں ایسہ گل کھ اولی گئی کیوں جے اوس ویلے سارے پڑھے لکھے
لوک اپنیاں علمی ادبی لکھتاں عام کر کے لاطینی یاں فرانسیسی وچ رچدے سن تے انگریزی
اک Dialect تو دھ نہیں سی ایسدا مطلب ایسہ ہویا کہ علاقائی بولڑیاں دا اوس خطے دی
زبان نال گوہڑا جوڑ میل ہوندا اے سگوں ایسہ کہ کیوں جے اوہ زبان جس نوں معیاری،
نسکالی یاں Standard دا درجہ مل چکا ہوندا اے اوہ ایسے خطے وچوں ای ایہناں ای
بولڑیاں وچوں ابھری ہندی اے ایس لئی اوہ ایہناں توں اک سوے وانگ فائدہ پکدی
اے اوہ علاقائی لہجیاں دے لفظاں تے محاوریاں نوں بے معلومے ڈھنگ وچ اپنے سبھا
موجب جذب کر کے اپنے آپ نوں ہور مکمل تے ہور معیاری بناندی رہندی اے۔

۳۔ پنجاب دیاں حد ایں تے گھیرا

پنج آب دا مطلب اے پنج پانی، ایس مناسبت نال ایس نال دا جوڑ میل پنج پانیاں یاں دریاواں دے علاقے نال اے ایسہ علاقہ برصغیر دا اوہ علاقہ اے جیہڑے ستلج، بیاس، راوی، پنجاب، جہلم، تے سندھ دے وچالے وسدا اے ایس دیاں حد ایں اڈواڈو زمانیاں وچ اڈواڈو رہیاں نیں اسی اتھے اوہناں حد ایں دی گل کراں گے جیہڑیاں ۱۳ اگست ۱۹۴۷ء وچ سیاسی تے انتظامی لحاظ نال موجود سن

اردو دائرہ مصارف اسلامیہ جلد ۵ کراسہ ۱۱ (ص ۶۶۳) وچ ایس گل دا نتارا کیتا گیا اے کہ قیام پاکستان توں پہلاں سارے پنجاب نوں انتظامی لحاظ نال پنجاب (۵) قسمتاں وچ ونڈیا ہویا سی جنہاں دا ویروا ایچ اے:

قسم شامل علاقے

- ۱۔ انبالہ: انبالہ - شملہ - حصار - رجتک - کرنال تے گوڑگاؤں
- ۲۔ جالندھر: جالندھر - ہوشیار پور - کانگرہ - فیروز پور تے لدھیانہ
- ۳۔ لاہور: لاہور - گوجرانولہ - سیالکوٹ تے گورداسپور
- ۴۔ ملتان: ملتان، فٹنگمری (ہن ساہیوال) لائل پور (ہن فیصل آباد) - جھنگ

منظر گڑھ تے ڈیرہ غازیخان

۵۔ راولپنڈی راولپنڈی - جہلم - گجرات - سرگودھا - انک تے میانوالی
پاکستان بنن مگروں قسمتاں انبالہ تے جالندھر تے سمو چلیاں بھارت وچ چلیاں گئیاں
قسمت لاہور وچوں وی پورا گورداسپور تے لاہور دی تحصیل چونیاں دا ادھا حصہ وی
بھارت وچ شامل کر دیا گیا۔ ایسہ مشرقی پنجاب یاں بھارتی پنجاب کہایا۔

ایسہ لاہور - ملتان تے راولپنڈی قسمتاں پاکستان وچ رہیاں تے ریاست بہاولپور
نو وی پنجاب وچ شامل کر دیا گیا جیہڑی اگے ای زبان تے رمل دی سانجھ پاروں پنجاب
دا حصہ سی ایسہ مغربی پنجاب یاں پاکستانی پنجاب کہایا۔

بھارتی پنجاب وچ روہیلہ ایسہ کیتا گیا کہ ۱۹۴۸ء وچ پہاڑی ریاستاں تے
ادھاراک وکھ صوبہ ہماچل پردیش بنا دیا گیا ۱۹۵۶ء وچ مشرقی پنجاب دیاں ریاستاں دی

یونین (Pepsu) نوں پنجاب وچ کھپا دتا گیا تے اوڑک ۱۹۶۶ء وچ بھارتی پنجاب دی ونڈ
انج کردتی گئی۔

۱- صوبہ پنجاب: ایہدے وچ ضلع گورداسپور - امرتسر - کپورتھلہ - جالندھر فیروز پور
مٹھنڈا، پٹیالہ تے لدھیانہ توں اڈنگرور، ہوشیار پور تے انبالہ دیاں کجھ تحصیلاں
شامل نیں۔

۲- صوبہ ہریانہ: ایہدے وچ حصار - مہندر گڑھ - گوڑگاؤں - رھنک - کرنال توں اڈ
نگرور تے انبالہ دی تحصیل کھرڑ شامل نیں۔

۳- صوبہ ہماچل پردیش: ایہدے وچ شملہ - کلو - کانگرہ - لہاؤل - سہٹی توں اڈ
ہوشیار پور دے کجھ حصے شامل نیں۔

صوبہ پنجاب تے صوبہ ہریانہ دونوں دا دارالخلافہ نواں وسایا شہر چنڈی گڑھ اے
تے ہماچل پردیش دا دارالخلافہ شملہ اے ایہناں وچوں صرف پنجاب دی سرکاری زبان
پنجابی اے باقی دونہ وچ ہندی چلدی اے۔

پاکستانی پنجاب وچ پاکستان منن توں مگروں صرف اپنی تبدیلی آئی کہ ریاست بہاولپور
دا علاقہ جیہڑ کہ پہلاں ای زبان تے رہل دے حساب نال پنجاب دا ای حصہ سی انتظامی
محافظ نال ایس نوں پنجاب وچ شامل کردا گیا۔ سرگودھا ملتان ڈیرہ غازی خان نوں باقاعدہ
ڈویژن بنا دتا گیا منگمری دا ناں اوہدے پرانے ناں ساہیوال نال بدل دتا گیا تے بن ۱۹۷۶ء
وچ تحصیلاں قصور تے ہاڑی نوں ضلعیاں دا درجہ دے دتا گیا اے۔ لائل پور نوں فیصل
آباد، کیمبل پور نوں انک داناں دتا گیا اے۔ تے ضلعے بنا دتے گئے فیصل آباد (لاہلپور)
تے گوجرانوالہ ڈویژن بنائے گئے نیں۔ پاکستانی پنجاب دے ہور کئی علاقیاں نوں انتظامی
حوالے نال اچا (ضلع) دا درجہ دتا گیا اے۔

۳- معیاری، ٹکسالی (Standard) یاں مرکزی پنجابی

”باراں کوہ تے بولی بدل جاندی اے“ لسانیات وچ لسانی تبدیلی دے ایس اٹل
اصول موجب ہر زبان وچ اوہدے علاقائی انگ ہوندے نیں جنہاں نوں Dialect

کھندے میں پرنال اک اجیہا انگ وی موجود ہوندا اے جس نوں اوس زبان وچ معیاری دا درجہ حاصل ہوندا اے اوس زبان دے سارے ای علاقیاں دے لوک اوس وچ تخلیق کرکے اوس نوں امیر بناندے میں پنجاب وچ مانجھے دے علاقے دی بولی نوں صدیاں توں ایسہ درجہ حاصل رہیا اے مانجھے دا علاقہ دوابہ باری دے اتلے شمال والے پاسے گورداسپور بوہتا امرتسر تھوڑا فیروز پور لاہور دا مشرقی حصہ ستیج تے بیاس دا وچکارا تے راوی تے ستیج تے آرپار دا علاقہ اے بولے جان تے لکھے جان دے لحاظ نال ویکھیا جاوے تے ایس دا گھیرا بڑا چوڑا تے کھلا اے جیہدے وچ گوجرانوالہ، سیالکوٹ تے گجرات تیکر شامل میں۔

پنجاب دے ایس علاقے نوں شروع توں ای اک مرکزی حیثیت حاصل رہی اے کیوں جے لاہور صدیاں توں علم ادب دا گڑھ اے پھیر ایسہ کہ تجارت دا مرکز ہون پاروں ایس دا رابطہ پنجاب دے سارے علاقیاں نال قائم رہیا ایس کرکے ایس دی بولی نے ہولی ہولی آپ مہارے اک ۳۔ معیاری یاں نکسالی زبان دا روپ وٹالیا ایسہ بولی علاقے دے لحاظ نال تے مانجھی کماندی اے پر علمی ادبی کچھ لگن نال ایس دی حیثیت اک مرکزی ۳۔ یاں ادبی زبان دی ہو گئی اے۔ ایس وجہ اے کہ ایس مرکزی زبان دا گھیرا ۵۔ گوجرانوالہ، شیخوپورہ، سیالکوٹ تے گجرات تیکر کھنڈ چکیا اے ایسہ پنجاب دے ہر علاقے وچ سمجھی جاندی اے۔ ۶۔ ایس دے وچ لندی دا کچھ رنگ وی شامل اے پر انے شاعراں وچوں بلھے شاہ تے وارث وچ ایس دا رنگ ویکھیا جا سکدا اے تے نویں ادب دا تے ۹۵ فیصدی حصہ ایسے مرکزی بولی وچ اے مرکزی یاں معیاری (Standard) زبان دی اک مثال ہتھی کتاب دی اے۔

(ب) پنجابی دیاں علاقائی بولٹیاں (Dialects)

زبانان دے معاملے وچ ایسہ گل بڑی آؤکھی جا پدی اے کہ ایس دے بولے جان والے علاقے دو آلے لیکر کچی جاوے علاقائی بولٹیاں بارے تے ایسہ گل ہو وی آؤکھی اے کیوں جے ایسناں وچ کئی قسم دیاں سانجھیاں ہونیاں میں۔ دو جے ایسہ اپنے اصل علاقے توں نکل کے وی آلے دو آلے بولی سمجھی جاندی اے دو جی تھانوں اثر لیندی اے

اثر پاندی اے ایس لمی اس سلسلے وچ کوئی آخری فیصلہ کرن دی تھاں گوڑا ای لائے جا سکدے نیں۔ ہاں علاقائی بولڑی دیاں خاص انگل دی جانکاری ممکن اے کیوں جے ایس لمی اوس لہجے دا مواد مل جاندا اے پنجابی دیاں علاقائی بولیاں بارے ٹھک سر کم حالے ذرا گھٹ ای ہویا اے پھیروی جو کم ہو پکچھا اے اوس نوں مکھ رکھ کے گل نوں انج اگے ودھا سکے آں کہ سیانیاں نے مرکزی تے پنجابوں باہر لے علاقیاں وچ بولی جان والی پنجابی نوں چھڈ کے پنجابی دیاں علاقائی بولڑیاں نوں دووڈے حصیاں وچ ونڈیا اے:

۱۔ مشرقی (۲) مغربی

۱۔ مشرقی بولڑیاں

ایہناں وچ مشرقی یاں بھارتی پنجاب (تن ٹوٹے ہون توں پہلاں) دیاں علاقائی بولیاں آؤندیاں نیں جو ایہہ نیں: (i) بھٹیانی (ii) پوادھی (iii) راٹھی (iv) مالوی (v) دوآبی

۲۔ مغربی بولڑیاں

ایہناں وچ مغربی یاں پاکستانی پنجاب وچ بولیاں جان والیاں ساریاں بولڑیاں آؤندیاں نیں۔ ایہناں وچ ماجھی یاں مرکزی وی شامل اے اوہدے بارے گل اسی کر آئے آں کیوں جے اوہدی حیثیت علاقائی بولڑی دی نہیں سگوں زبان دے معیاری یاں نکسالی لہجے دی اے۔ مغربی وچ باقی دیاں ایہہ بولڑیاں شامل نیں (i) پوٹھوہاری (ii) دھنی (iii) چھاچھی (iv) شاہ پوری (v) ریاستی (vi) ملتانئی (vii) جانگلو

(پنجابوں باہر لیاں بولڑیاں دا ویروا اگے کراں گے)

۱۔ مشرقی بولڑیاں دا ویروا

(i) بھٹیانی

ایہہ بولڑی حصار۔ بیکا نیر دے راٹھے تے باگڑی لوک بولدے نیں ایہدے اتے ہندی دا ودھیرا اثر اے تحصیل^۸۔ فاضلکا۔ ممدوٹ۔ فیروز پور دے آلے دوآلے دے علاقہ وچ بولی جانندی اے ایس نوں راٹھی۔ راٹھوری یاں باگڑی وی کمنڈے نیں خبرے

ایسے دا ناں سوتری وی اے۔

پچھان: میرو۔ تھارو۔ جاسوں وغیرہ

(ii) پوادھی

پوادھ^۹۔ دا مطلب اے پوربی ادھ یعنی مشرقی حصہ ایہو بولڑی مشرقی پنجاب دے بوہتے حصے تے پلاکھاری بیٹھی اے پوادھی دا ٹھینھ روپ پٹیلے وچ اے ایس توں اڈ حصار۔ انبالہ۔ کلیر شریف۔ نالا گڑھ تے ریاست جیند دے لوک وی پوادھی بولدے نیں ایس اتے ہندی۔ باگڑی یاں بھشینی دا اثر اے۔ ایس کر کے کئی تھاں لفظاں نوں مخفف کر کے بولدے نیں جیویں تینوں توں تے مینوں توں سنے وغیرہ

مرکزی نالوں عام فرق

- ۱۔ ونوں م وچ بدل دیندے نیں جیویں کھاواں توں کھاماں
 - ۲۔ ونوں ب وچ بدل دیندے نیں جیویں و پچھنا توں پچھنا
 - ۳۔ آکھنا توں کہنا
 - ۴۔ کیتا سی نوں کیتا تھا۔ گریر سن موجب دو آبے لاگے دے علاقیاں وچ ”سی“ وی چلدا اے۔
 - ۵۔ نال نال نوں گیل گیل
 - ۶۔ ہن نوں راب (الف تھلے زیر)
 - ۷۔ کہ نوں نیئ وغیرہ
- ونگی

اک راجے نوں باہتاں پاسوں سلوک سنن دا بہت سوک تھا۔ کئی باہمن اس نوں سلوک سنن آندے تھے۔ اس کے نگر ماں اک ان پڑھ غریب باہمن رہندا تھا اس کی استری نے اس نوں اک سلوک یاد کرا دتا تھا ہور اس نوں سلوک سنن راجے کول بھیجا اس کا سلوک سن کر راجہ بہت خوش ہویا۔

(iii) راٹھی

گیانی ہیرا سنگھ درد نے ایس نون وکھ بولڑی قرار دتا ہے جدوں کہ عبدالغفور قریشی ایس نون بھٹیانی دا حصہ سمجھدے نیس ایہدے بولن دا علاقہ ضلع حصار وچ گھگر دریا دے نال نال دا اے پوادھی^{۱۰} شبد کوش والیاں پروفیسر جوگندھر سنگھ دے حوالے نال پوادھی دا جیہڑا علاقہ متھیا اے۔ ایہدے وچ راٹھی والا علاقہ وی آجاندا اے۔ ایس لحاظ نال اسی ایس نون پوادھی دی آگوں اک شکل قرار دے سکے آں۔

(iv) مالوی

۱۱۔ بنادی داس جین نے ایس دا علاقہ فیروز پور۔ لدھیانہ۔ فرید کوٹ۔ مالیر کوٹ۔ پٹیالہ۔ نامجہ۔ جنید۔ کلیروسیا اے جدوں کہ ایہدے وچوں لدھیانہ دی بولڑی نون اپنے Phonetic Reader وچ وکھ کر کے دسدے نیس^{۱۲}۔ عبدالغفور قریشی موجب ایہدا علاقہ فیروز پور۔ لدھیانہ۔ چپہ۔ مانسر۔ تلونڈی۔ فرید کوٹ۔ مالیر کوٹ۔ دھنولہ۔ ٹھنڈا۔ پٹیالہ۔ کیتھل، جگراؤں۔ زردانہ۔ رائیکوٹ۔ سمرالہ۔ کھنہ۔ ماچھواڑہ وغیرہ اے۔

مرکزی نالوں عام فرق

- ۱۔ ونوں ب وچ بدل دیندے نیس ویاہ نون بیاہ
- ۲۔ ونوں م وچ وی بدل دیندے نیس، لیاواں نون لیاواں
- ۳۔ اسی نون آپاں
- ۴۔ کرے گانوں کرؤگا
- ۵۔ اپنا نون اپنایاں آودا
- ۶۔ پتر نون پترت
- ۷۔ تہاڈا نون تھوڈا، تھوڈا
- ۸۔ کیتا نون کریا
- ۹۔ سانوں ہمانوں

(v) ونگی

۱۳۔ تیری ماں کیہ کر لوو، جانی رکھ لوو مہینہ جادے
 ۱۴۔ پار کیوں چلے ہل میرا، دودھ دالیا میں گڑبا
 یاں بیہڑکے دی بکھی بچ بٹا مار

(vi) دو آبی

ایس دا علاقہ بست جالندھر دو آب دا علاقہ اے ایسہ ضلع جالندھر تے ہوشیار پور توں
 اتے ریاست کپور تھلہ دو آلے گھیرا پاندا چلیا جاندا اے اردو دائرہ معارف اسلامیہ والے
 ایسہے وچ لدھیانے نوں وی رلانڈے نیں (ص ۲۶۷) نال نال گگن دی وجہ نال ایسہ
 علاقائی بولڑی مالوی نال ڈھیر رلدی اے ایس دے پہاڑی علاقیاں کانگڑے تے شملے وچ
 کانگڑی بولڑی بولی جاندی اے پر ایسہے تے دو آبی دا گوہڑا اثر اے

مرکزی نالوں عام فرق

- ۱۔ ونوں ب وچ بدل دیندے نیں وید نوں بید
- ۲۔ ب نوں و وچ بدل دیندے نیں بالن نوں والن
- ۳۔ توں نوں تیں وغیرہ

(۲) مغربی بولیاں دا ویرا

(i) پوٹھوہاری

۱۳۔ گریرین آکھدا اے کہ پوٹھوہار دا مطلب اے اچھا علاقہ اوہ پوٹھوہاری دیاں دو
 قسماں دسد اے پہلی اوہ جیہڑی راولپنڈی تے آئے دو آلے دے علاقیاں وچ بولی جاندی
 اے دوجی دکھن ول خاص طور تے مری دیاں پہاڑیاں دو آلے دی بولی اوہ پوٹھوہاری نوں
 لندی دی جنوب مشرقی شاخ قرار دیندا اے۔ پر پوٹھوہاری شبد کوش مطبوعہ پٹیالہ
 (بھارت) والے پوٹھوہاری نوں اک دکھ علاقائی بولڑی متھدے نیں۔

بھائی کاہن سنگھ نامیہ نے پوٹھوہاری دی حد دریا جہلم تے سندھ دا علاقہ قرار دتی اے جس واسوہنا حصہ راولپنڈی اے پوٹھوہاری شبد کوش والے ایس دی حد بندی انج کردے نیں: جہلم دا مشرقی حصہ راولپنڈی ضلع دا میدانی حصہ کوہ مری تک دا حصہ دوہجے پاسے ہزارے دا کجھ حصہ تے گجرات دے دکھنی حصے

۱۵۔ افضل پرویز نے لکھیا اے کہ انگریزاں ویلے راولپنڈی ڈویژن جہلم دے وچ چھ ضلعے کیمبل پور۔ راولپنڈی۔ جہلم۔ شاہ پور۔ گجرات۔ میانوالی شامل سن پوٹھوہار اے جہلم دے وچ گکھر دے ویلے ضلع ہزارہ تے آزاد کشمیر دے علاقے وی شامل سن۔
افضل پرویز ہوراں دے بیان کیتے علاقے وچوں شاہ پور تے میانوالی نوں کڈھ دیویئے تے جہلم علاقہ باقی چھدا اے ایہہ پوٹھوہاری تے ایس دیاں آگوں دو شاخاں دھنی تے چھانچھی دا علاقہ اکھوا سکدا اے۔ نرا پوٹھوہاری دا علاقہ اوہو اے جہلم پوٹھوہاری شبد کوش والیاں نکھیڑیا اے۔

مرکزی نالوں عام فرق

- ۱۔ راک نوں ہک
- ۲۔ اوس نوں ہس
- ۳۔ دنوں وچ بدل دیندے نیں۔ کردا اے۔ کرنا اے، جاندا اے، جانا اے
- ۴۔ کتھے، کدھر، کس نوں، زیر دی تھاں پیش پا کے بولدے نیں۔ کتھے، کدھر، کس (ک اتے پیش)
- ۵۔ آوے گا نوں آسی۔
- ۶۔ ماں نوں، بھین نوں دی تھاں ماؤں کی، بھینو کی، بھراؤ کی وغیرہ
- ۷۔ مینوں، تینوں، اوس نوں دی تھاں متوں، تینوں، ہس کی
- ۸۔ بعض ضلعیاں وچ جانا دی تھاں گھننا، کدھر گھننا ایس؟
- ۹۔ پہاڑی علاقیاں ول مینوں، تینوں دی تھاں رکی، بنگی، بنگی، بنگی وغیرہ (تھلے زیر)
- ۱۰۔ ونوں کئی واری الف وچ بدل دتا جاندا اے جیویں کرن والا نوں کرن آلا۔

ونگی

- ۔ دوپٹہ اناراں نے پھٹ مل ویندے بول نہ وِسرَن یاراں نے
 ۔ ماہی چنبا لواں دے بنگلے آں
 سجھاواں ڈھولے کلمے آں (بن پھلواڑی)

(ii) دھنی

۱۶۔ دھن دا علاقہ انور بیک اعوان موجب ضلع جہلم دی تحصیل چکوال دا اچھا علاقہ اے جیہڑا مغرب وچ میرا تھر چک توں مشرق وچ سرکال ماڑ تیکدے شمال وچ نیلہ دہسہ توں لے کے جنوب وچ ڈھوک ٹاہلیاں تیکر کھنڈیا ہویا اے

۱۷۔ ارشاد پنجابی موجب ایہہ اے کہ جدوں سون سیکس رکدا اے تے دھن شروع ہو جاندا اے۔ ایہدے وچ تحصیل چکوال، تلہ کنگ، جہلم، اتلاتے درمیانی ۳۰، ۳۳ میل دا علاقہ شامل اے۔ ایہدی بولڑی دھنی اکھواندی اے تے پنجابی دی اک علاقائی بولڑی اے ایس ۱۸۔ اتے پوٹھوہاری تے لہندی دا اکو جیہا اثر اے اردو ۱۹۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ والے ایہدے علاقے وچ میرپور (آزاد کشمیر) نوں وی شامل کردے نیں۔ دھنی بولڑی نوں اک لحاظ نال پوٹھوہاری دی ذیل بولڑی آکھیا جا سکدا اے ۲۰۔

ونگی

ب۔ بسم اللہ بھلا کم کریندیاں دلوں جانوں پڑھساں
 تے بہت دُرود محمدؐ کارن توڑ مراداں چڑھساں
 جو کوئی دوست نہ رکھے دوہاں دشمن ہو کر لڑساں
 آتش عشق حقانی بھڑکی ہو سمندر رڑھساں
 شاہ مراد کلمہ طیب لے قبر وچ پڑھساں
 (شاہ مراد م ۱۷۰۲ء خانپور تحصیل چکوال)

اکھان

- ۱- پیر پتر نہ دیسی، رن تے ناہیں کھس لے سی۔
- ۲- سائیاں کدائیں تے ودھائیاں کدھائیں
- ۳- گلاں نال گل کراں تے ولے نال نک کپاں

(iii) چھا چھی

کیمبل پور دے علاقے نوں چھم آکھیا جاندا اے ایسہ علاقہ ۲۲۔ ایسٹ آباد تے راولپنڈی توں کیمبل پور، ادھ ہزارہ تے کچھ پشاور دا علاقہ، ایسٹوں دے لوک چھا چھی آکھواندے نیں۔ ایس علاقے دی بولڑی اے ایسے لئی گیانی ۲۳۔ ہیرا سنگھ ایس نوں پہاری دا ناں دے کے ایس دے علاقے وچ ایسٹ آباد، کوہ مری تے پونجھ وغیرہ نوں شامل کروے نیں تے ایسوں ڈوگری نال رلان دا جتن کردے نیں پر ایسہ گل شاید اوہ پونجھ نوں رلان گروں کہندے نیں اصل وچ پونجھ ایس دے وچ شامل نہیں تے نہ ای چھا چھی بولڑی ڈوگری نال ملدی اے ایسہ پونجھوہاری دے کھاتے وچ ای زیادہ جاندی اے۔

ونگی

۲۳۔ پھلے نی مثال تیرے نال گئی آں رل
 عشقے بوٹی چھوڑی گال اگی باجھ گئی آں بل
 پھلے نی مثال تیریاں گلیاں نافقیر
 تہہ لائی کٹاری چھاتی کھڑی آمیری چیر

(علاقہ چھم دا چار بنیتا)

(iv) شاہ پوری (لہندا انگ)

ایس دا علاقہ ۲۵۔ سرگودھا۔ جھنگ۔ میانوالی۔ ڈیرہ اسماعیل خان۔ لائل پور (فیصل آباد) دی بار دا علاقہ اے اصل وچ ایس نوں لہندی آکھنا چاہیدا اے کیوں جے نہ ایسہ ملتان اے تے نہ پونجھوہاری پر ایس دے وچ ایسناں دونوں دے عنصر موجود نیں۔

گریرسن ۲۶۔ ایس نوں تھلی آکھدا اے اوہدا آکھنا اے کہ ڈیرہ اسماعیل خان وچ ایہدا
تاں ہندکی یاں ڈیرہ والی اے، میانوالی تے بنوں وچ ہندکویاں ملکی تے جھنگ وچ ایہدا تاں
تھلو چاری اے۔

ونگی

۲۷۔ ایمان اندر فرض تر کے اول منن ذات
دوجا وحدت رب دی تریجا من صفات
ایمان آئی ہکوار ایکی فرض پچھان
سنت ایکی وت بھی جاں بھادی تاں آن

(نجات المؤمنین ۶۲۷۵)

لائل پور (نیل آباد) باروی بولڑی دی ونگی:

ہک ۲۸۔ کس آدمی دے دوں پتر آہن جیہڑ لاهور پتر آہا اس پونوں آکھیا جو مال
رجک جیہڑ ہے مینوں میرے بھاگے دا ونڈ دے.....

(۷) ریاستی (لندا انگ)

رحیم یار خاں تے بہاولپور وغیرہ وچ ایہہ بولڑی، بولی جاندی اے، اردو دائرہ معارف
اسلامیہ والیاں ایس نوں الگ بولڑی متھیا اے ایہدی ملتانی تے سرائیکی (خیرپور ڈویژن
سندھ) نال ودھیری سانجھ اے پر ملتانی، ریاستی تے سرائیکی تے آپو اپنے وکھ تشخیص وی
رکھدیاں نیں کیوں جے ملتانی نالوں ریاستی تے سرائیکی اتے سندھی دا اثر ودھ اے

ونگی

۲۹۔ تھئے جڈاں چوداں برساں دے سیٹل تے سعد آزادہ
سعد کنوں وچ خوبی دے ہا سیٹل بہوں زیادہ
یوسف ثانی تھیا شاعر ہم سیف توں ڈاڈا
ڈیکھ اوکوں چنیو آکھیا جو ہن علم پڑھے شہزادہ

(لطف علی: سیف الملوک)

ہک ۳۰۔ مہینہ تھیا ہوسی بلاتی کراڑتے رکھیا تے بنوتے میں ریل تے چڑھ کراں بوگے ونج

تسوے

(گریسن)

(vi) ملتان (لندا انگ)

۳۱۔ ایہدا علاقہ ملتان - ڈیرہ غازی خان وغیرہ اے عبد الغفور ۳۲۔ قریبی ہوراں ایہدے نال ریاستی نوں رلا کے ایہدا ناں لندی دیا اے تے لندی دا علاقہ راوی پار توں لے کے شمال وچ پوٹھوہار وچ تے جنوب مغرب وچ ڈیرہ اسماعیل خان تے کوہاٹ تے جنوب وچ ریاست بہاولپور تے ڈیرہ غازی خان تیک پھیلا تا اے مطلب ایہہ اے کہ لاہور ساہیوال ۳۳۔ نوں چھڈ کے باقی سارا پاکستانی پنجاب اوہناں موجب لندی دے ماتحت اے مغربی ۳۳۔ پنجاب دے راویوں اگے دے مغربی حصے نوں لندا دیس ضرور آکھیا جاندا اے پر ایس ایڈے وڈے علاقے دی بولڑی اک اکی نہیں ایسے لئی عبد الغفور قریبی ہوراں ملتان، مظفر گڑھ، ڈیرہ غازی خان تے بہاولپور دے علاقے دی بولڑی اتے سندھی اثر دس کے ایس نوں ملتان دا ناں وی دتا اے محمد بشیر ظامی بہاولپور ہوراں ایس علاقے دی بولڑی نوں سرانیکی متھ کے ایس نوں اک وکھ زبان بنان دی کوشش کیتی اے تے کئی کتاباں ایس سلسلے وچ لکھ ماریاں نیں، سرانیکی لفظ یاں زبان اتے اسی پنجابوں باہر بولیاں جان والیاں بولڑیاں دے حصے وچ بحثہ کراں گے۔ اتھے اسی ایہو گل کہاں گے کہ ملتان پینجابی زبان دی اک علاقائی بولڑی اے جیہدا گھیرا ملتان ڈیرہ غازی خان تے نال لگدے علاقے نیں ایہدا گوہڑا اثر ریاستی اتے تے پکا اثر شاہ پوری وغیرہ اتے موجود اے ملتان دا سندھی اثر والا رنگ سرانیکی اتے اے جیسرٹی سندھ صوبے دے خیرپور ڈویژن وچ بولی جاندی اے۔

مرکزئی نالوں کجھ فرق

۱۔ ہائیہ معتمتے بھ، جھ، دھ، ڈھ، گھ دا تلفظ اردو وانگ منہ بھر کے تے سینے وچوں کڈھ

کے کیتا جاندا اے ایہدے نال ایہہ معصتہ مرکب دی تھاں مفروتے وکھ آواز والا
معصتہ ظاہر ہوندا اے۔

۲۔ راک نوں بہک

۳۔ دنوں ڈوچ بدل دیندے نیں، اللہ دوایا نوں اللہ ڈوایا

۴۔ دس نوں ڈس انج ای دن نوں ڈہنہ، دتا نوں ڈتا

۵۔ نوں نوں کوں

۶۔ میرا نوں میڈا

۷۔ تینوں نوں تیکوں

۸۔ بھرا نوں بھرا (زیر نال)

۹۔ کر دا اے نوں کریندا اے ہوسی رانج ای لووگے نوں لیسو وغیرہ

۱۰۔ ہووے گا نوں ہوسی

ونگی

نثر : ۳۵۔ اے مہمان شبیر علیہ السلام دے راوی روایت کریندا ہے جو بہک رات سین
فاطمہ صفراء کول ماء دے تے ہوئے آہے لیکن ویلے رات دے کون روکر آہی سین شہر
بانو بسم اللہ پڑھ کے نال ہاندے لاکے پھیس اللہ وسائی جیونی بھائی کیوں روکر اٹھے ہیں۔
سین فاطمہ صفراء آکھیا امبرہی بہک وحشت ناک خواب میں ڈٹھا ہے۔“

نظم

ذات صفات سیالیں دی سب گھولی رانجنن چاک کنوں

مشک انبرتے عطر بھی صدقے میں دے پیراں دی خاک کنوں

سنبل تے ریحان بھی صدقے تلزی مرک سواک کنوں

علی حیدر بیلہ بیلہ والا مینوں چنگا باگ عراق کنوں

نثر : بہک ۳۶۔ شخص دے ڈوں پتر ہن۔ انھیں وچوں نکے اپڑیں پیو کول آکھیا

بابوسیں جیہا کچھ میڈے حصے وچ آوے میکوں ڈے ڈے.....

(ضلع ڈیرہ غازی خان دی بولڑی)

(vii) جانگھوئیاں جانگھی

نہلی بار تے گنجی بار دے علاقے دی بولڑی اے جس وچ کمالیہ تے ساہیوال دے علاقے خاص طور تے شامل نہیں ساہیوال پاک پتن وغیرہ دا اہمہ ۳۔ علاقہ جنگل بیابان سی ایس لئی ایس علاقے دے لوکاں نوں جانگھی آکھدے نیں تے ایس مناسبت نال ایہناں دی بولڑی داناں جانگھو جانگھی رکھیا ہويا اے

مرکزی نالوں عام فرق

- ۱۔ ہایہ معمتے بھ، جھ، دھ، ڈھ، گھ، ڈونگھے کرکے سینے وچوں بھاری آواز وچ کڈھے جاندے نیں (ملتانى وانگوں)
- ۲۔ ایس علاقے وچ ل نوں اُچارن دیاں دو صوتاں نیں اک سادہ ل تے اک الثاواں ل° اہمہ الثاواں ل عام کرکے لفظ دے آخر تے آؤندا اے یاں ایس دے آخر تے کوئی مصوتہ ی ہوندی اے جیویں گندل° ہالی° وغیرہ الثاویں ل° دا تلفظ کجھ ارج ہوندا اے ”گندل“ یاں ہالڑی
- ۳۔ بعض لفظاں دے شروع وچ آئے الف نوں ہ وچ تے و نوں الف وچ بدل دیندے نیں جیویں الاں نوں ہلاں تے وچوں یاں والا نوں اچوں یاں آلا
- ۴۔ راک نوں رہک
- ۵۔ دس نوں دھ

ونگی

”رہک“ ۳۸۔ بندے دے دوں پتر آہے اوہناں وچوں رکنڑے پتر آکھیا پیو میدا بھانگا بھگے
 دا مینوں دوں نالوں ونڈ دے.....“

۷۔ سارے تھینہ دے

کدھال کوٹھے

ہلاں کاواں گر جھاں تے
گلیاں دے وچ ———
بولی کتے

پولپالی بھوندے و تن
ازلوں ماس دے مھکھے

دھرتی ———

تھر تھر تھر کنبے

گھر گھراچوں

قبراں آلی ——— ہاہا کار سینوے (کال بلیندی)

کال بلیندی نارد نچیاے سروں پنکالاہ کے

میں ماریا شہر ہٹپہ جیندیاں لکھ نکساووں بھٹ ہوئے ڈگے نی محل کرنا کے

میں ماریا گڑھ ملتان داسکھاں دارنگ وٹا کے

ایہناں مومنناں نوں تے خیراں نی او میاں نورا

جنہاں دے منہ تے کلمہ سوہنے دے دین داتے رکھن نبی نوں بانہہ پھدا کے

(نورا ننگ چک ۱۹/۸ آر ضلع ساہیوال)

۳۔ پنجابوں باہرلی پنجابی دا ویروا

ایہدے وچ پنجاب دے نال لگدے علاقیاں صوبہ سرحد وچوں ایٹ آباد پشاور وغیرہ
وچ بولی جان والی پنجابی راولپنڈی، جہلم، گجرات تے سیالکوٹ دے نال لگدے علاقیاں
جیسرٹے آزاد کشمیر تے مقبوضہ کشمیر وچ شامل نیں ایہناں دی بولہی تے بہاولپور دے
نال لگدے صوبہ سندھ دے علاقے خیرپور وغیرہ تے ڈیرہ غازی خان دے نال لگدے
بلوچستانی علاقے دیاں بولہیاں ایہدے وچ شامل نیں ایہناں دی وند انج کیتی جا سکدی
اے:

(i) ہندکو (ii) ڈوگری یاں پہاڑی (iii) گوجری (iv) سراینکی (v) کھیرانی، جگدالی

(vi) لورستانی

(i) ہندکو

۳۹۔ ایسہ پشاور، نوشہرہ، مانسہرہ، ہری پور، مردان، کوہاٹ، بنوں تے ڈیرہ اسماعیل خاں
 وچ بولی جاندی اے۔ ایس دا ناں ہندکو ایس لئی پیا جا پدا اے کہ مہاشی بادشاہواں نے
 سندھ دریا دے آلے دو آلے دے علاقے نوں ہندو کا آکھیا اے۔ ایس لحاظ ناں ایسھوں
 دی بولڑی دا ناں ہندوکی، ہندوکیاں ہندوکیا ایس دے اتے سب توں زیادہ پوٹھوہاری دا اثر
 اے معیاری یاں مرکزی دا رنگ دی جھلکدا اے تے پشتو اثر وی نظر آؤندا اے، تاریخ
 ۴۰۔ ادویات مسلماناں پاک و ہند والیاں ایس دا علاقہ ضلع ہزارہ شمال وچ تے جنوب وچ
 ڈیرہ اسماعیل خاں والے گھیرے دا علاقہ دسیا اے تے ایس نوں لندا یاں لندی بولڑی دی
 اک شاخ متھیا اے تے ایس نوں وکھ بولڑی من دیاں ہویاں پنجابی ناں ڈونگھے کھوں
 رلایا اے تے حقیقت وی ایسہ اے کہ ہندکو پنجابی زبان دی اک بولڑی اے۔

ونگی

۴۱۔ رتاں جاگ جاگ من بھور ہو یا بے نشان رانہ کوئی نشان لہمیا
 جان گال دتی موں اس سوچ اندر پر اس توں نہ کدی دان لہمیا
 کے لہمیا اگر اس جگ دے وچ چن تارے لہمے آسمان لہمیا
 صاحب حق اس نوں لہمدا اے جیہدے لہمیاں دین ایمان لہمیا
 (استاد صاحب حق، اٹھارویں صدی عیسوی)

۴۲۔ جوڑ جوڑ کے سندر خیال آپڑے، موئی پیٹلہ جوانی دی راہ کڈ دے

کوئی لدی نہ جد مثال ایسناں بے مثال دلوں ٹھنڈی آہ کڈ دے
 نیناں نیر اندر بھریا او جا دو نظر کردتا جیکر او ساہ کڈ دے
 نامور عشق موں او کم کیتا، جوں چیرا دے کے روگ جراح کڈ دے

(استاد نامور، اٹھارویں صدی عیسوی)

اکھان ۳۳۔

چھوڑا کفر دگر اے تے ہنڑ (ہن) کے تیریں (لینا) ناں

(ii) ڈوگری یاں پہاڑی

۳۳۔ گیانی ہیرا سنگھ درد لکھدے نیں کہ ڈوگردا مطلب اے پہاڑتے انج ڈوگری پہاڑیاں دی بولڑی اکھوائی پر بھاشا و بھاگ پٹیالہ (بھارت) والے شبد کوش وچ ایہد مطلب گوجر دسیا گیا اے (ص ۱۰۳ جلد ۳) ایہہ جموں تے کانگڑے وغیرہ علاقیاں دی علاقائی بولڑی اے جیہدا کینڈا بنترتے ساخت پنجابی نال ردا اے۔ ایس بولڑی دیاں سانجھاں سیالکوٹ تے گورداسپور دے علاقیاں دی پنجابی نال موجود نیں۔ گیانی ہیرا سنگھ تے اردو دائرہ مصارف اسلامیہ والیاں ایس نوں پہاڑی آکھیا اے پر بناری داس جین تے بھاشا و بھاگ والے شبد کوش والیاں ایس نوں ڈوگری داناں دتا اے۔

مرکزی نالوں عام فرق

- ۱۔ کیتا ہویا اے نوں کیتا دا اے ”دا“ ایس دی خاص پہچان اے
- ۲۔ ونوں ب وچ بدل دیندے نیں وڈا توں بڈھا

ونگی

”پھیر ۳۵۔ اسیں کی دکھیا کہ نرگیجے راک بڈھا جتا کالا شیا بھوت بس کیتا دا جی اڈے پچھے بتیا ساریاں بھمن بدھی دیاں جی ساڑے کولاراک شہا کے جتے بابوئے نے دو آریئے چ کھلویئے، پیسے منگی لئے تے اسیں ای رنکاں دئی دتیاں جی....“

(iii) گوجری

ایہہ اصل وچ راجستھان ۳۶۔ توں لے کے لداخ تے کوہ بہالیہ دے دامن وچ رہن والے پُری واس قبیلیاں دی بولڑی اے ایہدا گھیرا ڈوگری توں چوڑا اے ایس بولڑی اتے بیکانیر دی بولڑی دا اثر چایدا اے ایسے کارن ایہہ ڈوگری کولوں اڈرا روپ

دھارن کر گئی اے ایہدے وچ راجتھانی بولڑیاں وانگنوں لفظاں دے آخرتے ”و“ بڑا
آؤندا اے ایہہ گل سندھی وچ وی اے۔

ونگی

۴۷۔ کسے نے یو بقراط توں جا کے چھکیو
مرض تیرے نزدیک مملک ہیں کھیڑو
کیو دکھ زمانے ماں نہیں کوئی ایو!
کہ جس کی دوا حق نے پیدا نہ کی ہو
مگر اوہ مرض جس ناں آسان جانیں
دے جو حکیم اس ناں ہڈیاں جانیں

(iv) سرانیکی (لندا انگ)

ڈاکٹر ٹرپ نے اپنی سندھی گرامر دے ص ۲ تے دیا اے کہ سندھی زبان دی شمال
بولڑی نوں سرانیکی آکھیا جاندا اے سندھی وچ لفظ سرد ”اتلے علاقے“ نوں کہندے نیں
تے خاص طور تے سندھ دے اتلے علاقے واسطے ورتیا جاندا اے یاں سندھ صوبے دا اوہ
علاقہ جیہڑے سمون دے جنوب وچ اے

سندھ والیاں اپنے علاقے نوں تیاں حصیاں وچ ونڈیا ہویا اے پہلا سرد (اتلا) یاں
شمالی دوجا وچلا (درمیانی) تے تینا لڑ (تھلا) یاں جنوب سرو یعنی اتلے علاقے وچ سندھ دا
خیر پور ڈویژن آؤندا اے۔ ڈاکٹر ٹرپ نے سرو والے سارے علاقے دی بولڑی نوں
سرانیکی نہیں آکھیا۔ سگوں ایہہ دیا اے کہ ایہہ بولڑی اک لحاظ نال اوہناں قبیلیاں دی
بولڑی اے جیہڑے سارے سرو دے علاقے وچ کھنڈے ہوئے نیں۔ انج ایس علاقے
دی زبان سندھی ای اے پر جیہڑی دوجی بولڑی اتلے بولی جاندی اے ایس نوں سرانیکی
آکھیا جاندا اے۔ گریسن نے ایس علاقے دی بولڑی نوں سرانیکی ہند کی یاں سرانیکی لندا
آکھیا اے تے ۱۸۹۱ء دی مردم شماری دے حوالے نال دیا اے کہ سرانیکی ہند کی یاں
سرانیکی لندا بولڑی سندھ دے حیدر آباد، شکار پور، خیر پور تھرتے پار کرتے سندھ تے

اتلے پاسے دے سرحدی علاقیاں وچ تے کجھ کراچی والے پاسے وی بولی جاندی اے۔ ۴۸
 - گریسن دا خیال اے کہ سراینکی اصل وچ سندھ وچ آئے نوآبادکاراں یاں مہاجراں
 دی بولڑی اے۔ سندھی والے ایس بولڑی نوں اے جی (دریا دے اتلے علاقے دی) وی
 کہندے نیں۔ ایسہ ناں خاص طور تے بہاولپور وں شکارپور آکے آباد ہوئے لوکاں دی
 بولڑی نوں دتا جاندا اے۔ سراینکی بولڑی دی سانجھ لندا لہجہ وجھوں ملتان تے ریاستی نال
 بن دی اے۔

وگئی

۴۹۔ سراینکی (اتلے سندھ دے سرحدی علاقے)

ہک آدمی کوں ڈھوں پتر بن۔ اوہوں کنوں مندھے پو کوں آکھیا اے ابا مال کنوں
 جیکو بھانگا میڈا تھیوے اوہو میگوں ڈھے

۵۰۔ سراینکی (کراچی ضلع)

کسی منھوں کوں ڈھوں پت آہن۔ اونہاں وچوں مندھے پو کوں آکھیا، بابا جے کو حصہ
 مال دامیڈھا ہے سو میگوں ڈھے.....

۵۱۔ سراینکی (خیرپور سابق ریاست)

ہکڑے ماہنوں کوں ڈھوں پت آہن۔ اونہاں وچوں مندھے پت پو کوں آکھیا تے بابا
 جے کو بھانگا مال دامیڈھا تھیوے سو میگوں ڈھے.....

۵۲۔ خیرپور ضلع دے جم شاعر سچل سرمست (۱۸۳۶ء-۱۹۲۰ء) دی کافی

- آپاندھی کرنال اساڈے کافی گالہ ججن دے آون دی
 ہجر تینڈے مینڈا حال وںجھایا ا۔ تھماں رت آئی ہے ساون دی

یاں

- لوک کنوں لچ مول نہ آوے عشق گھمایاں گھٹیاں
 طعنے تھماں دی زینت مول نہ تھیون گھٹیاں

۵۳۔ سرانیکی (حیدر آباد ضلع)

آوکھا باندھی رکھن یاری دا جیوں کچا دھاگا
جے کھڑا رہے تا پیارا لگے جے ٹٹی پوے تا بھاگے بھاگا

۵۴۔ سرانیکی (تھرتے پار کر ضلع)

دیویں دلاسه میں سکی رہیاں
سکی جیڈی مسکھ صابر ونجھایا

۵۵۔ تھردے علاقے دے شاعر روجل فقیر (۱۷۳۳ء جنم) دا کلام

دنیا ڈھوند تے طالب کُتے منجھاں مل کر تانی
ہڈی تے ہوڑا نہاندی وڈھدین عمر وہانی
اندھیاں در اللہ دا چھوڑیا پئے ولوڑن پانی
روجل راہ ربانی باجھوں پی سب کوڑ کمانی

(۷) کھیترانی۔ یاں جگدالی

۵۶۔ گریرین ایس نوں ضلع ڈیرہ غازی خان دے مشرق ولوں نال گدے بلوچستانی علاقے دے رہن والے "کھیتران" قبیلے دی بولڑی دسد اے ایہناں دا اصل گھر ڈیرہ اسماعیل خان سی پر اکبر دے ویلے ایہناں نوں بلوچستان ول کڈھ دتا گیا۔ اتھے ایہہ لغاری سرداراں دی رعیت بن کے رہندے نیں۔ ایہہ نسلوں بلوچ نہیں پٹھان نیں پر صورتوں شکلوں تے رہتل ولوں بلوچ گدے نیں تے ہن بلوچ قبیلہ بن چکے نیں ایہناں نوں جاٹ وی آکھیا جاندا سی ایس کر کے ایہناں دی بولڑی نوں جشکھی وی آکھیا جاندا اے۔ گریرین دا خیال اے کہ ایس بولڑی دا جھکا ڈیرہ غازی خان دے لندا ول اے پر ایہدے وچ سندھی اثر گھٹ اے نال ایہہ کہ ایہدے وچ کافرستان، چترال، دریائے سندھ نال گدے پہاڑاں، گلگت تے کشمیر دیاں زباناں دے عنصر وی ملدے نیں۔ ایہدے وچ ہائے آوازاں دی تھاں سادیاں آوازاں ملدیاں نیں، جیویں ملتانی دی مھتر جی

کھیترانی وچ ہترجی ہووے گا پر بعض تھاں تے ہائیہ آوازاں آون گیان جیویں تک نوں
لکھ انج ای سدھا وچ ہائیہ مسمتہ آوندا اے۔

ونگی

- ۱- گھوڑی دے کولے نہ وچ گھوڑی لت کندیلے (گھوڑی دے کول نہ جا ایہہ
لت ماردی اے)
 - ۲- ماہ لکھاسی (چن نکل آیا اے)
 - ۳- چھڑا پیا ای (خالی پیا ای)
 - ۴- ایس بندے کھڑے کھڑا (بندہ کھلوتا اے)
 - ۵- پیروز شاہ ہتھاں تھی (پیروز شاہ اتھے آ)
- (vi) لور ستانی

ایہہ وی پنجابوں باہر بولی جان والی پنجابی اے ایس دا علاقہ صوبہ سرحد دا اوہ علاقہ
اے جیہڑا چترال تے نال گدا اے ایس بارے ہور جانکاری نہیں ملدی

(ج) علاقائی بولڑیاں دے کجھ آپسی فرق

پنجابی زبان دیاں علاقائی بولڑیاں (Dialects) وچ دو قسم دے فرق نیں۔ پہلا
اچارن، لہجے یاں تازا، اتے دو جا لفظی بھنڈا، جنہوں تیکر اچارن لہجے یاں تلفظ دا تعلق
اے وڈا فرق ایسوی اے۔ بعض اکو لفظ سفر کردا ہر تھاں اڈواڈ لہجے وچ بولیا لگا جاندا
اے جیوں جیوں پنجاب دے مشرق ول جاؤ پنجابی دا جھکا اردو ہندی ول ودھدا جائے گا۔
ایسدر مغربی پنجاب وچ جیوں جیوں جنوب ول جاؤ پنجابی اتے سندھی رنگ چڑھدا جاندا
اے۔ مغرب ول دور پنجابوں باہر پشاور والے پاسے پنجابی اتے پشتو اثر وی دیکھیا جا
سکدا اے انج ای پھاڑی بولڑیاں دے کشمیری دے نیڑے ہون پاروں ایس پاسے دی
پنجابی وچ کشمیری اثر نوں رد نہیں کیتا جا سکدا۔

مرکزی نالوں قیماں دے فرق بارے ہر علاقائی بولڑی دے ضمن وچ دس پادتی گئی

اے اتھے ساریاں علاقائی بوٹیاں نوں مجموعی طور تے ویکھن دی لوڑ نوں محسوس کردیاں گل ہلائی اے۔ اصل وچ ایس رخ تے پنجابی وچ حالی کوئی کم نہیں ہویا۔ باریکیاں وچ جان تے ایس رخ تے کم کرن دی ودھیری گنجائش موجود اے اتھے کجھ اشارے ای کیتے جا سکدے نیں۔ بنارسی داس جین ہوراں اپنی تاریخ وچ کجھ گلاں کیتیاں نیں ایس توں اڈ پٹھوہاری شبد کوش (گورکھی) تے پوادھی شبد کوش (گورکھی) دی سلاہن جوگ نیں بہر حال کجھ فرقاں ول دھیان کرو:

۱- ہ

ہ (ہے) دا تلفظ بیاس دے مشرق ول انگریزی حرف H دے تلفظ نال رلدا اے اردو وچ وی انجے ای اچارن ملدا اے پر جیوں جیوں بیاس دے مغرب ول جاؤ ایسہ فرق گوہڑا ہوندا جاندا اے مطلب ایسہ اے کہ ماتھے دے مشرق ول H گوہڑا تے مغرب ول H مدہم مثلاً "لفظ لوہا یاں راہی وچ ہاتے ہی جاندھری تے لدھیانے والے علاقیاں وچ ہ نوں نمایاں کر کے بولے جان گے Rahi, Loha پر جیوں جیوں لاہور گوجرانوالہ، گجرات ول آؤ گے "ہ" نھی ہوندی جاوے گی تے ایسہی تھان "سی" لے لئوے گی یاں نھی "ہ" نال "سی" دا واہدا کرتا جاوے گا۔ جیوں لوہا، رائی یاں لوہیا، رائی ایسہ حال بہار، پہاڑ، لوہار وغیرہ دا ہوندا اے

۲- ر

ر دا تلفظ مشرقی بوٹیاں وچ انگریزی دے R یاں اردو دے روانگ ہوندا اے پر جیوں تے ایس دے مغرب ول ٹردیاں ایسہ بدل جاندا اے اتھے ر، نوں ادھی ہ نال رلا کے بولدے نیں جیوں روٹی، رول نمبریاں ریل نوں رہوٹی، رھول نمبریاں رہیل۔

۳- ب و

مغربی بوٹیاں ول ب تے و نوں انجے ای تلفظ کیتا جاندا اے پر مشرقی وچوں دو ابی 'مالوی تے پنجابوں باہر لیاں بوٹیاں وچوں ڈوگری وچ فرق پے جاندا اے اتھے ب و وچ تے و ب وچ بدل لیندے نیں جیوں وال نوں بال، بالن نوں والن ڈوگری وچ وڈا نوں

۴۔ ہائیہ (ہکار) مسمتے بھ، جھ، ڈھ، ڈھ، گھ

ہائیہ مسمتیاں وچوں ایہناں مسمتیاں دا تلفظ مرکزی ماجھی پوٹھوہاری تے مشرقی بولڑیاں وچ اک طرح تے ملانی، ریاستی، جانگلو تے سرائیکی وچ دوجی طرح کیسا جاندا اے ایہناں بولڑیاں وچ ایہناں صوتان نوں سینے وچوں کڈھ کے منہ بھر کے بولدے نیں جدوں کہ دوجیاں بولڑیاں وچ بھ نوں پ تے ہ، جھ نوں ج تے ہ، ڈھ توں ت تے ہ، ڈھ نوں ڈ تے ہ تے گھ نوں ک تے ہ نال رلا کے اک ایہی آواز نال بولدے نیں جیہڑی لکھن وچ حالے نہیں آسکی۔

۵۔ گھر

گھر دے لفظ نوں مشرقی بولڑیاں وچ گھ اتے زبرپا کے بولدے نیں جدوں کہ مغربی بولڑیاں وچ ایس زبر نوں دوہنا کر کے الف تیکر اڑا کے بولدے نیں گھار۔

انج ای ہور کئی لہجے دے فرق موجود نیں جیہڑے اڈواڈ علاقیاں دی ریت رہتل پاروں چلے آ رہے نیں۔ بھانویں ایہہ کہ ہن پاکستان، ہن گمروں مشرقی پنجاب توں لوک اپنیاں اپنیاں بولڑیاں لے کے مغربی پنجاب دے علاقیاں وچ کھنڈ گئے نیں تے انج علاقائی بولڑیاں دے ملاپ نال سارے ٹھینٹھ لہجے متاثر ہوئے نیں ایس توں اڈا ابلاغ تے آواجائی دے وسیلیاں پاروں دی علاقائی لہجھاں دا وکھرا پن ہولی ہولی مک رہیا اے تے ایہدے پھل سرورپ مرکزی یاں اک لہجہ مقبول ہو رہیا اے۔ ایس لہجے اتے نویں روشنی دی پان چڑھی ہوئی اے ایہہ مہذب وی اے تے نویاں تقاضیاں دے مطابق وی۔

مکدی گل ایہہ اے کہ بھانویں پنجابی زبان دے علاقائی انگاں دی آپو وچ دکھ دکھ حیثیت موجود اے تے ایہہ ہر زبان وچ علاقائی بولڑیاں (Dialects) دا انگ ہوندا اے پر ساڈا ایہہ انگ اک سماں اے، منع اے جیہدے نال ایہہ پنچے دریا وگدے نیں جدوں تیک ایہہ سماں قائم رہے گا پنجاب دے پنج پانی اپنی زر خیر دھرتی دی ترسمہ بجھا کے اتھے فکرتے خیال دے سدا مکویں پھل کھڑاندے رہن گے۔

حوالے تے حاشیے

- 1- Language: p 323
- 2- پروادھی شہد کوش (دیباچہ - گورکھی)
- 3- Phonology of Punjabi: p 4
- ۴- یونیورسٹی پنجابی ساہت دا اتہاس: ص ۳۸ (گورکھی)
- ۵- پنجابی کیوں لکھیے: ص ۷۸ (گورکھی)
- ۶- اردو دائرہ معارف اسلامیہ: جلد ۸، ص: ۶۶
- ۷- گریرسن نے بوہتیاں مغربی بولڑیاں نوں لہندی آکھیا اے (ش م)
- ۸- پنجابی ادب دی کہانی: ص ۳۴
- ۹- پروادھی شہد کوش (دیباچہ)
- ۱۰- پروادھی شہد کوش: (دیباچہ) گورکھی
- ۱۱- پنجابی زبان تے اوہدا لٹریچر: ص ۱۹
- ۱۲- پنجابی ادب دی کہانی: ص ۳۴
- ۱۳- گاؤندا پنجاب: ص ۱۳۱ (گورکھی)
- ۱۴- پوٹھوہاری شہد کوش بھومکا (گورکھی)
- ۱۵- بن پھلواڑی: ص ۳۲
- ۱۶- دھنی ادب ثقافت: ص ۲۴
- ۱۷- ثقافتی جغرافیہ پنجاب: ص ۴۵
- ۱۸- پنجابی ادب دی کہانی: ص ۳۶
- ۱۹- اردو دائرہ معارف اسلامیہ جلد ۵ ص: ۶۶
- ۲۰- ایس علاقے دی اک بولڑی اعوان کاری کہاندی اے دیکھو سہ ماہی پنجابی ادب لاہور شمارہ: ۱: ص ۳۵
- ۲۱- گلزار شاہ مراد: ص ۱۰
- ۲۲- ثقافتی جغرافیہ پنجاب: ص ۳
- ۲۳- پنجابی ساہت دا اتہاس: ص ۴۰ (گورکھی)
- ۲۴- بن پھلواڑی: ص ۸۵
- ۲۵- اردو دائرہ معارف اسلامیہ: جلد ۵ ص ۶۶
- 26- Linguistic Survey of India: Vol VIII part I P 24
- ۲۷- نجات المؤمنین (عبدالکریم بھنگوی): ص ۲
- 28- Linguistic Survey of India: Vol VIII part I P 295

۲۹- سیف الملوک: ص ۱۷

30- Linguistic Survey of India: Vol VIII part I P 330

۳۱- اردو دائرہ معارف اسلامیہ جلد ۵ ص ۶۶۷

۳۲- پنجابی ادب دی کہانی: ص ۳۶

۳۳- بنارس داس جین نے پنجابی زبان تے اوہا لٹریچر (ص ۱۹) ایہا ناں مغربی پنجابی دس کے منگمری (ساہیوال) نوں وی شامل کیتا اے۔

۳۴- ثقافتی جغرافیہ پنجاب: ص ۶

۳۵- صحیفہ ماتم (مولوی فیروز)

36- Linguistic Survey of India: Vol VIII part I P 349

۳۷- چانن: شہباز ملک، ص ۳۳۸

38- Linguistic Survey of India: Vol VIII part I P 296

۳۹- پنجابی ادب دی کہانی: ص ۳۶

۴۰- تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند چودھویں جلد حصہ دوم: ص ۲۱۰، ۲۲۳

۴۱- ادبی: ص ۲۵۱

۴۲- ادبی: ص ۲۵۰

۴۳- ادبی: ص ۲۲۸

۴۴- یونیورسٹی پنجابی سائٹ دا اتہاس ص ۴۰ (گورکھی)

۴۵- پنجابی زبان تے اوہا لٹریچر: ص ۳۳

۴۶- پھل کھیلی: ص ۷

۴۷- ادبی: ص ۳۳

48- Linguistic Survey of India: Vol VIII part I P 359

49- Ibid. P 362

50- Ibid. P 364

51- Ibid. P 365

۵۲- پنجابی ادب دی کہانی: ص ۳۱۶

53- Linguistic Survey of India: Vol VIII part I P 369

54- Ibid. P 371

۵۵- پنجابی ادب دی کہانی: ص ۳۱۴

56- Linguistic Survey of India: Vol VIII part I P 372

57- Ibid. P 379

==== ○ ○ ○ =====

پنجابی زبان دا ادبی روپ

پنجابی زبان دا ارتقاء

۱۔ پنجابی زبان دی ادبی روایت دا مڈھ

ایسہ گل لسانی علم پاروں وی تے منطقی پاروں وی پک اے کہ کسے دی زبان دی ادبی روایت دا مڈھ اوس ویلے بھدا اے جدوں اوہ زبان اپنے علاقے دے وسیناں دی بول چال وچ اوہناں دے وچاراں وچ زبان راہیں سمجھ سمجھا چنگان جوگی ہو جاندی اے ایسہ تے نہیں ہوندا کہ اج زبان اپنے پچھاتے جان والے روپ ول ٹرن لئی پیر پٹے تے اوسے گھڑی اوہدے وچ ادب وی لکھیا جان ڈیسہ پئے اج ایسہ گل سٹی نہیں جا سکدی کہ زبان اپنے آپ نوں کسے دوجی زبان توں وکھراؤن لئی اوس دوجی زبان وچ ای اپنے سفر دا مڈھ بنھ دیندی اے تے ایسہ سفر جیوں جیوں مکدا اے تیوں تیوں اوہدا روپ نکھڑوا جاندا اے تے اک تھان تے اڑ کے اوہ اوس زبان توں اپنے آپ نوں نکھیز کے دس جوگی ہو جاندی اے پر ایسہ عمل عام بول چال وچ پھلاں وی ہوندا اے تے تیز وی تے ادب وچ ایسہ عمل مگروں وی ہوندا اے تے مٹھواوی۔

دوجے باب وچ پنجابی زبان دے کنبے بارے گل کتھ کر دیاں ایسہ گل نتاری گئی سی کہ پنجابی غیر آریائی زبان اے تے ایسہ اوس زبان (پراکرت) وچوں نکلی اے جیسرہی ویدک تے سنسکرت دے گھیرے توں باہر آریاں دے آؤن تے عوامی پدھرتے بولی جا رہی سی۔ ایہو بولی اپنے عوامی پدھرتے بولی جاندی اگے ٹردی اے، لسانیات دے سیانے ایس عمل نوں پنجاں حصیاں وچ ونڈ دے نیں:

(۱) پراکرت مہاراشٹری (۲) پراکرت مگدھی (۳) پراکرت اردھ مگدی (۴) پراکرت

شورسینی (۵) پراکرت پشاجی

پنجاں دے علاقے نوں پشاج دا علاقہ کہیا جاندا اے ایس کر کے ایس دی زبان نوں

پشاجی آکھیا گیا جیہڑی پراکرت دے روپ وچ اپنے آپ نوں سنکرت توں دکھریاں کردی سی ایہو پراکرت ہور اگے ودھ کے اشوک دے ویلے پالی دا روپ دھارن کر گئی تے پھیر ویلا پاکے ایہدا اپ بھرنش دا روپ نکھر کے سامنے آیا ایہہ سماں اوہ اے جدوں اتھے اسلام پھیل رہیا سی تے اسلامی نظریے لے کے صوفی فقیر تے اللہ لوک بزرگ ایسے علاقے وچ کھنڈ رہے سن ایہناں بزرگاں کول اسلام دے سچے تے سچے نظریاں توں اڈ عربی فارسی ورگیاں ترقی وند زباناں وی سن جنہاں چھپے صدیاں دا پکا پیڈا لڑیچڑی سی۔

اٹھویں صدی عیسوی توں لے کے اٹھارویں صدی عیسوی تیکر دے دور نوں مسلماناں دا دور آکھیا جا سکدا اے ایہدے وچ پہلے ۵ سوورھے اسلام سندھ دکھن تے جنوب مغربی سرحدوں ولوں ہندوستان وچ آیا تے کھنڈیا تے بعد دے پنج سوورھے اک حکمراناں دے مذہب دے طور تے ودھیا پھلایا ایس دور وچوں اٹھویں صدی توں لے کے بارہویں صدی دے ادھ تیکر دے ہتھ لگے لڑیچڑے نمودیاں تے کوہ کیتا جاوے تے بھانویں ایہہ پنجابی ول سفر کردی بولی دے نمونے نیں، پر ایہناں نمونیاں توں ایہہ گل صاف تتردی اے کہ پنجابی ول دا ایہہ سفر مٹھا نہیں سگوں ترکھا اے۔ کیوں جے ۱۰۸۶ء توں بعد شروع وچ گورکھ ناتھ دی بانی برج بھاشاؤنی اے تے چھیکر وچ حاجی بابا رتن تے بابا فرید دے بول نکھری تتری پنجابی:

۲۔ حاجی بابا رتن

روپا محمد سونا خدائی دھوں وچ دنیا گوتا کھائی

بابا رتن حاجی ایسی (سے) کہیں بہتے (ین تیں) نیارا رہیں

۳۔ مسعود سعد سلمان (م ۱۰۳۱ء یا ۱۰۳۱ء) بارے ایہہ روایت اے کہ ایس نے ہندوی وچ اک دیوان مرتب کیتا، جیہدے وچ بارہ ماہے تے ست وارے شامل سن۔ اصل وچ تاریخی لحاظ نال ویکھیا جاوے تے ادب دے نمونے ملن دا ایہہ سلسلہ چھندر ناتھ تے کاہنا پاپا (۶۸۰۹ء - ۶۸۳۹ء) توں شروع ہوندا اے۔ کیوں جے ایہہ زمانہ اوہ اے جدوں مسلمان صوفی بزرگ اسلامی تبلیغ لئی دھڑا دھڑا برصغیر ول آرہے سن۔ ایہدے وچوں وی سندھ وادی ول اوہ پہلاں آئے۔ ایہوں دے لوک جیہڑے ہندومت، جین

مت، بدھ مت تے ایہناں دی رگڑا رگڑی نال بنے نویں ہتھماں توں اک چکے سن، اٹھویں صدی وچ شکر اچاریہ نے دکھن وچ ویدانت دا نعرہ ماریا تے پھیر رامنچ نے بھگتی مارگ دا خیال کیتا جاندا اے کہ ہندو مت اتلی سطح توں نیویں یاں عوامی سطح تے اسلامی تبلیغ دے کارن آیا۔ ایہہ اثر پیر و پیراگے ودھیا جوگ مت تے بھگتی تیکر آئے مقال دھرم نے اپنی روایتی کتھوتانوں کافی حد توڑی چھڈ دتا سی۔

۴۔ گورکھ ناتھ

بند اور بھگ بھاگن اوریں بن داننا جگ کھلایا
پران پپرکھ کامرم نہ پایا چھوڑ گوتے مایا

۵۔ چرپٹ ناتھ

جان کے اجانے ہوئے بات توں لے ہو پچھان
چلو ہویاں لایبھ ہوئے گا گورو ہویا ہان
اندر گندا باہر گندا توں کیوں بھلیا پرپٹ اندھا

ایہنہی گلاں دالسانی مطالعے نال صرف ایٹا جوڑ میل اے کہ جس مقصد لئی ایس دور دے لکھاریاں ادب رچیا ایہہ کیوں بے مذہبی پرچاردا مقصد سی ایس لئی ایس دور دے مذہبی نظریاں نال رلدے ملدے لفظ ایس ادب وچ محفوظ ہوئے، ایہتھوں دی زبان نے اپ بھرنش توں اپنے آپ نوں وکھرا کر لیا ہویا سی تے ایہہ برج بھاشا وئی زبان سی بیہرہی ہو رگے نرہی سی مسلماناں تے اسلام راہیں آئیاں عربی فارسی زبانوں دے میل ملاپ نال اوس دور دی زبان برج بھاشا توں اک وکھری سمت نوں سفر شروع کردتا سی ایس دی مثال گورکھ ناتھ، چرپٹ ناتھ تے حاجی بابا رتن دا دوج کیتا کلام اے۔ حاجی بابا رتن مسلمان بزرگ سن، ایہناں دے بولوں وچ محمدؐ خدائی غوغٹہ وغیرہ دے لفظ برج ولوں پنجابی دل زبان دے سفر دی نشان دہی کردے نیں۔

ایہو زبان جدوں سفر کردی بابا فرید شکر گنج (۱۱۷۵ء - ۱۲۶۵ء) تیکر اڑدی اے تے بابا ہوری اپنے سوہنے خیالاں تے نکھری نتری زبان نال اک وکھ تشخیص دے دیندے نیں۔

بابا فرید برصغیر دی نیک پاک تے اچ پدھردی ہستی نیں، جیہڑے چشتی قادری گھرانے نال تعلق رکھ دے نیں، آپ عربی، فارسی دے شاعر وی سن، ایہناں دا ہندی کلام قلمی نسخے بانی سنگھناں وچ محفوظ ہویا تے بوہتا پنجابی کلام اوہناں دے گدی نشیناں راہیں آدی گرتھ وچ شامل ہو کے محفوظ ہویا۔ باباجی دے کچھ بول دیکھو۔

۱۔ فریدا دکھاں سیتی دینہہ گیا سولاں سیتی رات
 کھڑا پکارے پاتنی بیڑا کپڑا وات!
 ۲۔ لوڑیندی ساگ کوں تو تن کائی کور
 جنہاں ناؤں ساگنی تنہاں جھاگ نہ ہور
 ۳۔ فریدا رات کتھوری ونڈیے ستیاں ملے نہ بھاؤ
 جنہاں نین نیندراولے تنہاں ملن کیاؤ
 ۴۔ فریدا بے نمازا کتیا امہ نہ بھلی ریت
 کدے چل نہ آیا پنجے وقت میت
 ۵۔ اٹھ فریدا وضو ساج صبح نماز گزار
 جو سر سائیں نہ نوے سو سر کپ اتار
 ۶۔ فریدا جے تیں عقل لطیف ہیں کالے لکھ نہ لیکھ
 اڑیں گریوان میں سر نیواں کر کے دیکھ

ایہناں چھیاں بولاں نوں لسانی کچھوں ویکھن نال امہ گل نتردی اے کہ پہلے تن شلوکاں دی زبان جوگ مت وغیرہ بارے ہو رہی شاعری والی زبان دے نالے ایہناں بولاں دا مزاج برج ونا اے پر بعد والے تن شلوک اکا ای وکھرا مزاج رکھ دے نیں۔ ایہناں وچ ورتے گئے لفظ عام کر کے عربی فارسی دے نیں، اچ چا پدا اے کہ بابا فرید نے حاجی بابا رتن دے چھوہے کم نوں نہرے چاڑھ دتا اے، صرف ایہو کم بابا فرید جی نے نہیں کیتا۔ سگوں اوہناں اپنے بولاں نوں پچھلی روایت کولوں وکھراؤن لئی ادبی رنگ دتا اے۔ پچھلی روایت وچ شاعری صرف پرچار انگ وچ کیتی جا رہی سی پر بابا فرید جی نے ایس دے تبلیغی انگ نوں وی برقرار رکھیا اے تے تخیل دی اڈاری وی دیکھی وکھائی

اے۔ اتلے بولاں وچوں دو بے بول وچ ساگن تے ساگن دے حوالے نال گل کردیاں
 دیا اے کہ انسان دا تعلق رب نال ازل توں اے، اوہنوں اوہدے نال انج ای لگاؤ رکھنا
 چاہی دا اے، جیویں دوہٹی اپنے خاوند نال رکھ دی اے کہ اوہدے بناں اوہدی دنیا منیر
 ہندی اے ساگن کمان لئی ہر ویلے اپنے ساگن دا ای خیال ہونا چاہیدا اے۔ مطلب
 اے کہ انسان نوں ہر ویلے اپنے رب نوں یاد کرنا چاہیدا اے۔

مکدی گل ایسہ اے کہ پنجابی زبان دی ادبی روایت دا مڈھ دسویں توں بارھویں
 صدی عیسوی دے وچکالے دور وچ جھا ایس دور دی زبان اپ بھرنش توں اپنی برج تے
 ایہدے توں اپنی پنجابی اے، انج برج نوں بھگتی لہر دے شاعراں بہت بعد تک اپنائی رکھیا
 پر پنجابی نوں حاجی بابا رتن تے بابا فرید نے اپنے مٹھے بولاں نال برج کولوں وکھرا کر لیا۔
 ایسہ دونوں بزرگ مسلمان سن تے ایہناں اپنے بولاں وچ اسلامی تبلیغ کیتی ظاہر اے کہ
 ایہناں بیہرہ مہاندرا پنجابی نوں شروع وچ دتا ایہدے تے اسلامی چھاپ سی۔

۲۔ پنجابی ادب دی مسلمانی روایت

سلطانی دور

جیویں کہ پچھے ایسہ گل کر آئے آں کہ پنجابی ادب دے مڈھلے دور وچ ای حاجی بابا
 رتن نے بابا فرید دے کلام نے پنجابی ادب وچ مسلمانی روایت دا مڈھ پنہ دتا سی۔ ایہو
 دور اے جدوں لسانی پکھوں پنجابی نے اپنے آپ نوں اپ بھرنش کولوں وکھ کر کے اپنا اک
 اڈرا پچھاتے جان والا روپ اختیار کیتا تے ایہدی پراکرت تے اپ بھرنش نالوں سانجھ
 ٹٹ گئی۔ ایس دور وچ مسلمان شاعراں دے کلام وچ اسلامی تصوف یاں اسلامی تبلیغی
 انگ و جھوں اسلام نال تعلق رکھن والے تے دو بے عربی فارسی تے مقامی لفظ محفوظ
 ہونے شروع ہوئے۔ بابا رتن نال ”حاجی“ تے اوہدی شاعری وچ محمد ”خدائی“ دنیا، غوطہ
 (گوتا) وغیرہ لفظ گوہرے نیں، انج ای جدوں بابا فرید دا وارہ آیا تے بابا جی نے وی اپنی
 بھرویوں شاعری و جھوں ایس رنگ وچ ہور واہدا کیتا۔ بابا جی نے ایس سلسلے وچ اک کم
 ہور کیتا کہ عام بول چال دے لفظاں نوں اوہناں دی اصل شکل وچ ورتن ول دھیان

دتا۔ ایدوں پہلاں چنگے بھلے پنجابی لفظاں نوں اپ بھرنش یاں سنکرت ونا بنا دتا جاندا اسی،
 ایہدا پھکا جیہا رنگ بابا فرید دی اپنی شاعری وچ وی لہدا اے۔ باباجی نے لفظاں توں اڈ
 ہور شعری صنعتاں توں وی کم لیا، جویں اک محاورے دا استعمال دیکھو:
 - فریدا تے توں عقل لطیف ہیں کالے لکھ نہ لیکھ
 - اپڑے (اپنے) گریوان میں سرنبواں کر کے دیکھ

ایس بول وچ محاورے ”اپنے گریوان وچ منہ پا کے دیکھنا“ توں اڈ عقل لطیف دی
 ترکیب خاص گوہ کرن والی اے، جیہڑی خالص عربی اے^۸۔ باباجی پنجابی توں اڈ عربی فارسی
 دے شاعری سن تے ایہہ زباناں اوس ویلے زبان تے بیان دے لحاظ نال انتاں دیاں
 ترقی والیاں سن، ایس کر کے بابا فرید نے ایہناں توں استفادہ کیتا، ایسے حوالے نال باباجی
 دے کلام وچ سینکڑے عربی فارسی دے لفظاں دی دس پائی جا سکدی اے تے ایہہ خالص
 مسلمانی لسانی روایت دی نشان دہی کردے نیں ایسے دور دے اسما علی بزرگاں وچوں حال
 دی گھڑی صرف شمس سہزوری دا کلام سامنے آیا اے ایہدے وچ وی ایہہ لسانی روایت
 گویزی جا سکدی اے:

۹۔ اے سو بھاگا رل بھرانواں تینوں وداع کیتا

ہوئے رب دے حوالے سو بھاگا

انج ای دنیا، صبر، داد بے داد وغیرہ دے لفظ دی ایہناں دی شاعری وچ ملدے نیں،
 لفظاں دے سلسلے وچ ایہناں دی بول چال دے روپ نوں ای اپنایا تے ایہناں نوں
 سدھ جو گیاں یاں بھگتاں وانگ سنکرت یاں اپ بھرنش ونے نہیں بنایا۔ ایہہ گل سانوں
 اگے چل کے امیر خسرو تے کجھ کجھ بابا نانک وچ لہدی اے۔ امیر خسرو دا زیادہ کلام پنجابی
 وچ نہیں، پر اوہناں دیاں بھارتاں ضرور پنجابی دے تذکریاں تے تاریخاں وچ درج
 نیں۔ ایہناں بھارتاں دی زبان حیران کردین والی حد توڑی صاف پنجابی اے۔ ایسے لئی
 بعض دودان ایہناں دے اوس دور دی لکھت ہون تے شک کردے نیں۔ بہر حال ایہہ
 بھارتاں عوامی پدھریاں نیں، ایس کر کے ممکن ہو سکدا اے ایہہ اوسے دور دی لکھت
 ہوں۔

۱۰۔ 'اپاروں آیا ، بابا لشکری

جاندا جاندا کر گیا مشکری (ڈیموں)

بابا نانک جی بھانویں اک ہندو گھرانے وچ جنے پلے پر ۱۱۔ ایسہ گل ثابت اے کہ اوہناں دا بہن اٹھن تے میل ملاپ بوہتا مسلمان صوفی بزرگاں نال سی نالے اوس ویلے تینکر پنجابی ادب وچ مسلمانی روایت دا مذہ بچھ چکا سی۔ ایس لئی اوہناں دے سارے تے نہیں ودھیرے کلام وچ ایس روایت نال ملاپ لہدا اے

۱۲۔ مہر میت صدق مصلے حق حلال قرآن

صوم سنت سیل روزہ ہوئے مسلمان

بابا نانک جی دے کلام وچ ایس رنگ دے آون دی اک وجہ ایسہ وی ہو سکدی اے کہ بول چال وچ اوس ویلے ایسہ رنگ اپنی اک نتاریوں شکل وچ آچکا سی۔ ایس دا کھرا کھوج سانوں اوس ویلے دے لوک ادب وچوں وی لہدا اے جیہدی اک مثال مھے حسنے دی وار اے، جیہدا ذکر بابا نانک نے آپ وی کیتا اے۔

۱۳۔ مہا حسنا راجپوت رائے بھارے بھئی

حسے بے ایمانگی نال مہم کھئی

بھیڑ دوہاں دا چچا سر وگے بھئی

مھے پائی فتح رن گل حسنے کھئی

جویں کہ آکھیا جا چکا اے، بابا نانک نے سموچا ایسہ رنگ نہیں اپنایا، اوہناں دا ودھیرا کلام سدھاں، جوگیاں تے بھگتاں دے کلام دی لسانی روایت نال جڑا اے۔ ایہناں نے سگوں ایس روایت نوں اک قدم ہور اگے ٹوریا، ایسہ دو جا پھکا رنگ تے سانوں ابراہیم فرید ثانی وچ وی لہدا اے پر اوہناں دا پردھان انگ اوہو مسلمانی روایت والا ای اے۔ ابراہیم فرید ثانی دے کلام وچ پنجابی ادب دا پہلا کر بلا دا مرثیہ۔

۱۴۔ رووے بی بی فاطمہ بیٹے دونویں نہی

میں کیہ پھیریا رب دا میری جوڑی خاک رلی

مجد (سجد) علی کہایا ہے سی وڈا ولی

پر میکنبر (پنیر) اولیئے سرن تہاں بھلی

ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ ایس دور وچ پنجابی ادب دے دو لسانی انگ سن اک مسلمانی تے دو جا غیر مسلمانی۔ مسلمانی رنگ یاں روایت مسلمان لکھاریاں پاروں تے پنجاب وچ اسلام دے پھیلن پاروں لوکاں دی بول چال وچ عربی فارسی دے حوالے نال اسلامی لغت آؤن پاروں غیر مسلمانی روایت نوں پھکیاں کر رہی سی ایہہ گل بابا فرید، پیر شمس، نانک تے ابراہیم فرید ثانی دے کلام وچوں گویڑی جا سکدی اے۔

پہلا مغل دور

ایس دور وچ اسلامی تے صوفی ادب دے نال نال رومانیک ادب وی وجود وچ آیا۔ جس نوں اسی دنیا داری دا ادب وی آکھ سکے آں۔ انج امیر خسرو دیاں بھارتاں وچ وی ایہہ رنگ موجود اے۔ پر کیوں جے اوس دور دا ہور ادب نہیں لہدا۔ ایس کر کے ایہہ رنگ سانوں اکبر دے ویلے دے شاعر دمودر وچ وسدا اے۔ دمودر نے ہیر اپنے آپ نوں پنجابی دی لوک تے مسلمانی روایت نال جوڑ کے لکھی فکر دی مثال اوہدے قصبے وچ ہیر رانجھے دا پھیکڑ وچ لہندے ول یعنی جج نوں جانا تے لغت ۱۵۔ وی دلیل فارسی توں اثر لے کے فارسی توں وگڑے لفظاں دا ورتارا اے۔ ایڈوں گمروں ایہہ گل پیلو شاعر وچ ہور پکیاں ہو کے سامنے آؤندی اے پیلو مسلمان سی تے اپنے قصبے مرزا صاحبان نال امر ہو گیا اے۔ ایس دور وچ صوفی لہر دے نال نال دینی لہروی موجود سی جس وچ عبیدی کودن، مولانا عبداللہ لاہوری، بابا نوشہ گنج بخش تے عبدالکریم جھنگوی فقہ والے پنجابی لڑپچر پاروں تے پیر محمد کاسبسی کر بلانا مے پاروں ذکر جوگ نیں، اسلامی تصوف دے باب وچ شاہ حسین لاہوری تے سلطان باہو ان ملے ہیرے نیں۔ فقہ دا ادب کیوں جے اسلامی تعلیمات پاروں ہوند وچ آیا۔ ایس کر کے ایہدے وچ عربی فارسی دے اسلامی لفظ محفوظ ہوئے۔ ایہناں وچ اوہ لفظ خاص طور تے شامل نیں، جنہاں دا تعلق قرآن یاں حدیث نال بن دا اے، ایہہ سارے لفظ اپنی عربی فارسی صورت شکل نال وی تے بدلی شکل نال وی پنجابی ادب وچ شامل ہوئے، انج ایہہ سارے لفظ اوس ویلے پر چلت ہو گئے۔ ایہناں دی کنتی سو دو سو نہیں سگوں ہزاراں تیکر اپڑی اے۔ عربی فارسی تے مسلمانی لفظاں دی آمد پنجابی ادب وچ اک ہور بیوں وی ہوئی اوہ اے پنجابی دا فنی ادب، جیہدے

وچ خاص طور تے طب دیاں کتاباں شامل نیں، ایہناں وچوں پران سکھ، مفتاح الحکمت تے دافع المرض وغیرہ دا ناں لیا جا سکدا اے، ایہہ کتاباں یونانی طب تے ادھار سن، جیہڑیاں عربی فارسی دے حوالے نال ہوند وچ آئیاں ظاہر اے، ایس واسطے پنجابی وچ طب دیاں جیہڑیاں اصطلاحواں یاں لفظ آئے اوہ پنجابی دا حصہ بن گئے۔ فقہ تے فنی ادب وچ آئے نویں مسلمانی لفظ ایہتوں دے لوکاں دی بول چال وچ انج پرچلت ہوئے کہ لڑیچ دیاں ایہناں دونوں شاخاں دا تعلق پڑھن پڑھان توں اڈ عمل کرن نال وی اے دوہے پاسے اسلامی تصوف والے ادب وچ صوفیاں نے قرآن تے حدیث دے پچھو کڑ وچ مسلمانی پرچار دا رنگ اختیار کیتا ہویا سی تے ایہناں نے عوامی ڈھنگ اپنایا سی، ایس کر کے ایہناں پاروں وی ودھیرے لفظ مسلمانی روایت نوں پکھیاں کردے نظر آؤندے نیں۔

۱۔ ربا میرے حال دا محرم توں
اندر توہیں باہر توہیں، روم روم وچ توں
توہیں تانا توہیں بانا سب کچھ میرا توں
کے حسین فقیر نماں میں ناہیں سب توں (شاہ حسین)

۲۔ ایہہ تن میرا چشماں ہووے میں مرشد ویکھ نہ رجاں ہو
لوں لوں دے ڈھ لکھ لکھ چشماں اک کھولاں اک کجاں ہو

ایتیناں ڈھیاں مینوں صبر نہ آوے پھیرکتے ول بھجاں ہو
مرشد دا دیدار اے باہو مینوں لکھ کروڑاں ججاں ہو (سلطان باہو)

دو جا مغل دور

ایس دور وچ پنجابی ادب دے رچن دی ٹور انتاں دی ترکھی ہو جاندی اے، صوفی لہر، شرعی لہر، بھگتی لہر، رومانیک لہر تے فنی لہر دے نال نال لوک واراں نوں وی مسلمان شاعراں اپنایا تے ایہناں وچ وی اسلامی وچاراں تے لسانی روایت نوں ودھ توں ودھ اگھیرواں کرن دا چارہ کیتا۔ ایس دور دے گھٹو گھٹ سارے ای پنجابی ادب اتے

مسلمان لسانی روایت دی چھاپ گئی ہوئی اے ایہدی پہلی تے وڈی مثال وارث شاہ دی ہیراے، ایہدے وچ وارث نے پنجابی ادب دے اوس ویلے دے اج تے کل نون بنہ کے رکھ دتا اے، تے نال ای پنجابی دی بھلک دی پیش گوئی وی کردتی اے، کیوں جے وارث توں مگروں بہت چھیتی وارث دی ہیرا پنجابی دا ہر پکھوں معیار بن گئی، وارث دی ہیر دی جتھے ادبی حیثیت اے اوتھے اوہدی عوامی حیثیت وی اے۔ ایس لئی ہیر نوں لٹریچر دے نال نال اوس ویلے دی عوامی لسانی روایت دا نمائندہ وی گنیا جا سکدا اے، ذرا ہیر دے قاضی نوں جواب والا حصہ دیکھو:

۱۸۔ بیہڑے اک دے نانوتے محو ہوئے منظور خدائے دے راہ دے نی
جنمناں صدق یقین تحقیق کیتا مقبول درگاہ الہ دے نی
جنمناں اک دا نام درست کیتا تنہاں فکر اندہ شڑے کاہ دے نی
جنمناں نام محبوب دا ورد کیتا اوہ صاحب مرتبہ جاہ دے نی
بیہڑے رشوتاں کھائی کے حق روڑھن اوہ چور اچکڑے راہ دے نی
اسہ قرآن مجید دے معنے نیں بیہڑے شعر میں وارث شاہ دے نی

مسلمان لکھاری ایس گل دا خاص دھیان رکھ دے سن کہ بیہڑی چیز عوام لئی لکھی جا رہی اے، اوہدے وچ عوامی پن ضرور ہووے، ایہتوں تیکر کہ ایس دور وچ بیہڑیاں پکیاں روٹیاں لکھیاں گئیاں، ایہناں دا ڈھنگ وی عوامی سی بھانویں اسہ کہ ایہناں دے ماخذ فارسی کتاباں سن۔

۱۹۔ ”جے کو پچھے بتائیں مسلمانیاں دیاں کتیاں ہن؟ توں آکھ جی پنج! کلمہ پڑھنا ہک، نماز پڑھنی دو، روزے ماہ رمضان دے رکھنے ترے، زکوٰۃ مال دی دینی چار، حج کرنا پنج.....“
ایہو عوامی پن حافظ برخوردار دے رسالے بوبل نماز وچ لکھا اے، سگوں برخوردار تے دو پیرا گے ودھ کے اکا عوامی ہو گیا اے:

”۲۰۔ پائی فرضاں دی فرض وضو دے چار نیں: اول منہ دھونا والاں دے جمنے تھیں کھادی تک.....“

پائی دا مطلب اے پاء ۴/۱ پنڈاں وچ ہالے تیکر وی پائی، ٹوپے، دھڑوپہ، جنمناں من لئی

ورتیا جاندا اے، لکھاری نے اپنی گل سمجھان لئی ایسہ اکا عوامی تے مقامی رنگ ورتیا اے، ایسہ گلاں وی پنجابی ادب دی مسلمانی روایت نوں عوامی ثابت کرن لئی کافی نیں۔ ایسہ سلسلہ سکھاں دے ویلے تیکر لگا جاندا اے۔ ایس دے ہوندیاں ہویاں کہ سکھاں دے مذہبی آگووہیں (گوروواں) بابا نانک جی توں مگروں اپنی بولی دی نمار، اپ بھرنش تے برج ول موڑ لئی سی تے نانک جی دے کلام نال رلدا کلام رچ کے ایس نوں تے ایس نوں منن والیاں نوں اک وکھ دھرم دا درجہ دے دتا سی، پر پھیر وی سکھاں دی ایسہ بانی لوکاں وچ مقبول نہ ہوئی۔ سکھ ایس نوں پوتر بانی سمجھ کے پڑحدے ضرور سن، پر عام بول چال لئی اوہو زبان ورتدے سن جس نوں مسلماناں نے بنایا سواریا سی تے جس وچ اوس ویلے تیکر دا اکثر پنجابی ادب محفوظ ہو چکیا سی۔ ایس دی وڈی مثال وارث شاہ دی ہیردا ذکر آ چکیا اے۔ زبان تے ادب دی ایسہ روایت اک پاسے مسلمانی سی تے دوجے پاسے عوامی۔

جدید دور ول

پنجاب اتے انگریزاں دے قبضے توں لے کے پاکستان بنن توڑی دا دور اک لحاظ نال سیاسی بیداری دا دور اے، نال ای ایسہ کہ ایس دور وچ دوجے ادباں دے نال نال پنجابی ادب نے وی نیاں قدراں ول پیر پٹیا۔ ایس دور وچ اسلامی لہر وچ عیسائی مشنریاں دے پرچار نے ہور تیزی چنگائی تے تبلیغی نے مناظراتی لٹریچر دے نال نال قرآن پاک دے ترجمے، تفسیراں، معراج نامے، گلزاراں، اسلامی جنگاں، کربلا نامے، احسن الاخرت، خطبے، معتناں، کافیاں وغیرہ سکھ کھ مسلماناں نے اپنی لسانی روایت نال اپنے آپ نوں جوڑ کے لکھیا ایسہ روایت ایڈی مقبول ہو چکی سی کہ بول چال دی زبان دی صورت وی ایہو سی۔ ایس لئی غیر مسلمان وی ایس دور وچ جو کھ لکھیا ایہدے وچ ایہو روایت پردھان دیکھی جا سکدی اے ایسہ لسانی وابستگی سانوں سارے ادب وچ لہدی اے، ایہدے وچ میاں محمد بخش، مولوی غلام رسول، میاں محمد بوٹا، سید فضل شاہ وغیرہ سب شامل نیں۔ ایس سارے دور اتے وارث دی ہیردی لسانی روایت چھائی ہوئی اے۔ تے اسی ایسہ گل کچھ نکھیڑ آئے آں کہ وارث نے مسلمانی روایت نوں اوہدے کل تے اوس ویلے دے اج دی صورت وچ ایس حساب نال بنھیا کہ اوہدے توں ای آؤندی بھلک دی روایت بنی، ایسہ

سلسلہ پاکستان، بنن توں گروں اج دے پنجابی ادب وچ وی جاری اے۔

۳۔ پنجابی ادب وی سکھی روایت

سکھ دھرم تے سہت (ادب) وچ سب توں اچا تھاں آدی گرنتھ نوں دتا جاندا اے۔ ایہہ گرنتھ سکھاں دے بپویں گورو، ارجن جی نے ۱۶۰۳ء وچ مرتب کیتا سی۔ ایڈوں گروں ای سکھ فرقے گروہ یاں دھرم نے اک وکھرا تشخص پراپت (حاصل) کیتا۔ ایڈوں پہلاں ایہہ فقیراں یاں بھگتاں دا اک ٹولہ سی جنہاں نوں کبیر پنپتی آکھیا جاندا سی۔ گورو نانک جی دے وچار بھگتی بھاؤ دی سکھروالی شکل گنے جاندے نیں۔ ایہناں نے اپنے فکر دی بنیاد بابا فرید شکر گنج دے بولاں تے رکھی، ایہو وجہ اے کہ نانک جی بھگت ہون دے ہوندیاں ہو یاں اسلامی وچار رکھدے سن تے اوہناں دے سارے کلام وچ اوس ویلے دے مسلمان ادب دا اثر وی لہدا اے۔ ایس دی مثال اوہناں دے کلام وچ عربی فارسی لفظاں دا ورتارا اے۔

آدی گرنتھ تے دسم گرنتھ

آدی گرنتھ وچ گورو ارجن نے اوس سے تیکر رچے کبیر پنپتی سنتاں تے دو بے صوفیاں دے کلام نوں وی گورو نانک تے دو بے گوروواں دے کلام دے نال تھاں دتی اے، ایہناں وچوں بابا نانک تے بابا فرید دا کلام صاف پنجابی والا اے، باقی دے سب اتے اپ بھرنش سنسکرت برج بھاشا، گاتھا، ریختہ، ہندی تے مراٹھی عنصر غالب اے۔ گوروواں نے کسے اک زبان نوں نہیں اپنایا۔ ایس لحاظ نال گرنتھ دی زبان، زبانان دا ملغوبہ اے۔^{۲۱} ڈاکٹر گوپال سنگھ نے ایس سلسلے وچ لکھیا اے کہ آدی گرنتھ دی بولی عجیب طرح دی ملی جلی بولی اے۔ ایس وچ پنجابی دے لفظاں نوں وی اپ بھرنش وانگ توڑیا موڑیا گیا اے، ایہہ گل خاص طور تے ارجن جی نے کیتی اے۔ ڈاکٹر ہوراں دی گل ٹھیک اے کیوں جے گرنتھ دے لکھاریاں تے اپ بھرنش نے سنسکرت اپنی سوار گدی اے کہ زبان دا حلیہ ای وگڑ گیا اے، اوہ جتھے چاہندے نیں کسے وی زبان دے لفظ نوں^{۲۲} سنسکرت اچارن دین لئی اوہدے آخر تے نون غنہ لا دیندے نیں، ایہناں ساریاں گلاں نوں کھ رکھ کے ہن ذرا گرنتھ وچوں کچھ ونگیاں ویکھو۔ ایہہ اوہ کلام اے جیہدے وچ پنجابی دا عنصر موجود اے:

۲۳۔ دنیا نیا من کیتا بھاؤ انتر گت تیر تھ مل ناؤ
بھ گن تیرے میں ناہیں کوئی ون گن کینے بھگت نہ ہوئے (نانک جی)

۔ نال ایانے دوستی وڈارو سیو نیہو
پانی اندر لیک جیو تیسدا تھاؤں نہ تھیو (انگدجی)

۔ گورو مکھ کرنی کار کماوے
تا اس من کی سو جھی پاوے
منو میں متو میگل کدارا

گورو اگسو مارے جیوالن ہارا
مائی باپ پتر بھ ہری کے کئے

سمناں کو سمندھو ہری کری دیئے
جاکو مشکواتی بنے ڈھوئی کوئی نہ دے
لاگو ہوئے دشمن ساک بھی بھج کھلے
سمو بھجے آسرا چکے سمو آسراؤ

چت آوے اوس پار برہو لگے نہ تتی واؤ (ارجن جی)

ہن دیکھیا جاوے تے ایہدے وچ ایانے (انجانے) دوستی، پانی، اندر، کار، مائی، باپ، پتر، سمناں، بنے، ڈھوئی کوئی نہ دے، لاگو ہوئے، ساک، بھجے آسرا، چکے، چیتے آوے، اوس پار، لگے نہ تتی، اجیسے لفظ یاں ٹوٹے نیں جیہڑے نزل پنجابی نیں تے اج وی انج ای ورتے جارہے نیں، جدوں کہ ڈارو سیو نیہ، جو تیسدا تھاؤ، نہ تھہ، گورو مکھ کرنی، تارس من کی سو جھی، من میں متو میگل کدارا، تورو اگسو، جیوالن ہارا، ہری کے کئے، کو، سمندھ ہری کری دیئے، جاکو مشکواتی، سمو، بھ آسراؤ، واؤ ایہہ سارے لفظ تے ٹوٹے نزل پنجابی نیں، ایہناں نوں ایہہ وگڑی صورت برج، اپ بھرنش، ہندی سنسکرت گاتھا وغیرہ دی ہٹھ لاپن نے دتی اے یا درہے کہ جیویں کہ شروع وچ آکھیا جا چکیا اے کہ ایہہ اوہ کلام اے جیہڑے پنجابی بھامارا اے، نہیں تے جیویں کہ گرتھ دے لسانی دیروے وچ گل آگئی اے کہ ایہدے وچ تے گاتھاتے مراٹھی تک موجود اے۔

ایہناں ساریاں گلاں نوں مکھ رکھ کے ایسہ ویکھیا جا سکدا اے کہ سکھاں دے ادب دا ڈھلا حصہ ای لسانی پکھوں اوس روایت کولوں اڈرا ہو گیا جیہڑی اوس ویلے مسلمان اپنا چکے سن، فرق ویکھن لئی گرنٹھ دے نقل کیتے کلام نوں بابا فرید، شمس سزواری، امیر خسرو، دمودر، شاہ حسین، بابا نوشہ گنج بخش، عبدی کون تے عبداللہ لاہوری وغیرہ دے کلام تے شہادولی نال رلا کے ویکھیا جا سکدا اے۔ ایہناں سب شاعراں اپ بھرنش کولوں چھنکارا حاصل کر لیا سی جدوں کہ گرنٹھ وچ دے شاعر خواہ مخواہ اپنے آپ تے اپ بھرنش، سنسکرت، ہندی تے برج وغیرہ لاگو کر دے نظر آؤندے نیں۔

ایسہ روایت اگے ٹرکے دم گرنٹھ تیکر جا کے ہور پکیری ہو جاندی اے گورو ۲۴۔

گوہند جی نے دم گرنٹھ وچ زیادہ کلام تے ہندی وچ رچیا اے، پر کجھ کلام پنجابی بھاماردا اے، ذرا ویکھو:

کھنڈ پر تھے ساج کے جن بھ سے سارا اپایا
برہما سنو مہیں ساجے قدرتی دا کھیل رچایا بنایا
سندھ پر بت میدانی بن تھماں گنگن رہایا
سر بے دانو دیو تے تن اندر بادو رچایا

تھی درگا ساج کے دیتاں دا ناس کرایا (چندی دی وار)

ایہناں دونوں چیزاں نوں اچا نوں نظرے ویکھیا جاوے تے ایسہ پنجابی لگدیاں ای نہیں، پر گوہ نال ویکھن نال ایہناں وچوں پنجابی عنصر نتاریا جا سکدا اے، پر اوہ وی اصلوں گھٹ اے۔ پر بت دا لفظ ہندی اے، پر پنجابی وچ ورتیا جاندا اے۔ ساجے یا ساج اصل وچ سازے یا ساز اے، فارسی وچوں پنجابی وچ آیا۔ بابا فرید وچ ایسہ لفظ انج ملدا اے ”اٹھ فرید اوضو ساز صبح نماز گزار“ انج ای لفظ، قدرتی، میدانی، بن تھماں گنگن، تے ناس کرایا وغیرہ۔۔۔۔۔ پنجابی عنصر والے نیں، پر باقی تے غور کرن نال غیر پنجابی عنصر ای نترا اے اوہو عنصر جیہڑا آدی گرنٹھ اتے پردھان اے۔ مطلب اے کہ دم گرنٹھ اتے وی آدی گرنٹھ والی سکھی روایت ای پردھان اے، سگوں ہور پکیری ہو جاندی اے۔

گرنتھوں باہر

گرنتھوں باہر لے لڑیچ وچ دھارمک کچھ والے لڑیچ وچ گورداس دیاں ۳۹ واراں، جنم ساکھیاں، گوشتاں، پرچیاں، ٹیکے، رہس نامے تے تنخواہ نامے وغیرہ شامل نیں، ایہناں دی بولی وی گرنتھ والی اے۔ دوہے لفظاں وچ ایہہ وی اوسے سکھی روایت وچ لکھے گئے۔

۲۵۔ ست گورونانک پر سٹیا

مٹی دھند جگ چانن ہویا

جیوں کر سورج نکلیا

تارے چھپے اندھیرا پلوا (بھائی گورداس)

۲۶۔ ”تب آگیا پر میشرکی ہوئی جو گورونانک باہر آیا تاں بابے نانک کا ہنویا جے

رام تھا سو نواب دوست خان دامودی جی جے رام سنیا جو نانک حیران رہندا ہے۔“.....

(ساکھی بھائی بالا)

۲۷۔ کٹھا حقہ چرس تماکو

گانجا ٹوپی تاڑی کھاکو

ان کی اور نہ کبھوں دیکھے

رہت ونت سو سنگھ دیکھے (رہت نامہ)

ایہناں تیاں ونگیاں دل نظر ماریئے تے گورداس دی زبان کچھ صاف دسدی اے،

جدوں کہ ساکھی دی زبان ہندی وئی اے پھیر رہت نامے دی زبان برجی عنصر نال بھری

ہوئی اے۔

”ان کی اور نہ کبھوں دیکھے۔“

گرنتھوں باہر غیر دھارمک ساہت (ادب) سکھاں دے پنجاب اتے قبضے تیکر کتے

نہیں لہدا۔ ۲۹۔ رنجیت سنگھ ویلے دا اک شاعر ”سوندھا“ ہنے جیسے دھرم سنگھ ہوراں

پاروں سامنے آیا اے، ایہدے ”حاتم نامے“ وچوں اک ونگی دیکھو:

۔ رنجیت سنگھ کے راج مینہ جیسے آدمی جہاں

چور دھاڑوی دور رہے کوئی بلاوے نہاں

ایس ٹوٹے نوں پہلاں ذکر کیتے گرنتھوں باہر لے دھار مک ساہت (ادب) نال
رلایا جائے تے ایہہ اوہدی توں اڈ نہیں جا پدا۔ رہت نامے وانگوں ایہدی زبان وی
برج وئی اے، سگوں اوہدی بے پنجابی بھے مار دی اے تے ایہدے وچ ایہہ گل وی
نہیں، ایہدا مطلب ایہہ ہو یا کہ رنجیت سنگھ دے ویلے تیکر گرنتھوں باہر جو کجھ وی لکھیا
گیا اوہدا جوڑ میل وی گرنتھ دے نال ای سی۔

دو بے پاسے جدوں اسی پنجابی ادب دی عوامی روایت یاں مسلمانی روایت ول نظر
مارنے آں تے ایس ویلے تیکر ایہہ وارث شاہ تیکر اڑکے ہر من پیاری ہو کے عوامی
درجہ حاصل کر چکی سی، خود سکھ حاکماں تے دربار نے جنہاں پنجابی شاعراں دی سرپرستی
کیتی ایہہ شاعروی ایسے روایت نال تعلق رکھ دے نہیں، ایہناں وچ ہاشم تے مولوی احمد
یار دے نال لے جا سکدے نہیں، اڑک سکھاں نوں وی ایسے روایت نوں اپنانا پیا، پر غیر
دھار مک ادب وچ ایس دا کھرا کھوج سانوں رنجیت سنگھ دے ویلے دے شاعر حاکم سنگھ وچ
لہجدا اے، جس رنجیت سنگھ دیاں جنگی مہماں نوں نظما یاں سی حرنی وی صنف تے وارث
شاہی بحر دا اک بند دیکھو:

۔ ل ۳۰۔ لائق تخت سلام دے توں کوئی ہو نہیں تیرے سیر دا جی!

جس دے کیتیاں جگ نوں سکھ آوے جائے بھکھ تے دکھ سریر دا جی

بادشاہ رنجیت سنگھ بلی جو دھے تیتوں زور گو بند سنگھ پیر دا جی

حاکم سنگھ دی سیس ہمیش رہے سدا اٹل ہے بول فقیر دا جی

ایہدے وچ صرف سریر، بلی، جو دھے تے سیس دے لفظ ہندی دے نہیں، باقی ساری
شہدا ولی مسلمانی روایت والی اے۔ ایہتوں تیکر کہ شاعر نے گو بند سنگھ نوں گورو آکھن
دی تھاں ”پیر“ آکھیا اے۔ ایس وگی وچ تے ایڈوں تیکر پکی ہو چکی ادب دی سکھی
روایت وچ زمین آسمان دا فرق اے۔

پنجاب اتے انگریزاں دے قبضے مگروں جدوں کجھ چر مگروں برصغیر وچ انگریزاں دی

غلامی توں چھنکاڑا حاصل کرن دیاں تحریکاں چلیاں، ایس ویلے سکھاں وچ وی اپنے وقار نوں بحال کرن دا احساس جاگیا ۳۱۔ ۱۸۵۷ء دی آزادی دی جنگ ویلے سکھاں نے انگریزاں دا ساتھ دتا تے ایس دے پھل سروپ انگریزاں کولوں کئی قسم دیاں رعائتاں حاصل کر لیاں۔ ایسے دور وچ سکھاں عام لٹریچر دے معاملے وچ سرگرمی دکھائی۔ ادب دی مسلمانی تے بول چال دی روایت اک ہو چکے سن، ایس کر کے عام لٹریچر لئی سکھاں نے وی ایہو زبان اپنائی، پر نال ای سکھ دودواناں نے دھارمک لٹریچر لئی تنقید، تحقیق دیاں لکھتاں لئی ایہی زبان اپنانی شروع کیتی، جس وچ ہندی سنسکرت دا عنصر ہوندا، نال ای سکھ دودواناں نے جدوں پنجابی ادب وچ اپنے ورثے دی بھال کیتی تے تاریخاں، تذکیریاں وچ سارے ای گوروساہت نوں شامل کر لیا نال ای ایہدے نال اپنے موجودہ ادب دا رشتہ جوڑن لئی ہندی، سنسکرت دے رلے تے پیر پکے کرنے شروع کردتے۔ ۱۹۳۷ء توں پہلاں سکھاں دی زبان وچ ایس پرت پاروں محسوس کیتے جان والے سٹے نہیں سن نکلے، پر ونڈ توں مگروں حد اں پاروں تے پنجابی لئی سمو لپے طور تے گورکھی رسم الخط اپنان پاروں ایہدی صورت ہوئی ہوئی محسوس کیتی جان والا روپ دھارن ڈیسہ پئی تے ایہہ سلسلہ جاری اے۔ ہن بھارتی پنجاب دی پنجابی نہ تے اوہناں دے گوروساہت نال رل دی اے، تے نہ ای نزول پنجابی نال، کیوں جے گوروساہت وچ نری ہندی سنسکرت نوں نہیں اپنایا گیا سی جدوں کہ ایس ویلے بھارتی پنجابی وچ بھارت دی سرکاری بھاشا ہندی تے ایہدے واسطے نال سنسکرت دی شبدائی رلائی جا رہی اے ایہہ گل لکھتی پنجابی تے خاص طور تے تنقید، تحقیق یاں علمی لکھتاں بارے خاص طور تے آکھی جا سکدی اے۔ بول چال تے عام شعر تے افسانوی ادب کسے حد توڑی اے پچیا ہویا اے، پر جس طریقے نال علمی چکھوں ایہناں نوں Feed کیتا جا رہیا اے اوہ ویلا چھیتی آسکدا اے۔ جدوں سکھی پنجابی نوں پنجابی دی تھاں ہندی آکھیا جاوے یاں زیادہ توں زیادہ گورکھی، مثال لئی ہزاراں کتاباں پیش کیتیاں جا سکدیاں نیں، پر سہولت لئی صرف تھوڑا حصہ ویکھ لنو:

۳۲۔ ”پریوگ وادی کوپیاں نے اتر سوتنتر تا کال وچ پنجابی کو تا کھیترو وچ نویں نویں پریوگ کیتے.....“

۴۔ پنجابی زبان دا اجو کا ادبی روپ

پنجابی زبان کوئی نویں زبان نہیں، سگوں ایس دا سینکڑے ورھیاں دا ادبی پچھو کڑاے، پنجابی ادب نے لوکاں وچ پل ودھ کے پیرو پیراگے ودھ کے اپنے آپ نوں گن ورتا بنایا اے۔ ایس دی گھٹ و گھٹ اک ہزار ورھے دی پکی پیڑی روایت موجود اے۔ جیہدا ویردا اسی ایسے باب دے شروع وچ کر آئے آں، جس ادب دی اک ہزار ورھے دی ایڈی پکی پیڑی روایت موجود ہووے، ہو نہیں سکدا کہ اوہدا کوئی معیاری، نکسالی یاں مرکزی ادبی روپ نہ تریا ہووے انج کیوں جے ایس خطے وچ ابلاغ تے آواجائی دے وسیلے ہمیش ای گھت رہے نیں، ایس کر کے علاقائی بولڑیاں یاں لہجیاں دے گھیرے وی موجود رہے تے موجود نیں، پر ایس دے ہونڈیاں ہویاں جے اسی اچا نوں نظریے وی دیکھتے تے سانوں بلھے شاہ تے وارث شاہ دے زمانے وچ ای ادب دے نکسالی انگ دا نتردا روپ دن ڈیسہ پیندا اے، بلھے شاہ تے ہی ای لاہور (قصور) یاں مانجھے دے علاقے دے سن۔ سید وارث شاہ رہن والے تے جنڈیالہ شیر شاہ (شیخوپورہ) دے سن، پر تھان تھان پھردے رہے اوہناں ہیر ملکہ ہانس (ضلع ساہیوال) وچ بہہ کے لکھی، ایسہ علاقہ لے دا علاقہ اے، جیویں اوہ آپ لکھدے نیں۔

سن یاراں سو اسیا (۱۱۸۰ء) بنی ہجری لے دیس دے وچ تیار ہوئی

ہن ویکھیا ۳۳۔ جاوے تے لما دیس قصور توں اگے ساہیوال تے کجھ ملتان دا علاقہ بن دا اے۔ ایس علاقے وچ دی علاقائی بولڑی (Dialect) جانگلو اے پر ملتان نال لگدے علاقے وچ ملتان (ہندی) رنگ پردھان اے، پر جدوں اسی ہیر دی زبان ول گوہ کرنے آں تے سانوں لے دے ایسہ دونوں لہجے پردھان انگ دے طور تے نظر نہیں آؤندے۔ انج ایسہ لہجے ہیر وچ شامل ضرور نیں پر مجموعی لحاظ نال وارث شاہ ہوراں جیہڑی زبان ورتی اے اوہ لاہور شیخوپورے دی مرکزی زبان ای اے جس وچ دوجے لہجیاں دا سوہنا ملاپ کر کے اک ادبی تے مرکزی زبان بنان دی کامیاب کوشش کیتی اے، ذرا ایسہ حصہ ویکھو:

۳۳۔ خبر بھائیاں نون لوکاں جادتی دھیدو رس ہزار یوں چلیا ہے
 بل واہناں اوس توں ہوئے ناہیں مار بولیاں بھائیاں گھلیا ہے
 پکڑ راہ ٹریا ہنجو نین روون جیویں ندی دا نیر اچھلیا ہے
 آگوں ویر دے واسطے بھائیاں نے ادھ واٹیوں راہ جا ملیا ہے

گوہ کیتیاں پتہ لگدا اے کہ وارث شاہ نے اپنے اتے کسے خاص علاقائی بولڑی نون
 لاگو نہیں کیتا، سگوں اپنے علم تے فن نال اک اجیسی زبان بنان دا چارہ کیتا اے جیسرہی
 بول چال دی زبان اے۔ ایہو گل سید بلھے شاہ وچ لکھدی اے، جس ۳۵۔ مرکزی نون
 اپنے مڈھلے دور وچ بنان سوارن دا چارہ کیتا۔

۳۔ رانجھا رانجھا کردی نی میں آپے رانجھا ہوئی
 سدو نی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی

پنجابی زبان دے مڈھلے شاعراں وچوں بابا فرید سلطان باہو شاہ حسین وچ لکھدی دا اثر
 موجود ضرور اے، پر ایسے صرف اثر نون اسی ملتا نیں آکھ سکدے اصل وچ پنجابی دے
 ایہہ بزرگ شاعر لوکاں نال ڈونگھا رابطہ رکھدے سن، ایس لئی جس علاقے وچ ہمہ کے
 ایہہ لکھدے سن، اوس علاقے دا اثر تے ضرور پیندا سی، پر پھیروی ایہہ اک ادبی زبان
 بنان ول زیادہ مائل دسدے نیں، ایس لئی کہ اوہ اوس خاص علاقائی گھیرے واسطے تے
 نہیں لکھ رہے ہوندے سن۔ سگوں سارے پنجاب واسطے لکھ رہے ہوندے سن، ایس لئی
 مقامی گھیرے دے رنگ دے ہوندیاں ہوئیاں اوہناں دے کلام وچ پورے پنجاب دی
 سانجھ نظر آؤندی اے تے ایہہ اے مرکزی بولی دے ورتارے دی سانجھ، میاں محمد بخش
 ہوراں ول ویکھ لئو۔

ایہہ کھڑی شریف (جہلم) پوٹھوہار دے علاقے دے شاعر نیں، پر سیف الملوک وچ
 ایہناں دی زبان تے پوٹھوہاری رنگ پر دھان نہیں دسدا، سگوں ایہناں وی اک
 معیاری، ادبی یا مرکزی زبان ورتن دا چارہ کیتا اے۔ ذرا ویکھو سیف الملوک دا مڈھ
 ہنھدیاں لکھدے نیں

۳۶۔ رحمت دا مینہ پا خدایا باغ سکا کر ہریا
 بوٹا آس امید میری دا کر دے میوے بھریا
 مٹھا میوہ بخش اجیہا قدرت دی گھت شیری
 جو کھاوے روگ اس دا جاوے دور ہووے د لگیری

آخری مصرعے وچ ”اس“ دا ”ول گوہ کیتا جاوے تے ایس دا پوٹھوہاری روپ ”اس“ نا“ یاں ”ہس نا“ ہووے گا۔ انج ای ”گھت“ دا لفظ لہندی دا اے۔ مطلب ایہہ کہ میاں صاحب نے اک ادبی زبان اختیار کیتی اے، دوہے لفظاں وچ مرکزی بولی۔ جیویں کہ پہلاں آکھیا جا چکیا اے، انج ایہناں اگھے شاعراں اپنے علاقے دے رنگ نوں وی اکھوں اوہلے نہیں کیتا۔ میاں محمد بخش ہوراں وچ ای کئی تھان پوٹھوہاری رنگ ابھردا اے، کئی تھان اوہناں ”ہووے گا“ ”دی تھان“ ”ہوسی“ ورتیا اے خاص علاقائی لہجیاں (Dialects) وچ شاعری کرن والے شاعروں پنجابی وچ موجود نیں، مثال لئی ملتان وچ لکھیا کر بلا دا مرثیہ تے تقریراں ملتانئی انگ دیاں نیں، ایٹھوں تیکر کہ ملتانئی لہجے توں باہر رہن والے کئی شاعراں ملتانئی لہجے وچ مرثیہ تے تقریراں لکھیاں نیں۔ ایہدی وجہ ایہہ ہو سکدی اے کہ کیوں جی ایہہ چیزاں ذاکراں لئی یا ذاکرانہ رنگ وچ لکھیاں جاندیاں سن تے مجلسی ذکر دا مقصد سنا سنانا تے رونا روانا ہوندا اے، ایس لئی ایہناں لکھتاں وچ ایہہ عوامی ڈھنگ اختیار کیتا گیا۔ ملتانئی لہجے دے کجھ ہور شاعر جیویں علی حیدر وغیرہ نے وی مقامی لہجہ پر دھان رکھیا اے، انج ای ریاستی لہجے وچ خواجہ غلام فرید تے سرایکی لہجے وچ پچل سرمست داناں لیا جا سکدا اے۔ جھنگ (شور کوٹ) دے حضرت سلطان باہو نے جھنگ دا پورا پورا مقامی لہجہ نہیں اپنایا، سگوں اوہناں دی زبان وچ وی مرکزی عنصر موجود نظر آؤندا اے۔ ایہہ سلسلہ ہولی ہولی مقبول ہوندا لگا جاندا اے، بلجے دیاں کافیاں تے وارث شاہ دی ہیر توں گروں مرکزی لہجے دے روپ وچ ہور نکھار آؤندا چلیا جاندا اے، ایٹھوں تیکر کہ ویہویں صدی دے تقریباً سارے ای مشہور شاعراں مرکزی یاں بیکسالی لہجے نوں اپنا لیا۔ مثال لئی مشہور شاعر مولوی محمد دلپذیر ول دیکھو، بھیرے دے جم پل ایہناں بہت ساریاں کتاباں لکھیاں نیں۔ ایہناں دے علاقے

دی علاقائی بولٹی (شاہ پوری یاں) لندی اے۔ جس دا جھکا ملتان دی ول اے۔ پر ایہناں اپنیاں لکھتاں وچ مرکزی بولی یاں ادبی بولی اپنائی اے۔ نمونہ دیکھو:

تے تے ۳۔ تھکے نین نہ تھکے سن جدوں ہوندا سی آبدار بھیرہ
وانگوں گلشنان رنگ رنگیلیاں دے ہے سی چاچا باغ ہمار بھیرہ
نال حسن سلوک محبتاں دے آہا حسن دا کدیں گلزار بھیرہ
د پندیر چنگیاں رتیں گزر گیاں ہن تے نظر آوے خار و خار بھیرہ

ایہہ گل ٹھیک اے کہ مولوی د پندیر، بلھے شاہ یاں وارث شاہ دے پائے دے شاعر نہیں پر ایہہ ضلع سرگودھا دے علاقے دے جم پل نیں، ایس کر کے اوہناں توں نکا شاعر ہون پاروں ایہناں توں آس کیتی جا سکدی سی کہ اوہ حضرت سلطان باہو گولوں وی ودھ مقامی رنگ اختیار کر لیندے پر ایس ونگی توں انج چاچا اے کہ ایہناں مقامی رنگ دی تھاں نکالی، معیاری یاں مرکزی رنگ نوں اپنایا۔ ایہہ گل اوس رجحان دی شاہدی اے کہ ویسویں صدی تیکہ اپڑیاں پنجابی ادب نے مرکزی، نکالی، معیاری (Standard) لہجہ اختیار کر لیا سی، ثبوت لئی ہور کئی شاعر پیش کیتے جا سکدے نیں جیویں احمد علی سائیں (راولپنڈی) استاد کرم (امر تری) ہدایت اللہ (لاہوری) مولانا بخش کشتہ (امر تری) بردا (پشاور) محمد یونٹا (گجراتی) مولوی غلام رسول (عالم پوری۔ ہوشیار پور) تے مولوی غلام رسول (قلعہ) وغیرہ سب شامل نیں، ایہناں سمناں نے جو کجھ لکھیا اے، اوہدے تے مقامی رنگ گھٹ تے مرکزی رنگ زیادہ اے۔ پچھے سید بلھے شاہ تے سید وارث شاہ بارے گل کردیاں اسی ایہہ گل نتاری سی کہ ایہناں نے مرکزی یاں نکالی بولی نوں اپنایا اے۔ ایہہ مرکزی یاں نکالی بولی کیہڑی اے۔ ایہناں دونوں شاعراں دا تعلق لاہور تے شیخوپورہ نال اے، ایہہ دونوں علاقے مرکزی وچ شامل نیں، ہن دیکھئے ہور کیہڑے کیہڑے علاقے مرکزی وچ شامل نیں تے ایہناں دا مرکز کیہڑا اے۔

جدوں پنجابی زبان تے ادب بارے لسانی ادبی پرکھ پڑچول دا سلسلہ شروع ہویا تے سیانیاں نے اک زبان ہو کے مرکزی، نکالی یاں معیاری (Standard) بولی نوں ای پنجابی زبان دا اصل ادبی روپ متھیا۔ مرکزی نکالی یاں معیاری بولی کیہڑی اے؟

۳۸۔ گراہم بیلی نے اپنی گرامر وچ جنوبی پنجاب (سیالکوٹ، گوجرانوالہ، لاہور، گجرات تے فیروز پور دے ضلع دے نال گدے علاقے) وچ بولی جان والی پنجابی نوں موضوع بنا کے گوجرانوالہ دے جنوبی علاقے دی زبان نوں معیار متھیا اے ۳۹۔ ایس بارے ڈاکٹر بنارس داس جین دی رائے اے۔

“Maji the Popular Standard Dialect”

پر نسل تیا سنگھ لکھدے نیں:

۴۰۔ ٹھیٹھ بولی ماجھی گنی جاندی اے جو امرتسر، لاہور، گوجرانوالہ، گورداسپور، تے سیالکوٹ دے علاقیاں وچ بولی جاندی اے، لکھاریاں نوں ایہناں علاقیاں دے پینڈواں دی بولی نہیں، سگوں ایہناں علاقیاں دی لکھتی بولی ورتتی اے ”عبدالغفور قریشی دا آکھنا اے:

۴۱۔ ”ماجھی نوں ای پنجابی دا نکسالی روپ نیا گیا اے۔ ایس واسطے ماجھی وچ تمام بولیاں دا اثر موجود اے۔“

ہیرا سنگھ درد لکھدے نیں:

۴۲۔ ”لاہور پنجاب دا راجسی کیندر ہے امرتسر دھارمک سکھ کیندر ہے اتے وپاروا دی کیندر ہے، پنجاب وچ تعلیم تے دھرم پر چار دے کیندر وی پہلے ایہو شہر بنے ہن، ایس واسطے قدرتی سی کہ ماجھی بولی ودھ وکاس کر کے نکسالی بولی بن دی، سو ایس سے ماجھی ہی نکسالی پنجابی منی گئی ہے، تے ایس بولی وچ اخباراں رسالے چھپدے ہن“ پنجابی دی نکسالی یا معیاری (Standard) بولی بارے دس پانڈیاں اردو دائرہ معارف اسلامیہ پنجاب یونیورسٹی والیاں اپنے موقف دا اظہار ایچ کیتا اے:

۴۳۔ ”یہاں یہ ذکر کر دینا مناسب ہوگا کہ ادبی اور نکسالی زبان ماجھی اور ملتانی بولیوں کی حسین آمیزش سے مرتب ہوئی ہے اور قدامت سے لے کر موجودہ دور تک مسلمان سکھ اور ہندو شاعروں اور ادیبوں نے اپنی علمی و ادبی تخلیقات کے لئے اسی کو وسیلہ اظہار بنایا ہے۔“

احمد ندیم قاسمی ہور اں دی رائے اے کہ پنجابی دا معیاری (Standard) روپ اوہ

ای اے جیہڑ وارث شاہ نے اپنایا اے۔ وارث شاہ نے بڑی معیاری زبان ورتی اے۔ ایہدے وچ پنجابی علاقائی لہجیاں دے لفظ وی نیں، ایس توں علاوہ اہے کوئی دوجا لہجہ نکسالی نہیں اکھوا سکدا۔ ایٹھوں تیکر کہ میرے اپنے پنڈ (سرگودھا ضلع) دا لہجہ وی نہیں، ایس معیاری پنجابی وچ علاقائی لہجیاں دے اکے ٹھیٹھ لفظ نہیں ورتتے چاہیدے بلکہ عام بول چال دے لفظ ورتتے جاندے نیں، ایہہ رائے قاسمی ہوراں ریڈیو پاکستان لاہور دے پنجابی ادبی پروگرام ”پرکھ“ وچ ۱۸ جولائی ۱۹۷۶ء (دوبارہ یکم اگست ۱۹۷۶ء) نوں نشر ہون والے اک وچار وٹاندرے وچ ظاہر کیتی، جیہدے وچ اوہناں توں اڈاکٹر وحید قریشی تے فخر زمان وی شامل سن، جنہاں ایہو رائے سچ منی۔

اتلیاں مثالیں تے اڈو اڈو وواناں تے سیاناں دیاں راواں توں ایہہ گل نترتے نکھر کے سامنے آجاندی اے کہ نکسالی، معیاری (Standard) لہجیاں روپ اوہ اے، جیہڑ لاہور، گوجرانوالہ، گجرات، شیخوپورہ تے سیالکوٹ (امر تسر، گورداسپور) دا لہجہ اے، ایہدے وچ علاقائی بولڑی دے لحاظ نال ماجھی پردھان تے لہندی دا کجھ اثر شامل ہوندا اے۔ ایہو روپ پنجاب دے ودھیرے علاقے وچ سمجھیا جاندا اے۔ جتھوں تیکر ادبی نکسالی یاں معیاری زبان دا تعلق اے، ایہدے وچ جیویں کہ پرنسپل تیجا سنگھ نے آکھیا اے، ایہناں علاقیاں دے پینڈوواں دی نہیں سگوں ایس علاقے دی لکھتی بولی نوں معیار بنایا جاوے گا۔ ایہہ گل وی ٹھیک اے، کیوں جے ذکر کیتے نکسالی دے علاقیاں دا ماجھی لہندی توں علاوہ آپو اپنا اک وکھرا اکا مقامی رنگ وی اے، جیہدے توں کجھ مثالیں ویکھو:

لاہور وچ ”لیا“ نوں ”لتا“ تے ”کیتا اے“ نوں ”کیتا ہیگا اے“ آکھیا جاندا اے،
انج ای تلفظ وچ رنوں رتے رنوں ر بلایا جاندا اے، جیویں یاڑیاں کیری۔

گوجرانوالے وچ تن نوں ترے، ایہدر نوں ایتل تے سن نوں ساہن بولدے نیں
گجرات وچ ”توں“ نوں ”تھیں“ آکھیا جاندا اے، تے ہووے گا نوں ہووے دا،
تلفظ دے ضمن وچ عام کر کے ج نوں ز وچ بدل دیندے نیں، جیویں گزرات، گزرانوالہ،
فزرے وغیرہ

سیالکوٹ دی بولی اتے ڈوگری دا اثر کر کے تلفظ وچ کئی فرق نیں، پر اک فرق سر
کڈھواں ایسہ وی اے کہ اتھے ”کیتا ہویا“ نوں ”کیتا دا“ آکھیا جاندا اے۔

ہن ویکھیا جاوے تے ایسہ نکسالی علاقے دی بولی دا رنگ نیں، پر کیوں جے ایسہ
اکا مقامی رنگ اے، ایس کر کے نکسالی یاں مرکزی وچ عام کر کے ایسناں اکے مقامی
انگاں نوں ورتیا نیں جاندا۔ انج ایسہ گل پاکستان دے قیام توں پہلاں طے ہو چکی سی کہ
پنجابی دا نکسالی دا روپ کیہڑا اے۔ ایہو وجہ اے کہ ایسے نوں مسلماناں، سکھاں،
ہندوواں تے عیسائیاں ادبی لکھتاں لئی اپنایا۔ پاکستان بنن توں پہلاں سکھ اپنیاں خاص
لکھتاں گورکھی لپی وچ چھاپدے سن، ونڈ مگروں اوہناں پنجابی واسطے گورکھی لپی نوں
پورے طور تے اپنایا۔ ایہدے نال ای قیام پاکستان توں پہلاں توں چلی سکھاں وچ پنجابی
وچ ہندی سنسکرت دے رے دی پرت وچ اتناں دا واہدا ہون ڈیسہ پیا۔ انج مشرقی پنجاب
دی لکھتی پنجابی دا مول جٹہ بھانویں نکسالی اے، پر ایہدے وچ، مول نالوں بیاج ودھ ”
دے حساب وانگوں ہندی سنسکرت دے شہاداں دی بھرمار اے، تے ایس رجحان نے
گورکھی پنجابی دا حلیہ وگاڑ کے رکھ دتا اے، ذرا ونگی ویکھو:

”منکھ ۴۵“ پر یکتی دا بکھر ہے بھاو پر یکتی ماں دالا ڈلا اتے چمتن پچہ، منکھ جیو زرگن
پر ماتا دا پر یکتی راہیں روپ ماں ہویا، اصل سرگنی سروپ ہے، جاں ڈارون انوسار اک
گھری جیو ایما دا واکت ہویا ہو گھریاں دے سنجوگ توں بنیا چمتن جیو ہے.....“

گوہ کرو ایہدے وچ ہے، پچہ، پر، راہیں، ہویا ”اصل“ توں، بنیا۔ توں علاوہ پنجابی دا
کیہ اے؟ اک دھرتے پنجابی نال سکھاں ولوں ایسہ ہو رہیا اے تے دو جا دھرو ہندو ولوں
مشرقی پنجاب نوں تیاں ٹوٹیاں وچ ونڈ دینا اے، جیہدے تحت ہریانہ تے ہماچل پر دیش
دونویں صوبے بنا دتے گئے نیں، جنہاں وچ بھانویں پنجابی زبان ای بولی جاندی اے پر
ایسناں علاقیاں دیاں علاقائی بولیاں نوں پنجابی نالوں وکھ کر کے ہندی نال رلا دتا گیا اے
تے اتھے ہن ہندی سرکاری بھاشا اے، مطلب ایسہ اے کہ بھارت وچ پنجاب سنگڑ کے
رہ گیا اے، اتھے دی سرکاری زبان بھانویں پنجابی اے پر ایسہ پنجابی دا اتے نقل کیتا
روپ اے، جیہڑ نکسالی نہیں کما سکدا۔

بد قسمتی نال ساڈے ایہدے وی اک دو گلاں ا جیہیاں واپریاں نیں، جیہڑیاں نہ تے پنجابی زبان لئی چنگیاں نیں تے نہ ای پاکستان لئی، ایہناں وچ پہلی گل اڈواڈ علاقائی بولڑیاں (Dialects) نوں مڑ ہوا دینا تے پنجابی دے بنے بترے نکسالی یاں مرکزی روپ نوں نقصان اڑانا اے، ایہدے وچ پہلا نمبر ملتان بول نوں وکھری زبان ثابت کرن دی بے پھل کوشش اے۔ ایہہ گل ہر کوئی جان دا اے کہ ملتان اک علاقائی بولڑی اے تے لہندی نال ایہدے ملاپ پاروں پنجاب وچ ایہہ مقبول وی اے، پر ایس گل توں وی کوئی انکار نہیں کر سدا اے کہ ماجھی مرکزی وچ لہندی دا رنگ وی موجود اے، پھیر ایہہ کہ جے ملتان نوں دکھ زبان قرار دتا جاوے گا۔ تے ظاہر اے ایہدے پچھلے ادبی ورثے دی گل وی کیتی جاوے گی، جیہڑا کوئی ایڈا زیادہ نہیں، تے جے اے تے ایہہ پنجابی نکسالی دی مڈھلی شکل اے، ایس کر کے جدوں ملتان نوں دکھ زبان قرار دین والے ایہدے وچ ناکام رہے تے اوہناں ریاستی تے سراینکی نوں نال رلا کے ملتان، ریاستی، سراینکی دے سارے علاقے دی بولڑی دا ناں سراینکی رکھ کے ایہہ پینترا بدلیا کہ سراینکی پنجابی نالوں وکھری زبان اے ایس اشتراک نال سراینکی ادب، سراینکی لوک گیت، سراینکی لغات، سراینکی قاعدہ کئی کجھ سامنے آیا۔ خواجہ غلام فرید نوں اگے نالوں ودھ اہمیت دے کے ریاستی (ہماچل پور دے) لوکاں دیاں ہمدردیاں حاصل کرن دی کوشش کیتی گئی اے، ایہہ سلسلہ حالی وی جاری اے، اصل وچ ایہہ معاملہ ادبی نالوں سیاسی زیادہ اے، تے سیاست ساڈا موضوع نہیں ایس لئی ایس بارے صرف اینا ای کہاں گے کہ زبانوں کوئی مھینڈ بکریاں نہیں ہوندیاں کہ ڈانگاں نال ہک کے جس واڑے وچ جویں مرضی اے اوہناں نوں تاڑ دتا جاوے، ایہہ تے آپ ہمارے چھلیاں، اپنے روپ آپ بناندیاں، مٹاندیاں رہندیاں نیں، ہاں سیاسی لحاظ نال کسے فائدے مگروں جے ہنہ پا دتا جاوے تے کسے اکو زبان دی شکل گور مکھی پنجابی والی ہو سکدی اے، یاں ہریانہ یاں ہماچل پردیش وچ بولی جان والی پنجابی نوں پنجابی وچوں کڈھیا جا سکدا اے۔ ایس عمل نال زبان نوں کوئی فائدہ نہیں ہو سکدا، ہاں ایس عمل نوں ہنگامان والے ہتھماں نوں سیاسی فائدہ ہو سکدا اے۔

دکھ دی گل ایہہ اے کہ ملتان، سراینکی توں شروع، ہو کے پوٹھوہاری، دھنی، گوجری،

جانگو، بھنگوی (ہندی) تے ہور دو بے علاقائی لہجیاں دے مفاد پرست لوکاں ایس مسئلے نوں اچھا لانا شروع کر دتا اے تے اج گجے روپ وچ ایسہ سارے ایہناں علاقائی بولڑیاں نوں دکھ دکھ زبان بنان دے سننے ویکھ رہے نیں، ایس بارے صرف اینا آکھیا جا سکدا اے کہ ایہناں دکھ دکھ آپ گھڑے ہاں نوں پوجن لئی بھانویں کنے وی سمجھنے دے کے کھلاریا جاوے، ایسہ کدی کھلو نہیں سکن گے، ایس لئی کہ ایہناں ہاں دے گھڑن والیاں پچھلے خلوص دی تھاں حرص تے خود غرضی کم کر رہی اے۔

انج کھوج پڑچول پکھوں ویکھیا جاوے تے کسے علاقائی بولڑی (Dialect) بارے کم کرنا کوئی بری گل نہیں، ایسہ نال اوس زبان دے کئی لسانی مسئلے حل ہوندے نیں، پر جے کوئی اوس علاقائی بولڑی نوں جیہدا ادبی ورثہ ڈیڑھ دو کتاباں ہون پوری زبان ثابت کرن دل ٹرپے تے ایسہ اوس زبان دی کیہ خدمت ہووے گی؟

زبان وچ ایس رجحان نے چنگے بھلے طے شدہ معاملے نوں چکراں وچ پان دا چارہ کیتا اے، ایس لئی کئی قلمماں بھنگ کے راہ بھلا بیٹھیاں نیں، تے مرکزی ٹکسالی لکھدیاں لکھدیاں کسے ہور پاسے جھپ کھا گئیاں نیں، صرف اک قلم دی مثال کافی اے:

ٹکسالی روپ

”کہانی ۴۶۔ دا پورا گیر گز نوں پہلاں وارث اک ہور تصویر راہیں اپنے وسیبے دا مہاندرا دکھاندا اے۔ رات کٹن لئی رانجھا مسیتے جاوڑدا اے، میستاں مڈھ قدیم توں راہ ہارے پاندھیاں دے سردا چھت ہوندیاں نیں۔“

بدلیا روپ

”پرے ۴۔ ہور ہوندا وی کیہ ہکلا کیہرا میدان وچ نکلے ہاتے ایس انھے گیر نوں ٹھلے ہا۔ پر کسے نوں ایس بلا نوں اپنی رت پوانی پئی تے بلا دا ظلم دھسی گیا۔ پر دور کتے ساڑے چیتے دے دھندلائے شیشے اتے رانجھن دی صورت آگھڑی رہی وہار دے گیر نال انھے واہ گڑ دیاں جد اساڑی رت سواہ پئی ہوئی تاں وی اسان چیتے دی ہک کنی اوہدے نال دی سنگدھ بدھی رکھی۔“

سوال ایسہ اے کہ جدوں پنجابی دے سارے دودان ایس گل تے اک مٹھ نہیں کہ پنجابی دا نکسالی لہجہ ماجھی دا اوہ رنگ اے جیہڑا لاہور، گوجرانوالہ، شیخوپورہ، گجرات، سیالکوٹ، گورداسپور، امرتسر وغیرہ دے علاقیاں وچ بولیا سمجھیا تے لکھیا جاندا اے تے پھیر اک بنیا ہتیا چنگا بھلا نکسالی روپ چھڈ کے لنڈی دا کوئی ملغوبہ روپ اختیار کرن دی کیہڑی ایسی لوڑ پے گئی؟ کیہ ایسہ عمل پنجابی لئی لاہے ونڈی اے؟ سکھاں نے پنجابی دے ماجھی نکسالی لہجے نوں اپنایا ضرور پرایسدے وچ ”ہے ہن“ توں اڈ ہندی سنسکرت دے غیر پنجابی مزاج دے لفظ واڑ کے پنجابی دا حلیہ ای وگاڑ دتا تے ساڑے اتھے پنجابی دے اٹوٹ انگ علاقائی بولڑیاں نوں دکھ دکھ ہوا دے کے اک انتشار دی حالت پنکرا دی گئی۔ سوال ایسہ اے کہ کیہ ایس ڈیڑھ اٹ دی دکھ دکھ میت اسارن نال ساڑے نال وی اوہ حالے واپرنے سوکھ نہ ہو جان گے جیہڑے مشرقی پنجاب نوں ہریانہ تے ہماچل پردیش جیسے دکھ صوبے بنان ویلے پیدا ہوئے سن؟

جے بولڑی دی گل کریئے تے اوہ تے باراں کوہ تے بدل جان دی اے۔ ایس حساب نال تے ہر باراں کوہ تے بولڑی نہیں زبان پنکری، اصل وچ ایس لیہ تے سوچن والے بولڑی تے زبان دے آپسی رشتے نوں نہیں سمجھدے، ایس سوچ نوں اوس قسم دے لکھاری ہور ہوا دیندے نیں، جنہاں نے کدی راتیں سون گلیاں اپن چیت ایسہ خیال کیتا سی کہ کیویں نہ اوہ وی لکھاری بن جان؟ تے سویرے جو کچھ اوہناں لکھیا سی، اوسے نوں زبان تے بیان دے لحاظ نال حرف آخر سمجھن تے سمجھان توں اڈ ایس گل تے اڑ گئے سن کہ اوہناں جو کچھ لکھیا اے ایسہ معیاری (Standard) وی منو، حالانکہ اوہ ایسہ خیال نہیں کردے کہ ادیب یاں شاعر ہن لئی جتھے خیال اڈاری تے فکر دی طاقت دی لوڑ ہون دی اے، اوتھے اوس خاص زبان دی کلوکی تے اجوکی ریت دا گیان وی بڑا ضروری ہوندا اے تاں جے سمجھ سمجھایاں ابلاغ دا Process مکمل ہو سکے پنجابی دے اجو کے ادب وچ کیوں جے تنقید، تحقیق حالی کچھ مڈھلے دور وچ اے، ایس لئی محاسبے دا دی کوئی دھڑکو نہیں ایسے لئی ایسہ عنصر پنجابی وچ کھپ رہیا اے۔

لوڑ ایس گل دی اے کہ اسی پنجابی ادب دی ہزار سالاں دی زبان دی ریت تے اٹھ

سوورھیاں دی ادب دی ریت نوں اکھوں اوہلے نہ کریئے تے ایسہ روایت جیویں جیویں
 اگے پیر پشدی لگی آئی تے جس روپ وچ ساڑے تیکر اپڑی، ایس دا گیان حاصل کرن
 توں مگروں ایہنوں اگے لوڑن لئی اپنا حصہ ایہدے وچ پائیئے: پھکھلیاں نے جیہڑے راہ
 بنائے نیں اوہناں نوں پینترہ جان کے سوچ، فکر، زبان تے بیان دے پکھوں پنجابی ادب
 نوں ہو رالا مال کریئے۔

ایسہ گل نہیں کہ علاقائی لہجیاں وچ کجھ لکھیا نہ جاوے، ڈراے یاں ناول وچ
 جدوں کسے خاص حصے دے کردار دی گل ہوئے گی تے اوہو علاقائی لہجہ لوڑ موجب ورتیا
 جا سکدا اے۔ ایس دی دوجی شکل ایسہ اے کہ کسے بولہی دے علاقے دا لکھاری جدوں
 نکسالی یاں معیاری پنجابی لکھدا اے تے کجھ نہ کجھ مقامی رنگ اوہدے وچ ضرور آجاندا
 اے۔ ایسہ کیوں جے آپ مہار اتے فطری اے ایس کر کے اعتراض نہیں کیتا جا سکدا
 سگوں انج دے بے معلوم رلے نال نکسالی زبان ہو ر امیر ہوندی اے۔ اعتراض تے اوس
 عمل تے کیتا جاندا اے جیہڑے جان کے پاڑا پان والی نیت نال کیتا جاندا اے، مثال
 وجھوں پنجابی نکسالی یاں معیاری (Standard) لکھن والے لکھاریاں وچوں ودھیری گنتی
 اجیسے اگے لکھاریاں دی اے، جیہڑے نکسالی (ماجھی وغیرہ) دے علاقے دے نہیں، پر
 اوہ پھیروی معیاری یاں نکسالی لکھدے نیں، ایہناں وچوں موہن سنگھ ماہر، درشن سنگھ
 آوارہ، پیارا سنگھ داتا (پوٹھوہار) عبدالغفور قریشی (پٹیالہ) عین الحق فرید کوٹی (ریاست فرید
 کوٹ) حنیف چوہدری، طالب جالندھری، عبدالغفور اظہر، جوہر جالندھری، محمد اسماعیل
 بھٹی، اشفاق احمد (مشرقی پنجاب، دوآبہ، مالوہ) نذیر چوہدری (لیہ) شوکت علی قمر، صائم چشتی
 (فیصل آباد) غفران سید (اوکاڑہ) وارث لدھیانوی (لدھیانہ) کجھ اجیسے اگے لکھاری
 دی ہے نیں جیہڑے اپنے علاقائی رنگ وچ وی تے نکسالی رنگ وچ وی لکھدے نیں،
 ایہناں وچ افضل پرویز وغیرہ آوندے نیں۔

حتی گل ایسہ اے کہ ساڑے اتھے علاقائی بولہیاں نوں زبان متھن دا غیر لسانیاتی
 عمل مخصوص سیاسی مقصد، ذاتی غرضان یا آہٹکس پاروں ہوند وچ آیا اے، ایہو کارن
 اے کہ جدوں کوئی اجیسی لکھت جیہڑی ایس رولے نال وجود وچ آوے کہ ایسہ دکھ زبان

اے پنجابی ادب وچ حالے دی اوس خاص بوٹڑی یاں علاقے دی نمائندہ دے طور تے کبھی یاں قبولی جاندی اے، ایسے کر کے پنجابی دا جیہڑا مجموعی ادب وجود وچ آ رہیا اے، ایہدا لسانی رشتہ نکسالی نال قائم دائم اے، ثبوت لئی دور کیوں جاییے پہلاں نکسالی دے علاقے وچ رہن والے لکھاریاں دے کلمہ ناں ویکھو:

حکیم ناصر، سلیم کاشر، رؤف شیخ، رشید انور، ڈاکٹر باقر، عبدالسلام خورشید، ڈاکٹر اختر جعفری، عبدالکریم شمر، اکبر لاہوری، اللہ دتہ صابر، معراج دین اختر، آغا اشرف، عارف عبدالستین، مشتاق بٹ، تنویر ظہور، راجہ سالو، سعید جعفری، ارشاد پنجابی، فقیر قادری، سلطان محمود آشفٹہ، اسماعیل قلندر، اسماعیل متوالا، طالب چشتی، خلیل آتش، انور علی، اختر کاشمیری، منظور احمد، ڈاکٹر وحید قریشی، فقیر محمد فقیر، ارشد میر، غلام یعقوب انور، ڈاکٹر سرفراز قاضی، ڈاکٹر احمد حسین قریشی، قلنداری، مرزا مقبول بیگ بدخشانی، شریف کنجانی، عبدالمجید بھٹی، سجاد حیدر، بشیر منذر، دائم اقبال، شفقت تنویر، مرزا، حقیظ تائب، فخر زماں، تنویر بخاری، مقصود ناصر چوہدری، سلیم خان گئی، حسین شاہد، اکبر کالمی، قیوم نظر، کنول مشتاق، انور مسعود، احمد راہی، محمد یونس احقر، فرخندہ لودھی، رفعت، نواز، اسلم رانا تے راقم شباز ملک وغیرہ

ایس علاقہ دے ہو روی کئی اگھے لکھاری ہون گے جنہاں دے ناں ایس فہرست وچ آسانی نال شامل کیتے جا سکدے نیں، ایہہ سارے لکھاری پنجابی ادب لئی نویں نہیں ایہناں وچوں اکثر دیاں دو، دو، چار چار، کتاباں چھپ چکیاں نیں، ایہناں دیاں لکھتاں نکسالی، معیاری یاں مرکزی پنجابی وچ ہون دیاں نیں

جیویں کہ پچھے تجا سگھ دی رائے نقل کیتی جا چکی اے کہ نکسالی پنجابی لکھن لئی نکسالی دے علاقے دے پینڈوواں دی بولی نہیں ورتنی چاہیدی سگوں ایس علاقے دی لکھتی بولی ورتنی چاہیدی اے۔ تے ظاہر اے ایس علاقے دی لکھتی بولی ایس علاقے دے لکھاریاں دی اے، ایس اصول دے تحت ساڈے کول نکسالی دا اک بنیا ہترا معیار موجود اے، سانوں چاہیدا اے کہ اسی معیار نوں سامنے رکھ کے لکھنے اپنی ڈیڑھاٹ دی میت بنان بالوں بہتر ایہہ اے کہ سینکڑے سالوں دی محنت نال اسی جو کچھ حاصل

کیتا اے اوہدے توں فائدہ اٹھائیے اوس نوں لے کے اگے ٹریے چنگی بھلی ترقی وند،
 وسیع تے فصیح زبان دے ہونیاں ابھی بولڑی نہ اپنایے جس حالی چوکھا پنڈا کر کے زبان
 تیکر اپڑنا اے اوہ قوماں بڑیاں ای خوش قسمت ہونیاں نیں جیہڑیاں اپنے من دیاں تے
 احساس دیاں ساریاں ای گلاں نوں لسانی روپ دے سکلیاں نیں، پنجابی وی اک خوش
 قسمت قوم اے، جتھے ایہدی زمین سونا اگاندی اے اوتھے ایہدے بندیاں دے دلاں
 وچوں سچے جذبیاں تے زہناں وچوں اچے وچاراں دے مانک موتی اکھراں دے روپ وچ
 ہمیش نکلے آئے نیں تے آس اے کہ سلسلہ رہندی دنیا تیکر جاری رہے گا۔

حوالے تے حاشیہ

- ۱۔ پنجابی ساہت دا تہاس (بھاشا و بھاگ، گورکھی): ص ۸۳
- ۲۔ اوتی : ص ۸۱
- ۳۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ: جلد ۵ ص ۶۶۳
- ۴۔ اوتی : ص ۹۳
- ۵۔ اوتی : ص ۹۹
- ۶۔ بول فریدی (مرتبہ: فقیر)
- ۷۔ پنجابی ساہت دا تہاس (بھاشا و بھاگ، گورکھی): ص ۱۲۲
- ۸۔ بابا فرید شکر سنج: ص ۱۱۱
- ۹۔ پنجابی ادب دی کہانی: ص ۱۹۳
- ۱۰۔ اوتی: ص ۲۰۱
- ۱۱۔ ہمارا ٹانک: ص ۹۰
- ۱۲۔ پنجاب ادب دی کہانی: ص ۱۳۳
- ۱۳۔ پنجابی بیر ساہت: ص ۱۱ (گورکھی)
- ۱۴۔ پنجابی ادب دی مختصر تاریخ (دیوانہ): ص ۱۰۱
- ۱۵۔ پنجابی ساہت دا تہاس (بھاشا و بھاگ، گورکھی): ص ۱۲۲
- ۱۶۔ کافیاں شاہ حسین: ص ۱۷
- ۱۷۔ ایات باہو: ص ۵۳
- ۱۸۔ ہیر وارث شاہ (مرتبہ) عبدالعزیز بیر ستر: ص ۱۷

- ۱۹۔ بچی روٹی: مرتبہ، شہباز ملک: ص ۳۸
- ۲۰۔ بوبل نماز: مرتبہ احمد حسین قریشی: ص ۵۱
- ۲۱۔ پنجابی سہتہ دا اتہاس (بھاشا و بھاگ، گورکھی): ص ۳۶۴ (بھاگ پہلا)
- ۲۲۔ پنجابی زبان تے اوہد الزنجیر: ص ۳۸
- ۲۳۔ پنجابی سہتہ دا اتہاس (بھاشا و بھاگ، گورکھی): ص ۱۵۸، ۲۰۰، ۲۱۱، ۲۲۸، ۲۳۶
- ۲۴۔ پنجابی سہتہ دا اتہاس (بھاشا و بھاگ، گورکھی): ص ۳۰۴
- ۲۵۔ اوبی: ص ۵۶
- ۲۶۔ اوبی: ص ۳۵
- ۲۷۔ اوبی: ص ۳۱۳
- ۲۸۔ اوبی: ص ۳۲۶
- ۲۹۔ کھوج درپن (امر ترس) نمبر ۵: ص ۳۱ (گورکھی)
- ۳۰۔ اوبی: ص ۳۸
- ۳۱۔ پنجاب دیاں لہراں: ص ۵۳ (گورکھی)
- ۳۲۔ پنجابی دنیا (پٹیالہ) (مارچ اپریل مئی ۱۹۷۵ء) ص ۱۱ (مضمون ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل)
- ۳۳۔ ثقافتی جغرافیہ پنجاب: ص ۶
- ۳۴۔ بہر دارث شاہ مرتبہ عبدالعزیز بیرسٹر: ص ۱۳
- ۳۵۔ پنجابی ادب (لاہور) (شاہ حسین نمبر) ص ۱۳۰ (بٹے شاہ تے شاہ حسین)
- ۳۶۔ سیف الملوک (میاں محمد بخش) ص ۱
- ۳۷۔ گلزار بھیرہ: دلپذیر، ص ۱

38- Punjabi Manual and Grammar p III

39- Ludhiani Phonetic Reader

- ۳۰۔ پنجابی کیوں لکھے: ص ۷۸ (گورکھی)
- ۳۱۔ پنجابی ادب دی کہانی: ص ۳۵
- ۳۲۔ یونیورسٹی پنجاب سہتہ دا اتہاس: ص ۳۸ (گورکھی)
- ۳۳۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ: جلد ۵، ص ۶۶
- ۳۴۔ ماجھی دے نال لہٹانی لان دا مطلب اوہناں دا غالباً "ایہ اے کہ ماجھی نال لہندی رنگ رلا کے کسالی زبان بنی اے کیوں جے لہندی وچ لہٹانی وی آجاندی اے۔ (ش، م)
- ۳۵۔ پنجابی پیر سہتہ (پنجابی کو تا وچ دیس پیار از گوردیال سنگھ پھل) ص ۸۱ (گورکھی)
- ۳۶۔ سیدھاں: نجم حسین سید، ص ۶۶ (لیس دا دو جا ایڈیشن بدلے روپ وچ اے) (ش، م)
- ۳۷۔ ساراں: نجم حسین سید، ص ۶۶

کتابیات

(BIBLIOGRAPHY)

پنجابی

- ۱- ایبات باہو مرتبہ: چودھری عبدالغفور اظہر، لاہور۔ شیخ محمد بشیر اینڈ سنز
- ۲- باردی سار: اقبال صلاح الدین، لاہور۔ یونیورسل بکس، ۱۹۷۶ء
- ۳- بول فریدی: بابا فرید شکر گنج، مرتبہ: فقیر محمد فقیر، لاہور، پنجابی ادب، اکیڈمی، ۱۹۶۵ء
- ۴- بوبل نماز: حافظ برخوردار، مرتبہ: پروفیسر احمد حسین احمد قریشی قلعہ داری گجرات مکتبہ ظفر، ۱۹۷۳ء
- ۵- بن پھلوڑی، مرتبہ: افضل پرویز، اسلام آباد۔ نیشنل کونسل آف دی آرٹس، ۱۹۷۳ء
- ۶- بکی روٹی: مرتبہ شہباز ملک، لاہور۔ تاج بکڈپو اردو بازار، ۱۹۷۳ء
- ۷- ”پنجابی“ ماہنامہ، لاہور۔ اپریل مئی ۱۹۵۸ء
- ۸- ”پنجابی ادب“ ماہنامہ، شاہ حسین نمبر، لاہور۔ اپریل ۱۹۶۶ء
- ۹- پنجابی ادب، قلمی لاہور۔ جلد ۱: شمارہ: جنوری۔ مارچ ۱۹۸۷ء
- ۱۰- پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی لاہور۔ عزیز بک ڈپو، ۱۹۷۲ء
- ۱۱- پنجابی ادب دی مختصر تاریخ: ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، لاہور۔ ماڈرن ہیلی کیشنز
- ۱۲- پنجابی زبان تے اوہد الریچر: بنارس داس جین، لاہور۔ مجلس شاہ حسین، ۱۹۶۷ء
- ۱۳- پھل کھیلی: صابر آفاقی، مظفر آباد (آزاد کشمیر) گوجری ادبی بورڈ، ۱۹۷۶ء
- ۱۴- تاپگاں دی لو: محمد اسماعیل بھٹی، گوجرانوالہ۔ خان پبلشرز، ۱۹۷۶ء
- ۱۵- چانن: شہباز ملک لاہور۔ انج بکڈپو اردو بازار، ۱۹۶۲ء
- ۱۶- ساڈے اکھان: شہباز ملک، لاہور۔ تاج بک ڈپو اردو بازار، ۱۹۷۸ء
- ۱۷- ساراں: نجم حسین سید، لاہور۔ مجلس شاہ حسین، ۱۹۷۳ء
- ۱۸- سویانے اکومت: شہباز ملک لاہور۔ پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۶۷ء
- ۱۹- سیدھاں: نجم حسین سید، لاہور۔ مجلس شاہ حسین، ۱۹۶۷ء

- ۲۰۔ سیف الملوک: لطف علی لاہور۔ شیخ غلام علی اینڈ سنز (س ن)
 ۲۱۔ صحیفہ ماتم: مولوی فیروز ملتان۔ مولوی خیر الدین، ۱۳۱۸ھ
 ۲۲۔ قواعد پنجابی: حکیم مولوی محمد علی فائق گوجرانوالہ۔ بزم وفا ۱۹۶۳ء
 ۲۳۔ قواعد پنجابی: مرزا مقبول بیگ بدخشانی، لاہور۔ پنجابی تحقیقاتی مرکز، ۱۹۷۳ء
 ۲۴۔ کافیاں شاہ حسین، لاہور۔ مجلس شاہ حسین، دوسرا، ۱۹۶۶ء
 ۲۵۔ کھوج، شمشانی لاہور۔ جلد: ۸، شماره ۲، ۱۹۸۵ء-۱۹۸۶ء
 ۲۶۔ گلزار بھیرہ: محمد دلپذیر، چنیوٹ۔ محمد اسماعیل تاجر کتب (س ن)
 ۲۷۔ گلزار شاہ مراد مرتبہ سراج الدین قریشی، راولپنڈی۔ شریف پریس، ۱۹۰۸ء
 ۲۸۔ لہراں: ماہنامہ لاہور۔ جلد ۱۰، شماره ۱۰، اکتوبر، نومبر ۱۹۷۴ء
 ۲۹۔ نجات المؤمنین: عبدالکریم، گھنگوی لاہور۔ منشی گلاب سنگھ اینڈ سنز، ۱۳۲۲ھ

گورکھی

- ۳۰۔ ہاشا و گیان پنجابی ہاشا تے گورکھی لپی: ڈاکٹر کلبیر سنگھ کاک، امرتسر۔
 نانک سنگھ پبلسنگ مال، ۱۹۷۹ء
 ۳۱۔ پنجاب دیاں لہراں: شمشیر سنگھ اشوک، پٹیالہ (بھارت)۔ اشوک پبلسنگ مال۔
 ۱۹۷۴ء
 ۳۲۔ پنجابی بیرساہت: مرتبہ جیت سنگھ سیتل، پٹیالہ (بھارت) ہاشا و بھاگ، ۱۹۷۰ء
 ۳۳۔ پنجابی دنیا: پٹیالہ (بھارت) ہاشا و بھاگ، مارچ، اپریل، مئی ۱۹۷۵ء
 ۳۴۔ پنجابی کیویں لکھنے: تیجا سنگھ، جالندھر (بھارت) ہند پبلشرز لمیٹڈ ۱۹۵۷ء
 ۳۵۔ پنجابی ساہت دا اتہاس (بھاگ پہلا): مرتبہ کرپال سنگھ کیل، پٹیالہ (بھارت)
 ہاشا و بھاگ، ۱۹۷۱ء
 ۳۶۔ پنجابی ساہت دا نکاس تے وکاس: بلیئر سنگھ بلی، دلی (بھارت)۔ نیشنل بک
 شاپ، ۱۹۶۹ء
 ۳۷۔ پنجابی کوش (بھاگ پہلا): پٹیالہ (بھارت) ہاشا و بھاگ، ۱۹۵۵ء
 ۳۸۔ پوادھی شہد کوش: پٹیالہ (بھارت) ہاشا و بھاگ، ۱۹۶۰ء
 ۳۹۔ پوٹھوہاری شہد کوش: پٹیالہ (بھارت) ہاشا و بھاگ، ۱۹۶۰ء
 ۴۰۔ سوچ پر بودھ: سوہندر سنگھ بیدی، دلی (بھارت) نیشنل بک شاپ، ۱۹۶۱ء
 ۴۱۔ علی حیدر رچناولی: مرتبہ ڈاکٹر اجاگر سنگھ، پٹیالہ (بھارت) ہاشا و بھاگ، ۱۹۶۶ء

۳۲۔ کھوج درپن، چھ ماہی نمبر ۵، امرتسر (بھارت) پنجابی بھاشا اتے سمیا چار و بھاگ، جنوری ۱۹۷۶ء

۳۳۔ گاؤندا پنجاب، مرتبہ: سکھدیو مادھ پوری، جالندھر (بھارت) نیو بک کمپنی، ۱۹۵۹ء

۳۴۔ لوک آکھدے ہن: ونجارا بیدی، لدھیانہ (بھارت) پنجاب سہت اکادمی، ۱۹۵۹ء

۳۵۔ محاورہ اتے اکھان کوش: تارن سنگھ، درشن سنگھ آوارہ، پیٹالہ (بھارت) پنجابی یونیورسٹی، ۱۹۶۸ء

۳۶۔ مہاں کوش: بھائی کاہن سنگھ ناہمہ، پیٹالہ (بھارت) بھاشا و بھاگ، ۱۹۷۴ء

۳۷۔ یونیورسٹی پنجابی سہت دا اتہاس: گیانی ہیرا سنگھ درد، امرتسر (بھارت) ہند پبلشرز

اردو

۳۸۔ آریائی زبانیں: سدھیشور ورما، لاہور، مکتبہ، معین الادب، ۱۹۶۰ء

۳۹۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ لاہور۔ دانش گاہ پنجاب، جلد ۵ کراسہ: ۱۱

۵۰۔ اردو زبان کی قدیم تاریخ: عین الحق فرید کوٹی، لاہور۔ ارسلان پبلی کیشنز، ۱۹۷۲ء

۵۱۔ اردو کی تعلیم کے لسانیاتی پہلو: ڈاکٹر گوپی چندر نارنگ، دہلی (بھارت) ۱۹۶۱ء

۵۲۔ اردو لسانیات: ڈاکٹر شوکت سبزواری، کراچی۔ مکتبہ تخلیق ادب، ۱۹۶۶ء

۵۳۔ بابا فرید: نصیر احمد جامعی، لاہور۔ سنگ میل پبلی کیشنز، ۱۹۷۰ء

۵۴۔ تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند، جلد چودھویں حصہ اول دوم، لاہور۔ پنجاب یونیورسٹی، ۱۹۷۱ء

۵۵۔ ثقافتی جغرافیہ پنجاب: ارشاد پنجابی (ٹائپ شدہ مسودہ غیر مطبوعہ)

۵۶۔ دہنی ادب و ثقافت: انور بیگ اعوان، چکوال۔ بزم ثقافت، ۱۹۶۸ء

۵۷۔ زبان کا مطالعہ: خلیل صدیقی، مستونگ۔ قلات پبلشرز، ۱۹۶۳ء

۵۸۔ قواعد اردو: مولوی عبدالحق، اورنگ آباد (دکن) انجمن اردو پریس، بار سوم، ۱۹۳۶ء

۵۹۔ گورو گرنتھ صاحب اور اسلام: ابوالان امرتسری لاہور۔ ادارہ ثقافت اسلامیہ،

۶۰۔ ہمارا ناسک: گیانی عباد اللہ گوجرانوالہ۔ گوروناسک اکیڈمی، ۱۹۷۲ء

۶۱۔ ہندوستانی لسانیات: سید محی الدین قادری زور، لاہور۔ ۱۹۶۱ء

عربی

۶۲۔ القرآن الکریم ترجمہ (اردو) شیخ الہند حضرت مولانا محمود الحسن صاحب، تفسیر

(اردو) شیخ الاسلام حضرت مولانا شبیر احمد صاحب عثمانی مطبوعہ وزارت اوقاف

سعودی عرب۔ ۱۹۸۹ء

ENGLISH

63. A Phonology of Punjabi as Spoken about Ludhiana and a LUDHIANI PHONETIC READER; Banarsi Das Jain, Lahore—The University of the Punjab, 1934.

64. Introducing Applied Linguistics : S. Pit. Corder, England—Penguin Education Division Ltd., 1973.

65. Language : Leonard Bloomfield, London —George Allen and Unwin Ltd., 1967.

66. Linguistic Survey of India (Vol. VIII Part I) : Sir George Abraham Grierson, Calcutta—1919.

67. Patterns of Language Papers in General Descriptive and Applied Linguistics : Angus Melntoch, M.A.K., Holliday, London —Longmans, Green and Co., Ltd., 1966.

Psycho Linguistics : Judith Green, England—A Division of Penguin Books Ltd., 1974.

69. Punjabi Literature, A Brief Outline : I Serebaryakov, Lahore—Progressive Books, 1st Pakistani Edition, 1975.

70. Punjabi Manual and Grammar : Thomas F. Cummings and T. Grahame Bailey, Calcutta—Baptist Press, 1925.

The Linguistic Sciences and Language Teaching : M.A.K., Holliday Angus Melntoch, Peter Strevens, London—Longmans Green and Co., Ltd., 1964

اصطلاحواں

(TERMINOLOGY)

Apical	نوکیلی
Aspirates	ہائے
Back Vowel	پچھلا مصوتہ
Central Vowel	درمیانہ مصوتہ
Closed System	سوڑا نظام
Comparative Linguistics	تقابلہ لسانیات
Consonant	حرف صحیح یاں مصوتہ
Deep Structure	باطنی (ڈوہنگا) ڈھانچہ
Descriptive Linguistics	بیانیہ لسانیات
Dialect	بولی (علاقائی)
Étymen	مذہ ماخذ
Etymology	اشتقاقیات
Flap	تھپکدار
Front Vowel	اگلا مصوتہ
Glottal .	حلقی (سنگھ والے)
High Vowel	اچھا مصوتہ
Labial	لبی
Lateral	پہلوئی
Lexical	لغتی
Linguistics	لسانیات
Mid Vowel	درمیانی مصوتہ

Morphology	علم صرف یاں صورتیات
Musical Sounds	موسیقی والیاں صوتاں
Nasal	گنگنی صوت
Noise Sounds	رو لے والیاں صوتاں
Organized Noise	منظم رولا
Palatal	تالوئی یاں حکی
Phoneme	صوتیہ - واز
Phonetic	صوتی
Phonetics	صوتیات
Pronunciation	اچارن - تلفظ
Semantics	معنویات
Speech Community	بولن والا معاشرہ
Spirants	صفیری
Standard	معیاری یاں نمکالی
Substance	مفہوم
Stops	بندشی
Surface Structure	سطحی (اتلا) ڈھانچہ
Syllable	رکن
Syntax	علم نحو
Syntactic Structure	نحوی ڈھانچہ
Trill	ارتعاشی
Vowel	حرف علت یاں مصوتہ
Velar	غشائی
Word	لفظ - کلمہ

